

Ale kommun
kultur i arv

Projektledning, text och lay out: Marie Odenbring Widmark, RMVG
Text Vår tidiga historia: Katarina Kåhre, RMVG/Lödöse museum

Invävt i materialet finns också texter och bilder från de dialoggrupper som deltagit i arbetet:

Nödinge: Pelle Dalberg, Georg Alexandersson, Sven Alexandersson, Rune Aronsson, Åke Aronsson, Per Bergman, Göran Börjesson, Tony Ellström, Joachim Greter, Sven Gunnar Jansson, Lisbeth Hirsch, Lars Holmberg, Karl-Johan Johansson, Elof Karlsson, Allan Modig, Sven Persson, Rolf Tollesson, m.fl

Alafors: Thor Eliasson, Kjell-Arne Svensson, Kerstin Ljungkvist, Göran Svensson, Peter Rosengren, Dan Hildesson

Starrkärr: Starrkärr-Kilanda hembygdsförening genom Gerhard Andersson

Kilanda: Kilanda byalag genom Marie Olsson

Älvängen: Kennet Andersson, Bo Björklund, Kurt Flodin, Andreas Hektor, Ursula Karlsson, Kjell-Åke Kjellberg, Irene Jansson, Carl-Axel Jansson, Bernt Larsson, Ingela Stéen, Urban Ågren

Skepplanda: Skepplanda hembygdsförening genom Göran Johansson

Alvhem: Ragnhild Berg och Daniel Ohrgren

Hålanda: Christer Damm, Johan Dahlbäck, Ann-Charlott Ernhede, Lenart Ernhede, Elinor Johansson, Gulli Johansson, Lars Jonasson

Risveden: Karl-Erik Andersson och Bo Björklund

För skönlitterära lästips från biblioteket svara kommunens bibliotekarier under ledning av Margareta Nilsson.

Styrgrupp: Ove Ringsby Ale kommun, Kjell Frövenholt/Carina Abreu, Ale kommun, Mats Herklint, Länsstyrelsen i Västra Götaland, Bjarne Färjhage, Lilla Edets kommun., Annika Granlund, Lilla Edets kommun, Kjell Johansson, Lilla Edets kommun, Lars Ivarsbo, Lilla Edets kommun, Jan Johansson, Regionmuseum Västra Götaland

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriet. Medgivande 507-98-2609

Fotograf- och illustratörsförteckning:

RMVG = Regionmuseum Västra Götaland (numera en del av Västarvet),
PD = Pelle Dalberg, **MOW** = Marie Odenbring Widmark, **KK** = Katarina Kåhre, **ES** = Erling Svensson, **OE** = Ola Erikson, **WÄ** = Wilhelm Ängermark, **SH/RL** = Stig Hjelm/Rolf Lantz, **GE** = Gustav Ewald, **HS** = Helfrid von Schéele, **CD** = Christer Damm, **AMC** = Ann-Marie Carlsson, **JL** = Johanna Lega, **MH** = Mats Hellgren, **TEn** = Thorbjörn Engblad, **RW** = Rolf Wesström, **ML** = Mona Larsson, **DE** = Dick Elfström, **PU** = Per-Erik Ullberg-Ornell, **BS** = Bengt Svensson, **TE** = Tony Ellström, **ME** = Michelle Elm, **JB** = Jeanette Bryngelsson, **LE** = Leif Ekstrand, **EL** = Eva Löfgren, **AJ** = Anders Johansson., **JJ** = Jörgen Johansson

Omslagsbild: Holger Salén spanar ut över Grönåns dalgång. Foto: Pelle Dalberg

Förord

Aletrakten är en gammal kulturbyggd med rik och spännande historia. Överallt i bygden finns spår och lämningar alltifrån förhistorisk tid, såsom hållristningarna i Alvhem, gammal odalkultur och hantverkstradition med de kända Alesnickarna, spår av tidig industrialism såsom Glasbruket i Surte till modernare saker som gymnasieskolan i Nödinge – listan på det som utgör Ales kulturarv, faktiskt en del i varumärket Ale, kan göras lång!

I denna skrift presenteras ett urval av allt det som format Ale och kan berätta kommunens historia. Kulturarvet är närvarande överallt men på några platser är det extra tydligt avläsbart. I skriften finns ett antal sådana miljöer, som bedöms extra värdefulla, beskrivna. Skriften kan läsas fristående som den är men den är också en del i den kulturarvsplan som arbetats fram under 2006 och 2007. Planen ingår som en del i den kommunala översiktsplanen och pekar ut särskilt värdefulla miljöer och objekt samt åtgärder för att stärka hänsyn och kunskap kring kulturarvet.

Kulturarvsplanen har tagits fram i samverkan med ett antal dialoggrupper som rapporterat in viktiga kulturvärden från den egna bygden. Materialet har sedan tagits om hand av Regionmuseum Västra Götaland (en del av Västarvet) som i samarbete med Ale kommun och Länsstyrelsen i Västra Götaland bearbetat och kompletterat underlaget.

Vi vill här rikta ett stort tack till alla som medverkat i dialoggrupperna och bidragit med synpunkter och faktaunderlag och ställt fina bilder till förfogande!

Skriften är upplagd utifrån att antal teman som försöker täcka in olika företeelser i vår gemensamma historia. Naturligtvis ryms inte allt i en sådan här framställning! Det finns alltid fler stenar att vända på och nya infallsvinklar att lägga på vår gemensamma livsmiljö. Genom tipsrutor i olika färger ges därför riktligt med förslag till vidare fördjupning i alla de böcker som behandlar Aletrakten och till filmer och flera webbplatser som innehåller mer kunskap om Ale. Här ges också förslag till olika studiecirkelmateriale som är användbara för den som vill forska vidare. Vid varje kapitel finns också några frågor att gå vidare med för den som vill fördjupa kunskapen och använda skriften som underlag för studiecirkelverksamhet. Som bredvidläsning ger också biblioteket några skönlitterära tips som kan bidra till att klä historien i kött och blod.

Innehåll

<u>Inledning</u>	<u>7</u>
<u>Ale – tre landskapstyper och fem socknar</u>	<u>13</u>
<u>Naturlandskapet</u>	<u>21</u>
<u>Vår tidiga historia</u>	<u>27</u>
<u>Jord och skog – ett rikt odlingslandskap</u>	<u>51</u>
<u>Kyrkan – en tusenårig kulturbärare</u>	<u>77</u>
<u>Det offentliga – skolor, sjukvård och mycket mer</u>	<u>89</u>
<u>Industrialismen sätter spår</u>	<u>109</u>
<u>Tätorterna</u>	<u>121</u>
<u>Kommunikation – på land och till sjös</u>	<u>133</u>
<u>Handel – en stark drivkraft då som nu</u>	<u>149</u>
<u>Folkrörelserna – strävan efter ett bättre samhälle</u>	<u>159</u>
<u>Så byggde man – från stuga till höghus</u>	<u>173</u>
<u>Kultur i arv – går identitet att ta på?</u>	<u>189</u>
<u>Källor</u>	<u>201</u>

Inledning

Varumärket Ale

Alla trakter och bygder har sin egen historia och sina egna berättelser. Vad är det som är speciellt med just Ale, och varför? Denna skrift är ett försök att kartlägga och beskriva en del av kommuns kulturarv och sätta fingret på vad det är som format dagens landskap och varför det ser ut som det gör. I miljön avtecknar sig spåren av mångtusenårig mänsklig aktivitet, allt ifrån de första invandrarnas kvarlämnade redskap och gravar till vår tid samhällsbygge med vägar, tätorter och industrier. Man kan träna sitt öga att upptäcka spåren och genom att läsa landskapet, nästan som en historiebok, kan vi få kunskap om vår historia och om människors villkor under olika tider och förhållanden.

Landskapet åldras och förändras. Gamla spår försvinner eller överlagras av nya. Vi lever i en tid med snabba växlingar. Detta gör det viktigt att tillvarata de tillgångar i natur- och kulturmiljön som inte återskapas om de en gång försvinner. En bevarad historisk dimension i vår närmiljö ger oss perspektiv på nutiden och en möjlighet att känna trygghet och förankring. Det är viktigt att ta tillvara och dokumentera dessa för att skapa sammanhang och rötter som i sin tur ger underlag för identitet, eller för att använda turistspråk – kulturarvet är en viktig del av varumärket Ale!

Samtidigt innehåller vår miljö också sådan som inte går att ta på – minnen, berättelser, känslor och sociala relationer. Dessa fenomen är mer svårgräpbara och flyktiga och går inte att bevara på samma sätt som den fysiska miljön. Det gör dem dock inte mindre viktiga.

Ales kulturarv manifesteras bland annat i Glasbruksmuseet, Repslagarmuseet och Ale vikingagård. Men också i hembygdsföreningarnas verksamhet med dess hembygdsgårdar som viktiga utbudspunkter. Kommunen har också i övrigt ett rikt kultur- och föreningsliv som på olika sätt förvaltar och själva utgör en viktig del av kulturarvet.

Kulturarv i Ale kommun

Denna skrift berättar översiktligt om Aletraktens historia. Den tar sin utgångspunkt i den bevarade kulturmiljön och med hjälp av olika teman speglar olika delar av kommunens rika historia. Till varje kapitel finns också tips

En kollektiv nytthet

Kulturarvet är en viktig del av infrastrukturen i kommunen – en kollektiv nytthet som det gäller att ta hand om på bästa sätt!

Moderna fornminnen? Ovan syns spåren efter gammal bosättning på Risveden i form av en murstock med en kvardröjande järnspis från Norrabammars bruk – en gång i tiden någons stolthet! Till vänster ett spår från bilismens barndom.

Vår livsmiljö åldras och förändras. Gamla spår försvinner eller överlagras av nya. Vi lever i en tid som snabbt ömsar skinn. Detta gör det viktigt att fundera över de tillgångar vi har i natur- och kulturmiljön och att tillvarata de värden som inte återskapas om de en gång försvinner. En bevarad historisk dimension i vår närmiljö ger oss perspektiv på nutiden och en möjlighet att känna trygghet och förankring. Foto: PD

Kulturarv

har två viktiga funktioner:

- som livsmiljöskapare
- som identitetsbyggare

Kulturarvsarbetet går ut på att bevara och berätta. Denna skrift är en del i berättelsen om Ale och ligger också till grund för fortsatt bevarandearbete som utförs av kommunen, föreningar och enskilda.

Per Bergman och Åke Aronsson undersöker spåren kring Stora Viken i Nödinge. Här finns exempelvis bevarade dämmen, kvarnrester och grunden efter mjölnarens bostad. Foto: PD

för den som vill läsa vidare samt förslag till miljöer att besöka och frågor att fundera vidare på. Skriften ingår i den kulturarvsplan för Ale kommun som utarbetats under 2006 till 2008. Till planen hör:

- Denna skrift med översiktlig beskrivning, utpekade miljöer och material för vidare studier
- en planeringsdel med utpekade värdefulla kulturmiljöer som är viktiga att slå vakt om
- en lista med tillhörande kartor över bebyggelse med kulturhistoriska kvaliteter samt kulturlämningar av olika slag som finns i skog och mark
- en projektbeskrivning och åtgärdsdel.

Allt detta material kommer inte att finnas i tryckt form utan den intresserade hänvisas till Ale kommuns hemsida. Se vidare på www.ale.se. De olika miljöerna och enskilda objekten kommer så småningom också att finnas inlagda i kommunens kartdatabas för att finnas tillgänglig i planeringen.

Materialet har arbetats fram i samverkan med dialoggrupper i kommunen som lämnat in material och synpunkter på vad som är viktigt att slå vakt om i den egna hembygden. Detta material har sedan vägts samman med befintlig hembygdsforskning, kulturhistoriska underlag samt nya observationer. För det praktiska genomförandet har Regionmuseum Västra Götaland/Västarvet svarat tillsammans med Kultur- och utbildningsförvaltningen på Ale kommun. Länsstyrelsen i Västra Götalands län har bidragit med medel och också tillsammans med Lilla Edets kommun ingått i en styrgrupp under arbetets gång.

Var hämtar vi vår kunskap?

Kunskap hämtar vi från olika källor. Det kan vara ur olika arkiv och böcker, men också ur vårt eget minne. Viktig kunskap finns också att hämta ur alla ”kvarlevor” som människor lämnat efter sig. Vår bild av det förflutna är väldigt styrd av det som råkar bli kvar till eftervärlden vilket är nyttigt att tänka på. Det är därför viktigt att även det som vittnar om det mindre angäma i livet bevaras. Det finns kanske en tendens att vilja radera ut minnet av exempelvis Fattigsverige eller äldre tiders syn på sjukdom och handikapp. Vår kunskap om det förflutna blir ju längre tiden går allt mer fragmentarisk, bevarad som noteringar i olika arkiv eller som berättelser från någon som var med. Svårast är det dessutom att bevara kunskapen kring de minst be-medlade, de som inte lämnat så mycket arkivmaterial efter sig, som inte själva förmått teckna ner och föra fram sin historia. Detta gör vikten av att bevara fysiska miljöer som speglar olika gruppers historia i olika skeden av historien så viktig. Bevarade miljöer från olika tider och sammanhang är en ovärderlig källa till kunskap om vår historia och ger oss inblick i människors villkor under andra tider och förhållanden.

Kunskapen om kulturarvet kan hämtas ur:

- Övergripande inventeringar som utförs av Riksantikvarieämbetet (RAÄ), Länsstyrelsen, Länsmuseum och Kommunen såsom byggnadsinventeringar, fornminnesinventering, kulturhistorisk broinventering, odlingslandskapsinventering, Ängs- och hagmarksinventering.
- Lokal bygdeforskning. I Ale finns ett stort utbud av böcker som beskriver bygden. Det finns sockenböcker för samtliga kommunens fem socknar men också mer specialiserade böcker kring exempelvis Risveden, de olika industriföretagen och samhällena. Hembygdsrörelsen och andra intresseorganisationer utför kontinuerligt ett omfattande arbete med arkivstudier, dokumentation och uppteckningar av största vikt som publiceras på olika sätt.

Hantverk och handens kunskande är också en viktig del av vårt kulturarv. Hur bevarar man sådan kunskap? Här demonstrerar Karl-Axel Olausson i Skantås betingsbrändan eller tvinträt som använts för tillverkning av lin- och bastrep på gården.

Just rep har blivit något av ett varumärke för Ale kommun. Repslagarmuseet i Älvängen ser som sin uppgift att inte bara bevara den intressanta industrimiljön som Carlmarks lämnat efter sig utan också kunskapen kring hur man slår rep, både hantverksmässigt och mer industriellt. Foto: PD

- Landskaps- och facklitteratur som sätter in Ale i ett större sammanhang.
- Minnet och de berättelser som förs vidare mellan människor och inom en bygd.

Fördjupa kunskapen – starta en studiecirkel!

Det är spännande att forska kring sin historia och sin hembygd. Oavsett om du är infödd eller nyligen flyttat till platsen är det utvecklande att lära sig mer om bygden – om dess speciella platser och traditioner och människor som format den. Kunskap ger också bättre möjligheter att vara med och påverka utvecklingen i kommunen, kanske i någon av de ortsutvecklingsgrupper som finns.

Denna skrift håller sig på en översiktlig nivå. Kunskapen kan fördjupas. För den som vill gå materialet att använda som grund för vidare studier. Till varje kapitel finns besöksmål, läs- och webbtips och också några frågeställningar att arbeta vidare med.

Det finns också flera mycket bra studiematerial som är inriktade på forskning kring den egna närmiljön. Här presenteras ett urval som kanske kan inspirera. Det mesta materialet riktar sig till en vuxen publik men det finns också material som kan användas tillsammans med barn.

Tillgängligt studiecirkelmateriale och inspirerande böcker för den som vill studera vidare:

- *Färad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap.* Niklas Cserhalmi. Sveriges hembygdsförbund. 1998. Studiehandedning ingår i boken.
- *Kulturmiljövård i skogen. Att känna och bevara våra kulturminnen.* Skogsstyrelsen. Skogsstyrelsens förlag 1992 Studiehandedning finns framtagen av Skogsstyrelsen.
- *Den svenska gården – från torp till herresäte.* Catharina Svala. Natur och kultur/LTS förlag. 1999 Studiehandedning finns framtagen av Studieförbundet vuxenskolan.

- *När sockna va' kommun – så minns vi livet på 1900-talet.* En studieplan för dokumentation av liv och händelser under ett århundrade (1900-talet) sett i ett lokalt perspektiv. Studieförbundet Vuxenskolan, Västra Götaland & Västergötlands hembygdsförbund, studiekommittén.
- *Utifrån en gård.* Studiecirkelmateriel från Västergötlands museum/Västarvet 2002.
- *Skolhuset som samhällsspegel – en upptäckarbok.* Riksantikvarieämbetet & Sörmlands museum 2003.
- *På upptäcktsfärd i landskapet. Fakta och idéer.* Eva-Lena Larsson & Gösta Öborn 1991
- *Gräv där du står: hur man utforskar ett jobb.* Särskild studiehandledning finns. Sven Lindqvist. Bonnier och Brevskolan 1978.

Under 1900-talet fick vi allt mer fritid. Att dokumenteras fritidens miljöer är en angelägen uppgift för oss idag. Badande och fiskande Alaforsare vid Hältorpssjön i början av 1900-talet. Foto lånat av Kerstin Ljungqvist.

Låter det intressant? Kontakta ett studieförbund för att få mer information kring det praktiska studiecirkelarbetet. Tänk på att dokumentera det ni kommer fram till i studiecirkeln så att fler kan få ta del av materialet. Om det blir en skrift kanske något företag kan sponsra tryckningen. Kanske kommunen kan hjälpa till. Om ni fått in mycket bilder och spännande berättelser kanske en utställning är ett bra sätt att visa materialet, kanske på någon av kommunens hembygdsgårdar eller varför inte på Repslagarmuseet i Älvängen eller Glasbruksmuseet i Surte. Bra är också om man kan arkivera materialet hos hembygdsföreningen så att det är lätt åtkomligt för framtiden. Tänk också på att museerna på lokal och regional nivå är intresserade av det material som arbetas fram.

Spår i landskapet – en interaktiv webbplats

Slå på datorn och gå in på www.sparilandskapet.se så hittar du *Spår i landskapet* - en interaktiv webbplats för elever och andra intresserade grupper i Västra Götaland. Idén bygger på tanken att landskapet runt oss är som en historiebok. Här har människor lämnat spår från förr i tiden. Upptäck spåren och forska kring vad som ligger bakom dem! På webbplatsen kan man sedan publicera sina upptäckter.

Regionmuseum Västra Götaland/Västarvet har från början utvecklat webbplatsen för skolan men den är också öppen för en vuxen målgrupp.

På webbplatsen Spår i landskapet kan man skapa en egen lokal historiebok genom att lägga in foton och berättelser om historiska spår i närmiljön. På bilden syns startsidan där man kan komma vidare till museets tips, olika lokala spår samt hämta med information om spår och hur man arbetar med databasen.

Genom att lägga in material från den egna hembygden bidrar man till att skapa en egen lokal historiebok lätt tillgänglig på nätet. Kontakta Västarvet för mer information.

Bli en fadder!

För skolbarn men också för olika föreningar i kommunen kan det vara intressant att ”adoptera” en plats i sin närmiljö. Det kan innebära allt från att man utforskar detta område särskilt väl till att man tar aktiv del i att hålla miljön i ett bra skick. Man kan röja sly och gräs och rapportera till Länsstyrelsen eller det regionala museet om något händer på platsen. Kanske kan man också berätta om det man forskat fram på en skylt som sätts på platsen. Mest kända är nog Riksantikvarieämbetets runstensfaddrar där hembygdsföreningar, skolklasser eller privatpersoner sköter om landets runstenar.

I Ale kommun har hembygdsföreningarna åtagit sig att titta till kommunens vägminnen, d.v.s. milstenar och vägvisarstenar. Man kan säga att föreningarna därmed fungerar som faddrar för dessa kulturlämningar. Hembygdsföreningarna sköter också hembygdsgårdarnas byggnader och samlingar även om det inte kallas för fadderverksamhet. Nödinge hembygdsförening sköter dessutom Björkekärrs äng, en slåtteräng norr om Vinningsbo.

Hembygdsföreningen i Hålanda har uppmärksammat denna spännande byggnad – en liten transformatorbyggnad nedanför det stora dämmet vid Älgbultssjön. Här syns Christer Damm, Martin Börjesson och Elinor Johnson som diskuterar hur man skulle kunna bevara anläggningen för eftervärlden. Foto: PD

I slätterängen möts natur och kultur. Det urgamla sättet att samla in vinterfoder har givit upphov till en mycket värdefull flora och fauna som kräver årlig skötsel för att bestå.

Fadderskapet kan gälla många fler typer av platser eller lämningar, exempelvis:

- torplämningar
- industrilämningar
- odlingslandskap med slätterängar och hamlade träd
- forntida gravar
- gamla vägsträckningar

Att tänka på om man vill bli fadder:

- Välj en plats som känns viktig och ligger bra till för skolan eller föreningen.
- Kontakta markägaren för att få tillstånd att vara på platsen. De kanske också vill hjälpa till med både arbete och information.
- Kontakta det regionala museet för att diskutera möjligheterna kring fadderskapet. Härifrån kan man också få hjälp med information om platsen och vilka aktiviteter man skulle kunna ha.
- Kontakta fornvårdaren på Länsstyrelsen. Det kan behövas tillstånd för att få arbeta på platsen.

Fadderverksamhet kan bidra till:

- Ökat intresse och fördjupad kunskap om vår historia
- Ökad delaktighet i vården av forn- och kulturlämningar och därmed värnandet om hembygdens kulturarv
- Ökad medvetenhet och förståelse för kulturarvet och minskad skadegörelse.

Den som vill veta mer kan läsa ”Fadderverksamhet för forntid och historia – en vägledning.” Skriften kan beställas från Läns museet på Gotland.

En kulturlämning kan snabbt bli omöjlig att se när vegetationen får ta över. Till vänster har Göran Sjögren satt igång med framröjningen av en gammal väghållningssten. Till höger syns det färdiga resultatet! Stenen är nu befriad från träd och gammalt gräs och texten har fyllts i med färg. Foto: fam. Sjögren

Ale – tre landskapstyper och fem socknar

Älvdal, omväxlande jordbruksbygd och djupaste skog – Ale kan naturgeografiskt grovt delas in i tre huvudområden. I väster har vi Göta älv med sin bitvis breda dalgång. Här finns ett öppet jordbrukslandskap men också ett pärlband av industriorter. Öster om älvdalen höjer sig landskapet. Här finns ett kuperat sprickdalslandskap med jordbruksdalgångar utmed exempelvis Grönån, Dalån och Hålldammsbäcken omväxlande med skogsområden. Utmed kommunens södra och östra gräns breder stora delvis svårtillgängliga barrskogsområden ut sig, gamla utmarker – Vättlefjäll, Alefjäll och Risveden.

Landskapets olika karaktärer har tillsammans med bl.a. klimatförutsättningar påverkat hur olika områden kommit att utnyttjas av människan; Möjligheten till kommunikation har avgjort hur människor kunnat ta sig fram och hur bygder hänger samman. Den odlingsbara jordens läge har påverkat var man kunnat odla och bosätta sig. Tillgången på vattenkraft har styrts var den äldsta industrin etablerats. Uppkomsten av viktiga centra, politik och konjunkturer har i sin tur påverkat kommunikationer, möjlighet till handel och hantverk, människors val av boplatser o.s.v.

Kulturhistoriskt delas Ale in i fem socknar. Dessa tillkom under tidig medeltid och går troligen tillbaka på ännu äldre bygdetillhörigheter. Här följer en kort presentation av kommunens socknar som numera spänner över allt från storstadnära industriorter till stilsam landsbygd.

Älvdal, omväxlande jordbruksbygd och djupaste skog – Ale kan naturgeografiskt delas in i tre huvudområden. Foto: PD

Grov naturgeografisk indelning med
A Göta älvs dalgång,
B omväxlande sprickdalslandskap
C vidsträckta barrskogsområden
samt socknar

1. Hålanda
2. Skepplanda
3. Starrkärr
4. Kålånda
5. Nödinge.

Manbyggnaden på Lived kikar fram i den långa allén. Foto: MOW

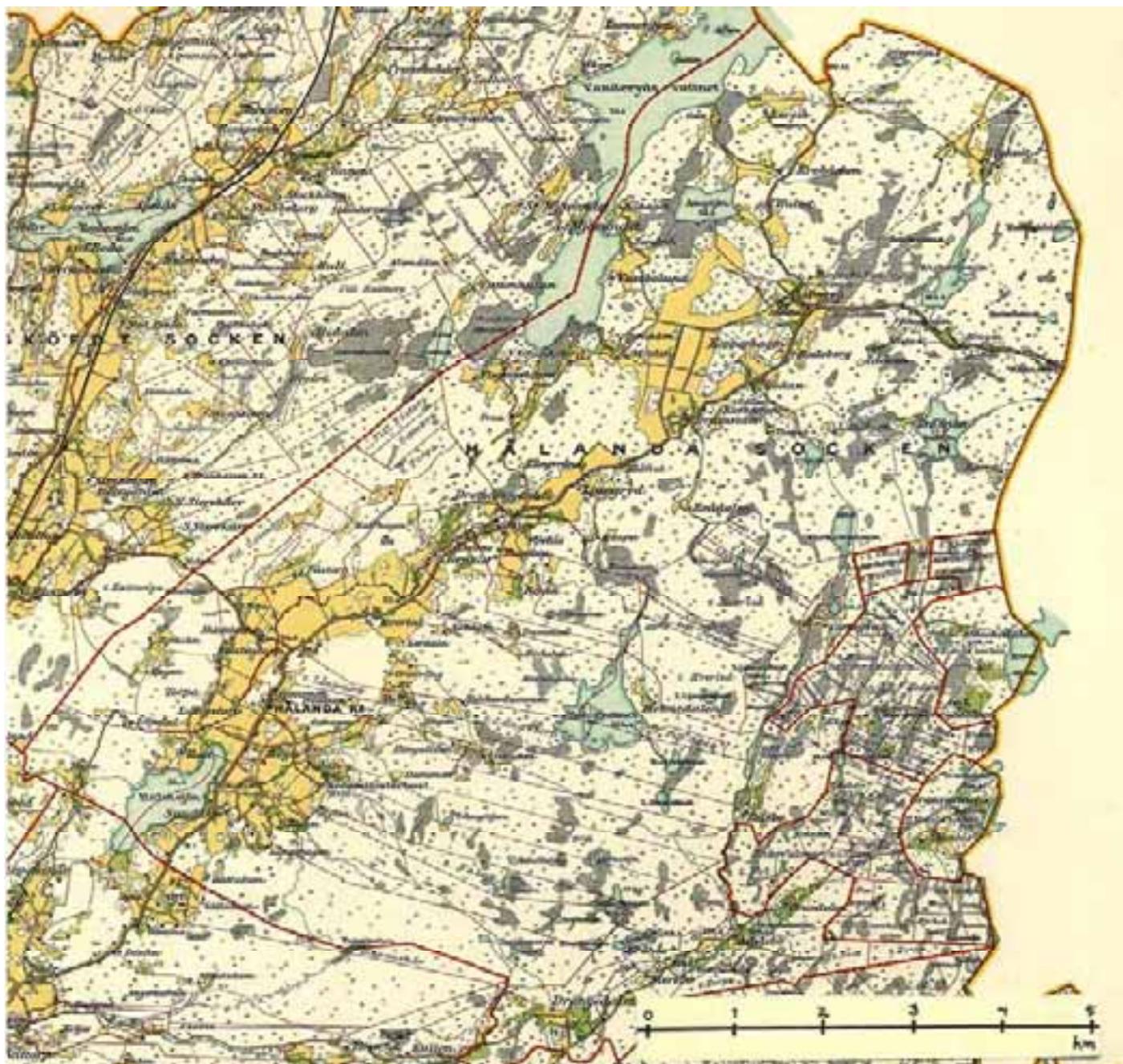
Hålanda är en utpräglad jord- och skogsbrukssocken. Socken genomkorsas av färdstråk som i äldre tid var mycket viktiga. Häradskartan från 1890-talet.

Hålanda socken

Längst i norr hittar vi Hålanda socken. Odlingsmarken ligger koncentrerad till Grönåns dalgång som löper utmed socknens västra sida. Sockencentrum med kyrkan återfinns centralt i denna odlingsdalgång. I övrigt dominerar Risveden med sina vidsträckta skogar. I skogsdelen har gårdarna haft sina utmarker men här finns också en och annan enskilt liggande gård, främst då i anslutning till Slereboåns dalgång i söder som erbjuder möjligheter till odling i det annars så otillgängliga Risveden.

Hålanda är en utpräglad jord- och skogsbrukssocken och någon egentlig tätort har aldrig vuxit fram. Socken genomkorsas av färdstråk som i äldre tid var mycket viktiga. Här gick vägen mellan Lödöse och Skara samt vägen mellan Kungälv, Göteborg och Stockholm.

Man kan notera att Hålanda kulturellt är tvådelad. Den norra halvan domineras av Liveds säteri med tillhörande arrendegårdar. Lived hör sedan lång tid tillbaka under Koberg och bildar egentligen en egen enhet med detta gods. Den södra halvan med sockencentrum präglas istället av små och medelstora gårdar grupperade i byar. Flertalet byar har utvecklats ur ensamgårdar men Höga och Verle var mindre byar med tre hemman vardera redan vid medeltidens slut.

Liksom i övriga socknar i Ale har skogen haft en stor betydelse vid sidan av jordbruket. En gammal specialitet för traktens bönder/snickare var att timra ihop husstommar som sedan såldes vidare. Vid Skaggata, Stommen och Höga fanns uppställningsplatser dit hugade spekulanter kom. Säsongsstyrd arbetsvandring för snickeriarbete i Göteborg med flera platser har präglat bygden under tidigare århundraden. Sågverk har funnits vid exempelvis Livered, Stockedalen, Boljen, Älghult, Alsbo och Drottningärdet.

Under senare år har en del villabebyggelse vuxit fram även om utbyggnadstrycket inte är lika starkt här som längre söderut i kommunen. Framförallt vid Holmevattnet och Hålsjön finns många fritidshus varav flera under senare år blivit permanentbostäder.

Skepplanda socken

Skepplanda är den till ytan största socknen i kommunen. Geografiskt sträcker den sig från Göta älv i väster till Risveden i öster. Odlingsbygden hittar man på slätten vid Alvhem, i Grönåns dalgång samt vid Råttåns och Forsåns flöden.

Bygden är fornlämningsrik och Skepplanda utmärker sig som ett viktigt centralområde i Göta älvs dalgång under järnåldern med exempelvis tre av kommunens fem fornborgar. Här finns flera byar som omnämns redan under medeltiden och har en tydlig förankring ner i förhistorisk tid. Störst är Skönningared med fem gårdar redan 1550 följt av Grönås, Kattleberg, Båstorp, Sålånda, Färdsle och Skår med vardera fyra hemman. Den naturliga centralpunkten hittar man vid kyrkbyn och vid Forsåns utlopp i Grönån. Här har vattenkraften tidigt erbjudit möjligheter för kvarndrift och här menar en del att det legat en handelsplats Grönköping, rent av en föregångare till Lödöse, på den tid då Grönån ännu var segelbar upp hit.

Slätten vid Alvhem bildar en geografiskt avskild del av socknen med egen identitet och i äldre tid stark prägel av kungsgården och närheten till Lödöse. Området här utgjorde till och med en egen liten kapellförsamling vid tiden för reformationen.

*Halvmilsten i Skepplanda med det gamla länsmansbostället Billingsdal i bakgrunden.
Foto: PD*

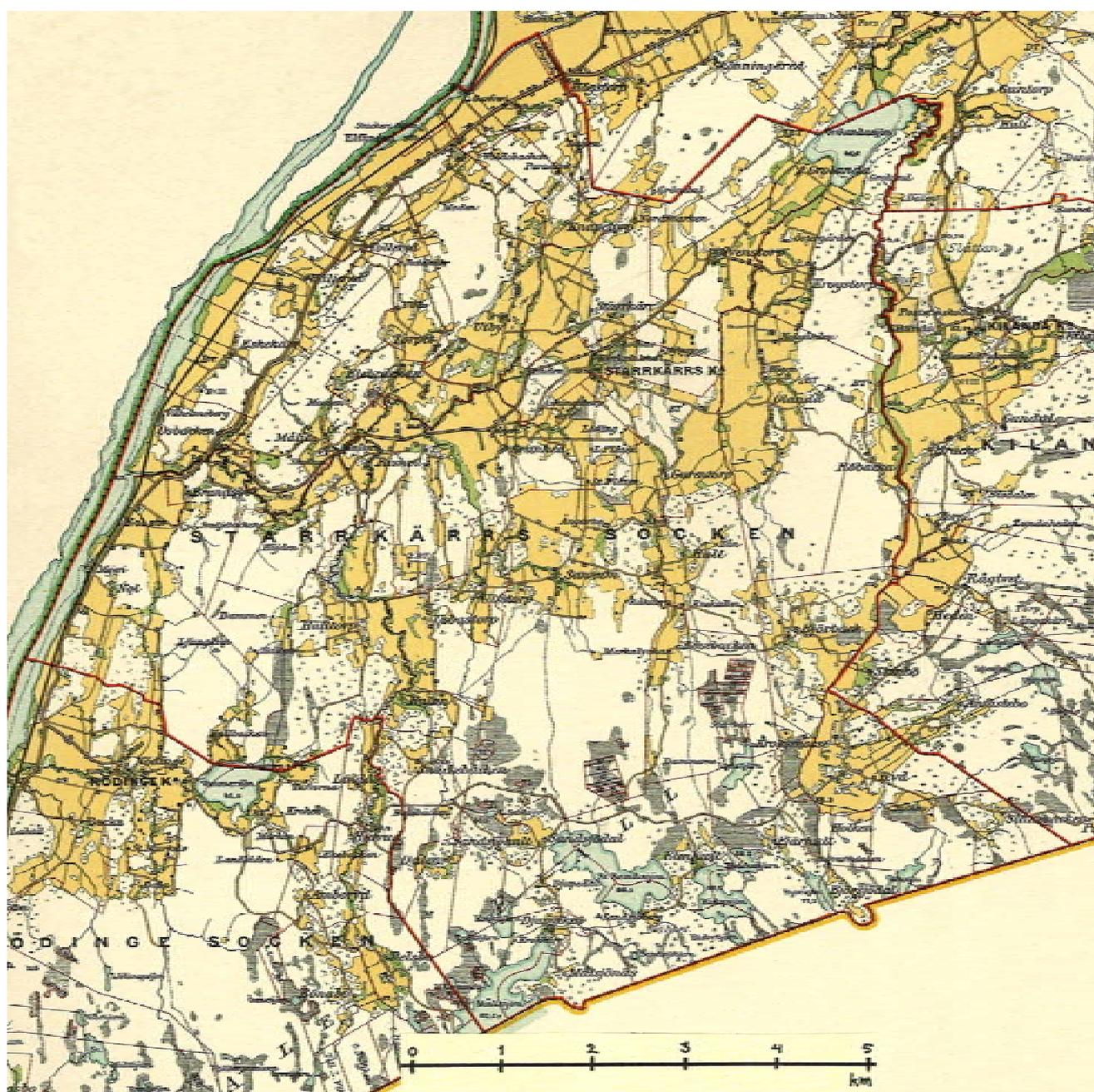
Skepplanda socken är tydligt uppdelad med odlingsdalgångar i väster och vidsträckt skog på Risveden i öster. Socken är mycket fornlämningsrik. Häradskartan från 1890-talet

Jord- och skogsbruk dominerar alltjämt markanvändningen i socknen men en del industrier finns och har också funnits såsom tegelbruk vid Kattleberg, garveri vid Fors och leaculstillverkning vid Grönnäs. Ett mindre industriområde med olika verksamheter ligger numera på slätten invid Skepplanda samhälle. Liksom övriga socknar i kommunen har snickeri varit en viktig inkomstkälla och Alesnickarnas verksamhet har satt stark prägel även på Skepplanda socken.

I socknen finns två mindre tätorter med egen identitet – Alvhem och Skepplanda. De speglar två olika historiska skeenden, järnvägsutbyggnaden vid 1800-talets slut samt kommunens expansion på 1960-talet. Alvhem växte fram kring den förgreningsstation som anlades på platsen när Lödöse-Lilla Edets järnväg, LLEJ byggdes och kopplades på Bergslagernas järnväg 1905-06. Skepplanda var fram till 1960-talet ett klassiskt sockencentrum med bondgårdar och en del affärer. Vid 1960-talets slut genomfördes emellertid en kraftig utbyggnad med villa- och radhusbebyggelse samt en centrumanläggning med affärer, bibliotek och andra serviceinrättningar. I och med denna utbyggnad vändes en negativ befolkningsutveckling i Skepplanda socken.

Förutom jord- och skogsbruk har industrialiseringen i hög grad präglat Starrkärr. Här finns en av kommunens tidigaste industrietableringar – Alafors spinnerier – som tillkom vid 1800-talets mitt. Också i Nol och Älvängen, med direkt kontakt med älven och Bergslagernas järnväg som drogs fram på 1870-talet, har industrorter vuxit fram. Häradskartan från 1890-talet.

Starrkärrs socken

Liksom Skepplanda sträcker sig Starrkärr från Göta älvs dalgång och in mot otillgängligare skogstrakter, i detta fall Alefjäll. De huvudsakliga odlingsmarkerna hittar man centralt i socknen, kring kyrkbyn i ett variationsrikt landskap med många vattendrag såsom Hälltorpsån och Ölanda å. Också ute vid älven finns odlingsbygder med bevarade strandängar och vid Ryd i sydöst finns en mindre slätt som egentligen är en utlöpare från Kilanda socken. Flertalet av byarna i den centrala delen har gamla anor och flera nämns under medeltiden. Störst har kyrkbyn, Ölanda och Sannum varit med fyra hemman vardera 1550, följt av Rished, Utby, Nol, Grunne och Äskekärr. De spridda gårdarna i Alefjäll i södra delen av socken är däremot av yngre datum, tillkomna under 15- och 1600-talens nyodlingsvåg. Liksom övriga socknar har det säsongsbundna snickeriet varit en viktig inkomstkälla som satt tydliga avtryck även i Starrkärr.

Förutom jord- och skogsbruk har industrialiseringen i hög grad präglat Starrkärr. Här finns en av kommunens tidigaste industrietableringar – Alafors spinnerier – som tillkom vid 1800-talets mitt. I anslutning till industrin har Alafors samhälle vuxit fram. Också i Nol och Älvängen, med direkt kontakt med älven och Bergslagens järnväg som drogs fram på 1870-talet har industriorter vuxit fram. I Nol startade ett glasbruk vid 1900-talets början som snart efterträddes av en konstsilkesfabrik. Annars är det kanske främst Tudor, startat på 1920-talet som idag förknippas med Nol. Älvängen i socknens norra del har sitt ursprung i kork- och reptillverkning som etablerades här invid älven under 1900-talets förra hälft. Älvängens expansion som tätort är också starkt förknippad med expansionen på 1960- och 70-talen. Under denna tid byggdes samhället ut med villa- och radhusbebyggelse och serviceinrättningar såsom skolor, sjukhem och idrottsanläggning.

Kilanda socken

I kommunens östra del hittar man Kilanda socken. Den huvudsakliga odlingsmarken finns utmed socknens västra gräns mellan Kilanda säteri i norr och Skinnbo i söder. I övrigt är socknen påtagligt dominerad av moss- och skogsmarker avbrutna av mindre odlingsområden vid främst Järbo, Kollanda och Ranneberg. Stora mossar som Ängsmossen, Järbomossen och Kollanda mosse breder ut sig och ger socknen en speciell karaktär.

Trots att Gabriel Djurklou i sin beskrivning från 1868 kallar socknen för en skoglös vildmark har snickeri varit en viktig inkomstkälla även i Kilanda. Arbetet var säsongbundet till sommartid och kunde vintertid kombineras med exempelvis skomakeri eller skrädderi.

Socken är påtagligt dominerad av godset Kilanda, känt sedan medeltiden och från år 1628 säteri. Säteriet fungerade under lång tid som ett samhälle i samhället med underlydande torp, egen kvarn, såg och mejeri m.m. Även utformningen av skola och kyrka hade säteriet inflytande över. Kilanda säteri har varit en föregångare när det gäller nyheter som täckdikning inom jordbruket och från 1868 påbörjas systematisk skogsplantering.

Herrgårdslandskapet tillhör idag en av kommunens finare miljöer med alléer, herrgårdsbebyggelse, kyrkomiljö, skola, arbetarbostäder o.dyl. med enhetlig utformning.

Socken saknar tätortsbildningar och är alltjämt dominerad av jord- och skogsbruk. Till industriell verksamhet får Ale cementgjuteri och Kollanda grus räknas. Under 1900-talets andra hälft har sommarstugebebyggelse i större omfattning vuxit fram kring Hultasjön. Den har i allt större omfattning omvandlats till permanentboende. Även en del enskilt liggande villabebyggelse har tillkommit i denna del av kommunen.

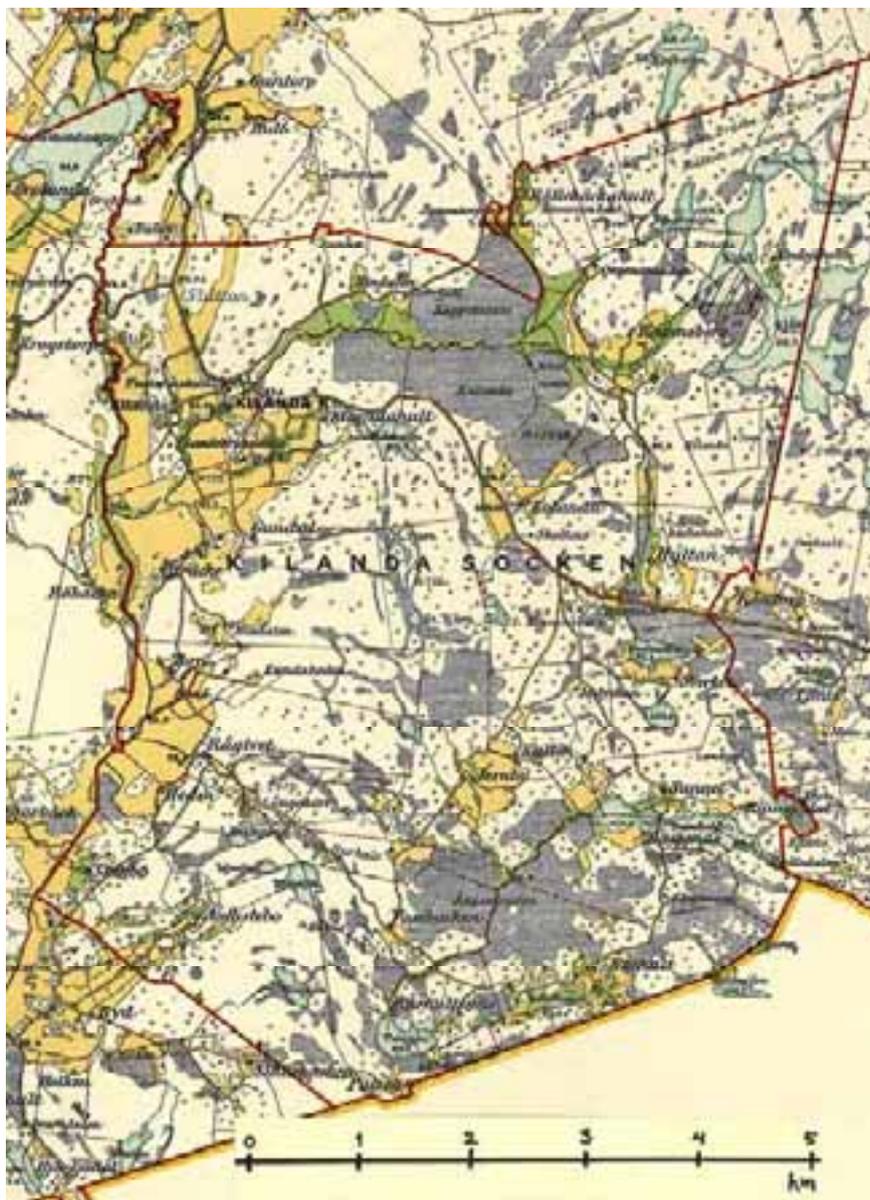

Alafors fabriker. Foto: MOW

Allén i Kilanda i skir vårskerud. Foto: PD

Den huvudsakliga odlingsmarken i Kilanda finns utmed socknens västra gräns mellan Kilanda säteri i norr och Skinnbo i söder. I övrigt dominerar moss- och skogsmarker med insprängda enstaka gårds- och bymiljöer såsom Järbo, Kollanda och Ramneberg. Socknen är påtagligt dominerad av Kilanda säteri, känt sedan medeltiden. Säteriet fungerade under lång tid som ett samhälle i sambället med underlydande torp, egen kvarn, såg och mejeri m.m. Häradskartan från 1890-talet.

Invid älven ligger den gamla kajen kvar som Denofa anlade på 1910-talet när de planerade för verksamhet i Nödinge. Foto: PD

Nödinge socken

Längst i söder hittar vi Nödinge socken, till ytan en av de mindre i kommunen men befolkningsmässigt en av de största. Socknen har en mycket speciell framtoning med Göta älvs dalgång i väster dit merparten av bebyggelsen är lokaliserad och vidsträckt höjdplatåer med moss- och skogsmarker öster därom. Utmed norra gränsen finns en lite större sammanhängande jordbruksbygd kring Backa säteri och Nödinge kyrkby. Ett stråk med odlingsmark hittar man också kring Vimmersjön och Mollsjöbäcken. Odlingsmarken kring Backa och Nödinge har dock numera i stor utsträckning försvunnit då den tagits i anspråk för tätortsutbyggnad. Backa säteri har under tidigare århundraden varit en dominerande gård i socknen.

Jord och skogsbruk har liksom i övriga kommunen haft stor betydelse i äldre tid. Men i denna del av kommunen fick industrialiseringen tidigt betydelse. Transportmöjligheter på älven och tillgänglig vattenkraft samt råvarutillgångar får ses som de viktigaste faktorerna bakom. Surte växte upp kring det glasbruk som anlades på platsen vid 1800-talets mitt. Vid det gamla färje- och krogstället Bohus växte också ett industrisamhälle fram från 1900-talets början. Bohus varv och Elektrokemiska AB, EKA var de viktigaste

anläggningarna. Tätortsutbyggnaden har också haft draghjälp av anläggandet av Bergslagens järnväg på 1870-talet.

Nödinge tätort har en annan bakgrund. Samhället är främst ett resultat av kommunens befolkningsexpansion på 1960-talet. Från att ha varit ett traditionellt sockencentrum med kyrkbyn, handel och viss verksamhet vidtog en kraftig utbyggnad med flerfamiljshus, rad- och kedjehus. Nödinge fick därefter närmast karaktären av förort till Göteborg där många av ortens innevånare arbetar.

Bebyggelsestrycket i Nödinge socken är högt då närheten till Göteborg skapar stor efterfrågan på villatomter. En omfattande villabebyggelse har tillkommit under de senaste decennierna, både i samlade områden och spridd på landsbygden. Även tidigare mer svårtillgängliga områden blir nu bebyggda.

Skogarna öster om industrisamhällena i älvdalen är fulla med spännande spår kopplade till industrialismen. Exempelvis finns här gott om dämmen som byggts för att förbättra vattenkraften och spår efter brännstörvbrytning med tillhörande tekniska hjälpmedel såsom linbanefundament och järnvägsrester.

Nödinge socken har en speciell framtoning med Göta älvs dalgång i väster dit merparten av bebyggelsen är lokaliserad och vidsträckt höjdpåsar med moss- och skogsmarker öster därom. Utmed norra gränsen finns en lite större sammanhängande jordbruksbygd kring Backa säteri och Nödinge kyrkby och utmed den östra gränsen ligger en mindre jordbruksdalgång med gårdar som Bönabo, Relsbo och Lindås. Jord och skogsbruk har liksom i övriga kommunen haft stor betydelse i äldre tid. Men i denna del av kommunen fick industrialiseringen tidigt betydelse. Surte växte upp kring det glasbruk som anlades på platsen vid 1800-talets mitt. Häradskartan från 1890-talet.

Naturlandskapet

Inlandsisen formade landskapet

Föreställ dig Aletrakten som ett bistert hav där isflak flyter omkring mellan karga öar och skär. Det kanske inte är så lätt, men ungefär så såg det ut för ca 11 000 år sedan då den senaste inlandsisen hade dragit sig tillbaka från Västsverige. Det ca 1,5 km tjocka istäcket hade under årtusenden pressat ner jordskorpan och bara de högsta delarna i Risvedenområdet stack efter avsmältningen upp över havsytan.

Marina gränsen (MG) eller Högsta kustlinjen (HK) kallas den nivå som havet maximalt nådde upp till efter den senaste nedisningen. För Götaälvdalen ligger denna nivå ca 120 meter över havet. Eftersom stora delar av Ale kommun ligger under eller kring 100-metersnivån innebär det att mycket av dagens landyta var täckt av vatten. Den landhöjning som påbörjades efter avsmältningen gick till en början snabbt och pågår faktiskt än idag med cirka 2 mm per år. Se också kapitlet om stenåldern.

Inlandsisens framväxt och tillbakagång åstadkom en total förändring av landskapet. Jordskorpan slipades av och räfflades. Jord transporterades omkring och avlagrades i exempelvis långsträckta höjdryggar, moräner eller lerslätter. För cirka 10 000 år sedan hade landhöjningen nått så långt att det fanns några större sammanhängande landområden. Redan under ishavsklimatets tid invandrade de första växterna och efterhand bildades en örtrik tundravegetation bestående av dvärgbjörk, vide, malört och mällor. Den s.k. postglaciala värmetiden som inträdde för ca 10 000 år sedan kom att vara i ca 6000 år. Under denna relativt långa tid hände otroligt mycket med landskapet. Sjöarna i området isolerades från havet som drog sig allt längre västerut genom landhöjningen.

För ca 9000 år sedan bredde hasseln ut sig liksom rönn, asp, sälg och hägg. Även fält- och buskskikt med örter och buskar utvecklades. I de öppna ljusa skogarna vandrade älg, urox, björn, varg, lo, rådjur, kronhjort och vildsvin. Det är från slutet av den här perioden som vi har de första säkra spåren av människan inom området.

Läs mer om naturlandskapet:

- *Naturvårdsprogram Ale kommun*. 2006
- *Ångar och bagar i Ale kommun*. En återinventering 2001.
- *Natur i Älvsborgs län*. Utgiven av länsstyrelsen 1976
- *Västra Götaland*. Sveriges Nationalatlas. 2003
- *Kring Göta älv* – studier i en dalgång. Älvsborgs länsmuseum m.fl. 1992

Göta älv flyter fram genom en mäktig sprickzon. Utmed älven finns såväl branta bergssidor som flacka strandängar som under århundraden utnyttjats för slätter och bete. Detta öppna landskap har avgörande betydelse för hur vi upplever det mäktiga älvrummet. Utblick mot Tjurholmen och Älvängen. Foto: PD

Med löst liggande stenmaterial borrade virvlande vatten djupa hål i berget under istiden. Dessa fascinerande spår kallar vi jättegrytor och sådana finns på flera håll inom Ale kommun. Det fina exemplaret på bilden hittar man i Nolbergen, Nödinge socken.
Foto: PD

Mer än hälften av kommunens yta täcks av barrskog. Delar av denna är skyddad som naturreservat och får utvecklas naturligt. Här finns höga naturvärden kopplade till exempelvis döda träd som erbjuder goda livsmiljöer för insekter och fåglar.
Foto: PD.

Berggrund och topografi

Berggrunden i Ale kommun utgörs till övervägande delen av äldre urberg bestående av granit-tonalit med islag av gnejs. Grönsten förekommer på båda sidor av Göta älv. Vid exempelvis Kattleberg i Skepplanda och Funta mosse i Hålanda har denna omvandlats till täljsten som senare brutits som nyttosten. Vid Älvängen-Nol har förekomst av kvarts, fältspat och glimmer också lett till gruvdrift.

I väster flyter Göta älv, Sveriges största vattendrag, fram genom en mäktig sprickzon som eroderats av det rinnande vattnet. Dramatiska bergsbranter kännetecknar dalgången mellan Nödinge och Surte medan älven vid Alvhem flyter fram genom en vidsträckt lerslätt. Österut vidtar ett omväxlande landskap med avsmalnande dalgångar kring slingrande vattendrag som skär in i det de omgivande skogsområdena. I öster och sydöst finns de stora sammanhängande skogarna Alefjäll, Vättlefjäll och Risveden. Närmare 60 % av kommunens yta utgörs av barrskog. En del av denna finns i mer orörda vildmarksområden med höga naturvärden. Lövskogen utgör ca 5 % och finns framförallt i nära anslutning till bebyggelsen.

Fältspatsrester vid Gåsemossen i Nödinge.
Foto: PD

I de stora skogsområdena i kommunens östra delar finns många kärr och mossar insprängda. Kollanda mosse i Kilanda socken med sina drygt 200 hektar av våtmarkslandskap tillhör de förnämsta. Foto: PD

I kommunen finns över 100 sjöar, flertalet är små skogssjöar men bland de större kan nämnas Surtesjön, Mollsjön, Tinnsjön och Holmevattnet. I norr gränsar kommunen mot Vanderydsvattnet. I de västra delarna finns några lite större slättsjöar där Grolandasjön och Hajs sjö intar en särställning som viktiga fågelsjöar. Hajs sjö är en förtvinad älvarm som avsnördes från Göta älv redan under 1400-talet. I de stora skogsområdena i östra delen finns många kärr och mossar insprängda. En av de finaste är Kollanda mosse med sina drygt 200 hektar av våtmarkslandskap med inslag av öppet vatten och sumpskogar.

Jordarter och klimat

Ale kommun tillhör västkustens berg- och lerområden. Marken är kuperad och domineras av berg med lersediment i sänkor och dalgångar. Morän- och lertäcket är delvis tunt. Längs dalgångarnas sidor finns moränplataer. Lera och finmo hittar man i dalgångarna i områden som en gång utgjorde sjö- eller havsbotten. I övrigt dominerar kalt berg med ett tunt, kanske bara 0,5 meter tjockt, eller osammanhängande jordtäckte på berg, oftast morän.

Ale domineras av ett västligt, maritimt präglat klimat med mycket nederbörd. Vintrarna är förhållandevis milda och somrarna svala. Temperatur- och nederbördsförhållanden är tillsammans med jordarternas fördelning avgörande för de goda förutsättningar jordbruket har i kommunen.

Träd har alltid varit viktiga för människor. En del träd har man trott var magiska, att de kunde bota sjukdomar, läketråd, eller att det bodde hemlighetsfulla väsen i dem. Gamla träd erbjuder också livsmiljöer för mängder med lavar, insekter och fåglar. Det ger dem böga naturvärden, viktiga i dagens landskap. Här försöker Christer Damm räcka runt en magnifika gammal gran som växer som ett värdräd på en gård vid Stockedalen på Råsveden. Foto: MOW

Hajs sjö är en förtvinad älvarm som avsnördes från Göta älv redan under 1400-talet. Den ligger mitt i den vidsträckt lerslätt som kännetecknar Albemsbygden och är en av kommunens viktigaste fågelsjöar. Foto: MOW

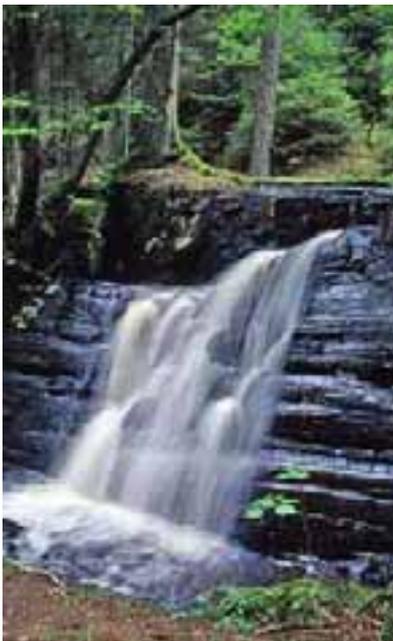
Rekreation och vildmarksupplevelser – kommunens värdefulla naturmiljöer!

Webbtips!

På www.ale.se finns kommunens naturvårdsplan med kartor och beskrivningar över naturen i Ale.

I Ale kommun finns mycket vacker, intressant och värdefull natur – både mer lättillgänglig tätortsnära natur och mer avsidet svårtillgänglig vildmark. Här finns också många naturvärden kopplade till kommunens odlingslandskap med bevarade slätterängar, strandbetesmarker m.m. Här presenteras de områden som givits den alla högsta värderingen i kommunens naturvårdsplan – områden med unika naturvärden. Se också vidare i naturvårdsplanen som finns på biblioteket och på kommunens hemsida. För värdefulla odlingslandskap se också kapitlet om Jord och skog.

Värdefull natur i Ale kommun, klass-1-områden i naturvårdsplanen:

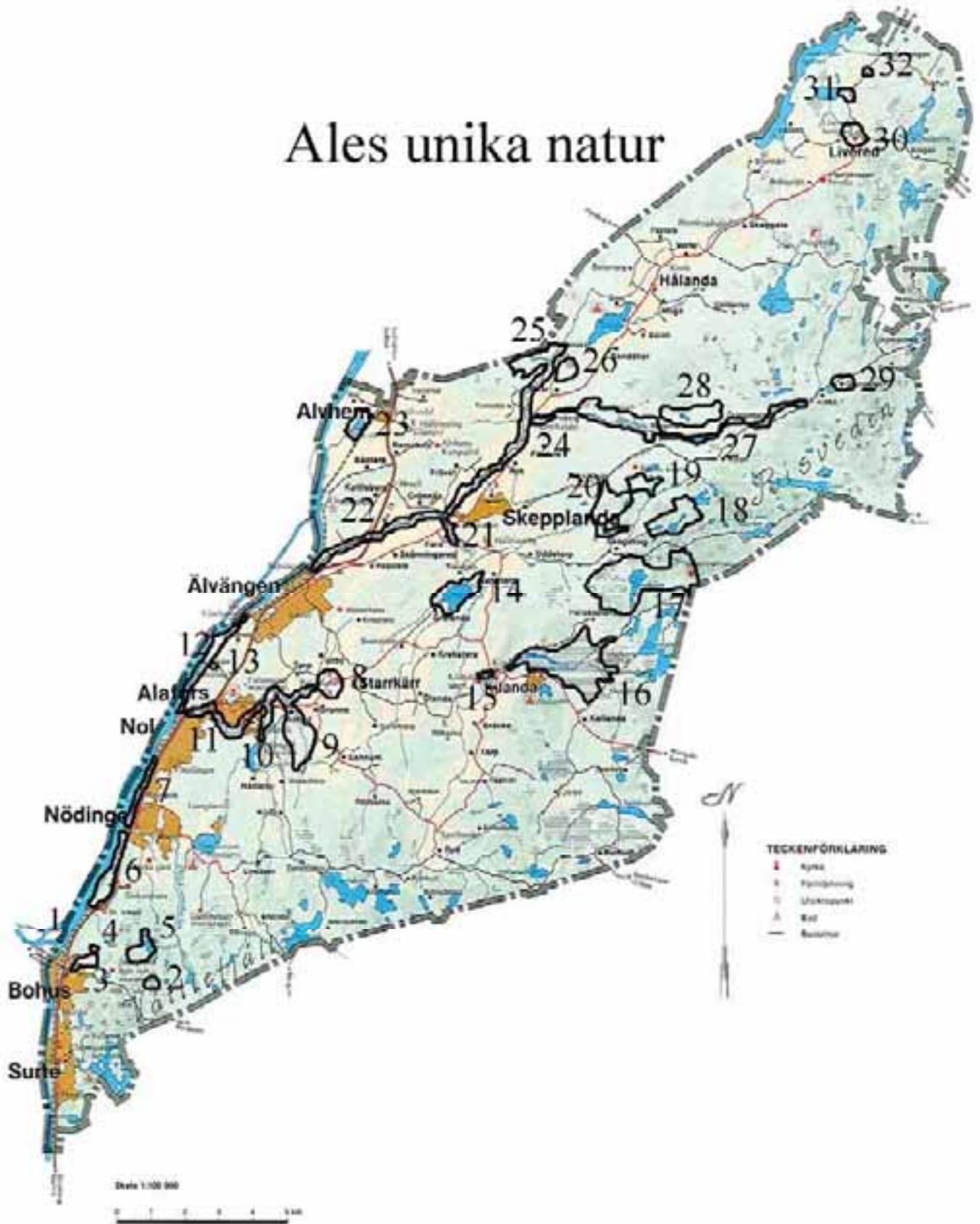

Det skira Sveafallet. Foto: PD

1. Göta älv
2. Målemossen, nordvästra delen
3. Vinningsbo dalar med rik ädellövskog och Almekärrens bäcken.
4. Björkärrs äng. Den finaste av få kvarvarande slätterängar
5. Stora Mettjärn. Ljung- och fukthed.
6. Stora viken. Betade strandängar utmed Göta älv*
7. Strandängar mellan Nödinge och Nol*
8. Prästalund. Ekdominerat lövskogsområde.*
9. Risheds ängar. Slätter- och betesmarker i bäckravin.
10. Pers å. Bäckravin med artrikt träd- och buskskikt samt kärlväxter.
11. Sköldsån. Lövskogsbevuxen bäckdal.
12. Strandäng vid Åskekärr.*
13. Naturbetesmark vid Åskekärr.
14. Grosjön. Slättsjö med strandängar och rikt fågelliv.*
15. Kilanda allé.*
16. Kollanda och Kappe mosse. Stort våtmarkskomplex.
17. Naturreservatet Risveden. Stort sammanhängande skogsområde
18. Kvarnsjöarnas naturreservat.
19. Stora Skarnhålan. Barrnaturskog med sumpskog och kalkkärr.
20. Naturreservatet Ekliden. Höjdområde med barrnaturskog.
21. Forsån. Vattensträcka med fall och forsar.*
22. Grönån. Göta älvs viktigaste reproduktionsomr. för öring och lax.*
23. Hajs sjö. Slättsjö med strandängar och rikt fågelliv.*
24. Sörån. Bäckravin med lövskog.
25. Rapenskårs lövskogar.
26. Rapungaberget. Bergsbranter med lövskog.
27. Slereboån. Delvis naturreservat.*
28. Bergsjöområdet. Bergsbranter och barrnaturskog.
29. Grandalen. Odlingslandskap med slätterängar.*
30. Livereds säteri. Herrgårdslandskap med alléer.*
31. Hultet. Hagmarksskog med ek.
32. Krobäcken – Hallen. Artrika slätterrenar.

* Ingår också helt eller delvis i större utpekad kulturmiljö.

Ales unika natur

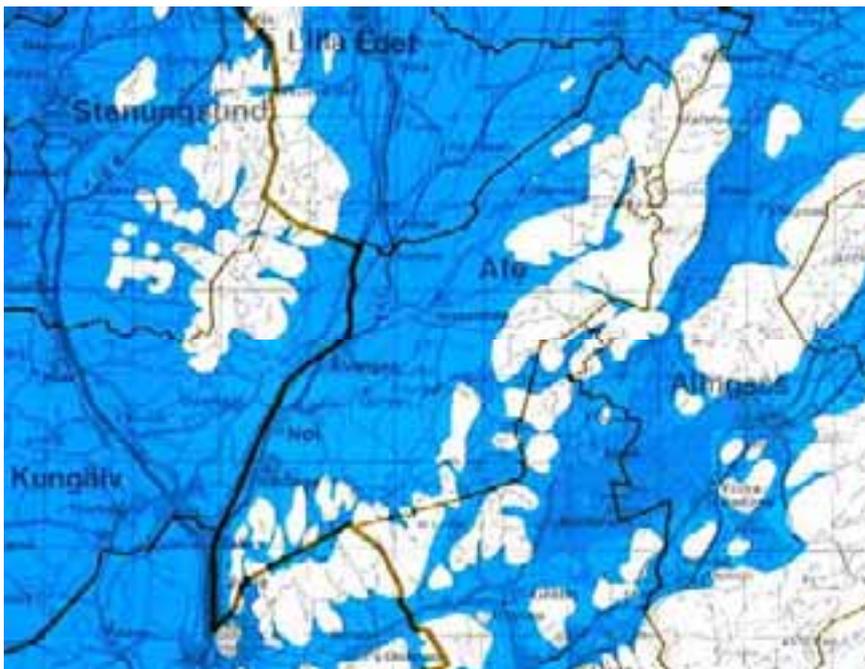
Vår tidiga historia

Äldre stenålder, tiden före 3.600 f Kr.

De äldsta spåren efter människor i Västsverige är knutna till den dåtida kustlinjen. Den första landremsan började i Sydsverige titta fram i samband med isens avsmältning vid ca 14 000 f Kr. Söderifrån frilades så småningom ett sydvästsvenskt kustavsnitt som omkring 10 000 f Kr utvecklades till en halvö förbunden med kontinenten. Efter isens avsmältning nådde havsytan som högst ca 120 meter över den nuvarande havsnivån (marina gränsen). Östersjön var ett innanhav, Baltiska issjön, och Vänern var en del av Västerhavet. Landskapet var en trädlös tundra med lågväxande arter som dvärgbjörk, havtorn, vide m.fl. samt fjällsippan, *Dryas octopetala*, som givit perioden dess geologiska namn. Detta arktiska klimat, omväxlande med kortare varmare perioder med snabbare avsmältning varar mellan 15 000 och 10 000 år f Kr.

Vid Göta älvdalens mynning började land växa fram efter inlandsisens reträtt ca 11 000 f Kr. Först omkring ca 9 500 f Kr var hela älvdalen fri från inlandsis. Klimatet i de avslutande skedena av istiden var kargt, blåsigt och ogästvänligt. I isavsmältningens spår följde dock snart växter och djur. De första människorna i älvdalen var troligen renjägare. De kom möjligen i små grupper av familjestorlek som gjorde kortare jaktuppehåll i området kanske hitlockade av vildrenar eller rika säl- och fiskevatten. I Aletrakten har vi dock inte ännu påträffat säkra spår av dessa första kringvandrande jägarfolk.

Den **Mesolitiska** tiden varar i ca 5 000 år. Klimat, fauna och vegetation genomgår under denna tid stora förändringar. Östersjön var i början en havsvik, benämnd Yoldiahavet, med utlopp via Vänern. Landbryggan fanns kvar mellan södra Sverige och kontinenten. Klimatet blev varmare, från en jultemperatur på 9°C i periodens början till ett maximum på 20°C i slutet. Klimatförändringen medförde att tundravegetationen förvandlades till en sammanhängande men ljus skog av främst björk och tall. När skogen blev tätare försvann renen efter hand. Istället kom en ny fauna anpassad till ett liv i skogen. Här märks bl.a. älg, uroxe, björn, vildsvin och rådjur.

Äldre stenålder delas in i:

- *Paleolitikum* tiden fram till 9000 f. Kr.
- *Mesolitikum*, ca 9000-3500 f. Kr.

Mesolitikum delas i Västsverige in i tre s.k. kulturgrupper. Dessa har fått sitt namn efter boplatser där de först påträffades.

- *Hensbackakulturen* (- ca 7000 f Kr) är den äldsta, påträffad vid Hensbacka i Munkedal i Bohuslän.
- *Sandarnakulturen* (ca 7000 – 5000 f Kr) som kommer därefter har fått namn efter en stor och fyndrik boplats vid Sandarna i Göteborg.
- *Libultkulturen* (ca 5000 – 3000 f Kr) är yngst, påträffad vid Näsinga i norra Bohuslän.

Högsta marina gränsen eller högsta kustlinjen, d.v.s. havets utbredning i efter inlandsisens avsmältning. Här syns hur större delen av Aletrakten var täckt av hav. Endast delar av Risveden och Alefjäll stack upp som öar ur havet.

Läs mer om stenåldern:

- *Arkeologi i Sverige del 1 – Fångstfolk och berdar.* G. Burenhult. 1982
- *Stenåldersboplatser vid Backa i Nödinge.* S Andersson. Fynd 1967
- *Hästefjorden under stenåldern. Fynden berättar.* K. Rex Svensson. 1988
- *Kulturmiljövård i Skogen.* Skogsstyrelsen. 1993

Flinta

Flintan var stenålderns och även delar av bronsålderns vanligaste och kanske viktigaste redskapsmaterial, vid sidan av trä, ben och horn. Flinta finns inte naturligt i våra trakter men flintstycken har transporterats hit med isberg och havsis från bl.a. Jylland. Import och byteshandel av flinta från bl.a. Sydskandinavien flintgruvor införs under yngre stenåldern.

*Nedan syns en trindyxa funnen vid Backa i Nödinge socken. Foto: KK
Till höger syns exempel på föremål från den äldre stenåldern. Skivyxa, Libultyxa (också kallad Hästefjordsyxa) och Trindyxa.
Illustration: ES*

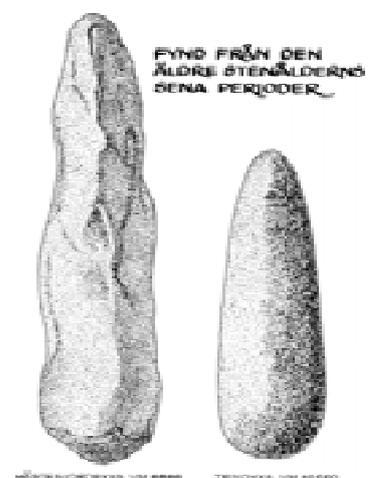

Från Mesolitikum är spåren efter människor vanligare och förekommer på många håll i Västsverige, särskilt i kustzonerna. Vi vet att de flesta mesolitiska boplatserna låg vid vatten, ofta direkt på stranden, med tillgång till såväl fiske och jaktmark som transporter. Typiska boplatslägen är skyddade vikar med långgrunda stränder. Människorna försörjde sig som jägare, fiskare och samlare och levde säsongvis på olika platser för att bäst kunna utnyttja de olika naturtillgångarna. På menyn kunde det förutom nötter och bär också stå fisk, vildsvin och uroxer. För värme och matlagning hade man eldstäder och kokgropar (d.v.s. gropar som fylldes med heta stenar). Man byggde hyddor eller vindskydd och på boplatserna tillverkade man redskap som yxor, skrapor och andra eggverktyg. Spår från matberedning, trasiga redskap och avfall från t.ex. redskapstillverkning blev kvar på platsen och kan grävas fram av dagens arkeologer. Det man hittills hittat från äldre stenålder är mest restavfall av **flinta**, kvarts och bergart efter redskapstillverkning.

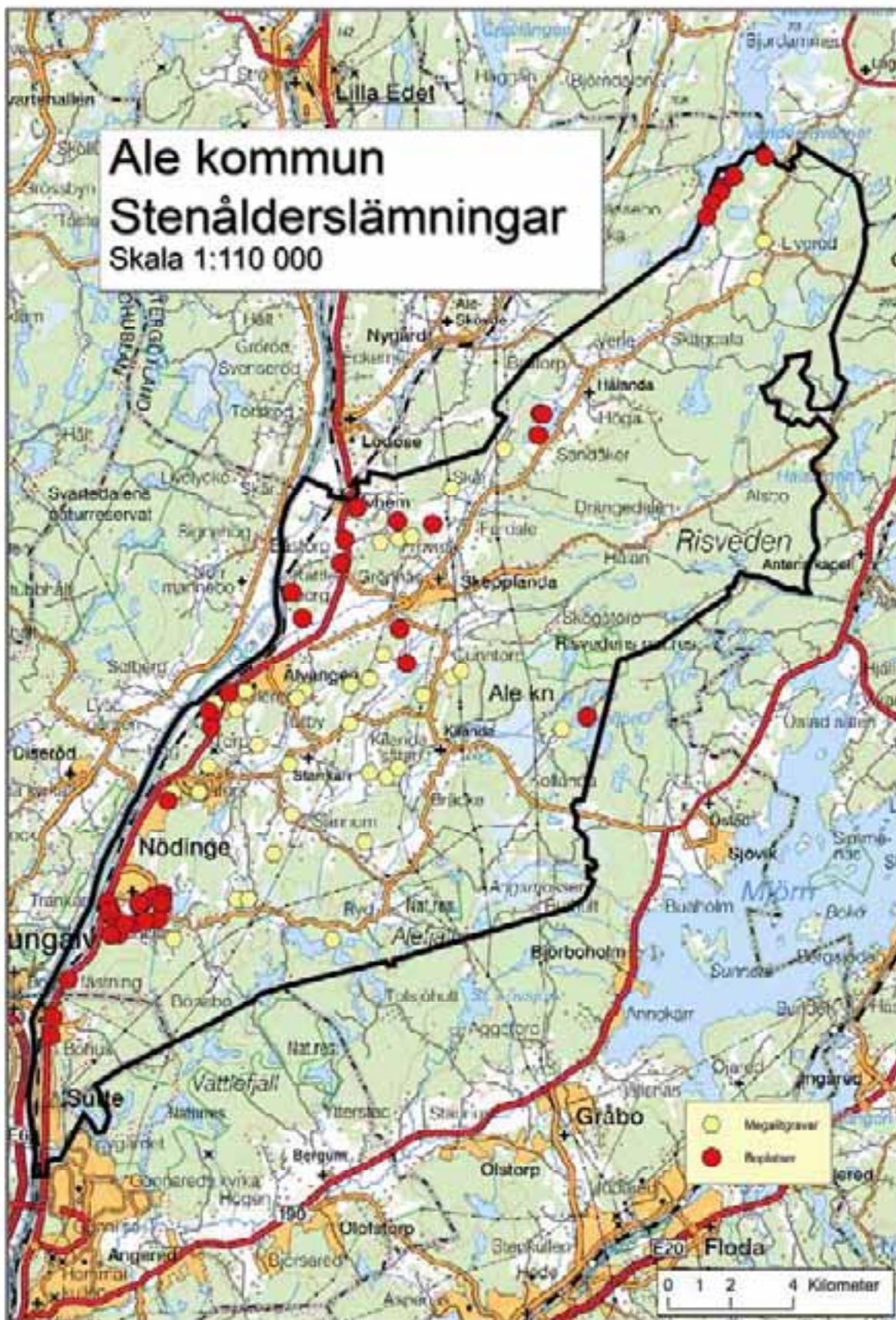
Göta älvdalen, som nu var en havsvik, måste ha varit ett mycket attraktivt bosättningsområde. Aletrakten gav goda förutsättningar med många vikar, fjordar och sjöar att färdas på och fiska i, många sandsluttningar att bebo samt skogar med vilt att jaga. De kända lämningarna är väldigt få, men de som är registrerade ligger på en nivå mellan 25-50 meter över havet. Ett intressant område är Backadalgången i Nödinge socken. På denna plats finns ett flertal boplatslägen och man har påträffat ett rikt fyndmaterial som visar att området varit bebott från ca 7000 f. Kr. De äldsta fynden är från **Hensabackatid** (ca 9000-7000 f. Kr.). Detta visar också de C14-analyser som nyligen gjorts och som gav dateringar på 7000 f. Kr. Ett speciellt kännetecken för Hensbackakulturen är skivyxan. Även vid Vanderydsvattnet i Hålanda socken har fynd av Hensbackatyp gjorts.

Spår av bosättning från perioden 7000-5000 år f. Kr. är sällsynta i älvdalen. Tiden brukar benämnas **Sandarnakultur**. Landhöjningen hade nu medfört att Östersjön, nu kallad Ancylussjön, isolerades och steg och vissa landområden i söder dränktes. Fortfarande fanns landkontakt med övriga kontinenten. De vanligaste fynden från den här tiden är Sandarnayxan och små pilspetsar, mikroliter. Från Ale kommun finns ännu inga undersökta boplatser från denna tid. Men enstaka lösfynd av Sandarnayxor har hittats i Backadalgången och vid Vimmersjön i Nödinge socken.

Den yngsta perioden av den äldre stenåldern, den s.k. **Lihultskulturen** (ca 5000-3000 f. Kr.), har lämnat fler spår av både fynd och boplatser. Fortfarande var Göta älv snarast en havsvik. Östersjön hade nu en ny förbindelse med havet, sunden i söder hade bildats och salt vatten kunde tränga in i Östersjön. Det innanhav som då bildades kallas Litorinahavet.

Karta med de viktigaste Stenålderslämningarna i kommunen. Hällkistor och boplatser.
Källa: Länsstyrelsens digitala fornminnesregister.

Ett av kommunens finare boplatsområden finns runt Grosjön som erbjöd goda livsmiljöer för en fiskande och jagande befolkning. Foto KK

Webbtips 1

www.gis.lst.se/gisvg/

Öppna informationskartan.

Under **kulturmiljö** kan du se kända forn- och kulturlämningar i Ale kommun.

Webbtips 2

www.raa.se

Under **FMIS-Fornsök** kan du söka efter kända forn- och kulturlämningar i din hemtrakt.

Webbtips 3

www.skogsstyrelsen.se

Gå till **Fakta om skog** och sedan till **Skogens pärlor**. Här kan man se vad projektet **Skog och historia** hittat i Ale kommun.

Stenålderskeramik med snörornamentik funnen vid Vimmersjön. Med snöre tryckte man in dekor på kärlet. Snöret kan även ha haft en praktisk bakgrund. För att ge stadga åt den tunna mynningen under bränningen lindades den med snöre. Foto: KK

Till höger exempel på föremål från den yngre stenålderns slutskede. Flintdolk, skifferhänge, skafthålsyxa, spjutspets och flintskära. Ill: ES

Inslagen av bergart i fyndmaterialet blir under den äldre stenålderns slut starkare, främst i form av grovt slagna yxor av s.k. Lihultstyp. Flera fynd av sådana yxor har gjorts i Ale kommun, främst vid Grönåns dalgång vid Frövet, Skår och vid Grosjön i Tokatorp i Skepplanda socken, runt Backadalgången och Vimmersjön i Nödinge socken. Det handlar mest om lösfynd men dessa visar att det här har funnits en ganska omfattande bebyggelse spridd över ett stort område.

Yngre stenålder, tiden 3600 – 1800 f Kr.

Under den yngre stenåldern, den s.k. neolitiska perioden, övergår människor från en ekonomi, baserad på jakt och insamling, till jordbruk och boskapsskötsel. Denna nya försörjning kom efter hand att radikalt förändra människornas livsvillkor. Framväxten av det vi kallar odlingslandskapet tog sin början. Övergången var dock en lång process och jakten och fisket spelade under hela den yngre stenåldern fortsatt en stor roll. Det tycks främst ha varit jakten och fisket som bestämde var man bosatte sig under ännu några årtusenden. Under den yngre stenålderns senare skeden utvecklas dock jordbruket och boskapsskötseln och människorna blir mer bofasta. Åkerbruket har mer än boskapsskötseln medfört fastare bosättningsmönster. Man bygger större och stabilare hus, s.k. långhus och i anslutning till husen odlar man upp små åkrar. Med flintyxor och eld (svedjebbruk) röjde och gallrade man gläntor i den täta urskogen för djurhågnader och åkerlappar för sädesodling. Tamdjuren bestod av får, getter, grisar och nötkreatur. De första sädesslagen som odlades var korn men också enkla former av vete, både enkorn och emmer. Säden skördades med enkla flintskäror bestående av ett träskafthals med fastsatta flintspån.

Jordbruket krävde nya typer av redskap, bättre och större. Man använde fortfarande flinta, kvarts och andra bergarter, men nu slagna med en annan teknik. Man börjar också importera och bedriva handel med flintan från exempelvis Sydskandinaviens flintgruvor. Typiska redskap är slipade yxor, flathuggna dolkar, spjutspetsar, skärar, skafthålsyxor. Keramik börjar nu användas för förvaring och matlagning.

Den ökade bofastheten skapade så småningom nya sociala mönster med släktgrupper och territorier. Ett tecken på detta är att man började begrava sina döda i s.k. megalitgravar (stenkammargravar). Äldst är dösarna, följt av gånggrifterna och slutligen hällkistorna.

De flesta av Göta älvdalens stenålderslämningar är boplatser och gravar från yngre stenåldern. Övriga fynd består av lösfynd. Spår från boplatser i Ale kommun finner man vid Backadalgången och Vimmersjön i Nödinge socken, längs med Göta älv i Starrkärr socken, vidare utmed Grönåns dalgång runt Kattleberg, Frövetberget och Grötåsberget i Skepplanda socken. Exempelvis vid Färdsle, Frövet, Lid och Uddetorp har lösfynd och boplatser från yngre stenålder registrerats. Boplatslämningarna följer sedan Grönån mot Hålsjön och Vanderydsvattnet i Hålanda socken. Vid odlingsområdena söder om Kilanda säteri i Kilanda socken finns också spår efter boplatser, exempelvis vid Bräcke och Anfastebo.

De äldsta kända gravarna i Göta älvdalen är hällkistorna. De brukar dateras till stenålderns slutskede och den äldre bronsåldern. Hällkistor är familjegravar som består av en rektangulär kista, vanligen 3-8 m lång, byggd och täckt av flata hällar. Utmed Göta älvdalens Västgötasida finns ett 60-tal kända hällkistor och ett tiotal är undersökta. Av dessa är 38 registrerade i Ale kommun och hela ca 34 stycken av dem ligger i Starrkärr och Skepplanda socknar. Drygt hälften av samtliga i älvdalen ligger därmed inom Ale kommun! Gravtypen är spridd över stora delar av kommunen men många finns i trakter där de kända boplatserna ligger.

I Snäckeback i Starrkärr socken upptäcktes en hällkista 1908. Den undersöktes 1921 och visade sig vara orörd sedan stenåldern. Kistan har ett s.k. gavelhål. Sådana hällkistor finns bara i nordvästra Götaland, med ett centralområde på Västgötaslätten. De saknar motsvarighet i Norden, men anses visa på ett idéband med samtida kulturgrupper i Västeuropa. Hällkistor med gavelhål består av en kammare, vanligen med förstuga och gång. I kistan finns tvärställda väggar med runda hål (ca 40-70 cm i diam) genom vilka man har förbindelse mellan de olika rummen.

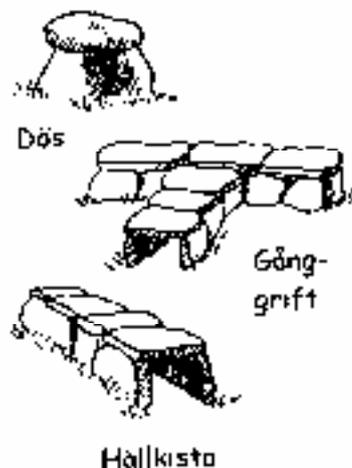

Hällkistan vid Livereds säteri i Hålanda socken är väl värd ett besök. Foto: KK

Många hällkistor i Ale!

Spännande är att mer än hälften av alla kända hällkistor utmed östra sidan av Göta älvdalen ligger inom Ale kommun. 34 av kommunens 38 hällkistor ligger i Starrkärrs och Skepplanda socknar.

Till de mer välbevarade hör hällkistan vid Livereds säteri i Hålanda, Krulles grav i Skepplanda, "Starkodders grav" sydväst om Starrkärrs kyrka och hällkistan vid Sannum båda i Starrkärrs socken.

Vanliga fynd i hällkistor är flintdolkar, hjärtformade pilspetsar och skifferhängen som förekommer tillsammans med enkla lerkärl. Vid Grötås, Frövet i Skepplanda finns en av kommunens bättre bevarade hällkistor. Den kallas "Krulles grav" här förevisad av arkeologen Katarina Käbre. Foto: JL

Backadalgången

Området kring Backa säteri har utgjort en viktig bygd under förhistorisk tid. Detta visar den rika fornlämningsmiljön. Fyndmaterialet från dessa boplatser, som är av stor betydelse för forskningen kring hela Göta älvdalens stenålder, visar att området varit bebott från ca 7 000 f Kr. Fynden visar även att det funnits flera bosättningsfaser från mesolitisk tid men att dalgången varit mest bebott under Lihultsperioden.

Nya arkeologiska undersökningar har gett mer information. Resultat från C14-analyser har visat dateringar på ca 7000 f. Kr. **och** ca 4800-4600 f.Kr. Detta stämmer väl överens med vad fyndmaterialet visat. Det mest anmärkningsvärda är att Backaområdet har visat sig innehålla en överlagrad boplatz*. Överlagrade boplatser är ovanliga och svåra att hitta. De som tidigare har påträffats och undersökt finns bl.a. i Göteborgsområdet vid Sandarna.

Backadalgången idag är i stor omvandling. En golfbana är planerad och påbörjad. Det är från denna exploatering vi fått ny information via utgrävningar.

* Under en viss period under äldre stenålder steg havet snabbare än jordskorpan vilket gjorde att boplatser/dåvarande markyta blev översvämmade. När sedan jordskorpan steg och vattennivån sjönk blev den markytan täckt med lera eller sand och en ny markyta hade skapats ovanpå. I Sverige finns överlagrade boplatser längs västkusten mellan Varberg och Uddevalla. Överlagrade boplatser finns även på norra Jylland och i sydvästra Norge.

Hällkistor och boplatser - se stenåldern i Ale kommun

1. Hällkista på Sannums fjäll (raä 41), Starrkärrs socken
2. Starkodders grav (raä 33), Starrkärrs socken. Ingår i Prästalundsstigen.*
3. "Krulles grav" hällkista vid Grötåsberget (raä 38), Skepplanda socken.*
4. Hällkista vid Livereds säteri(raä 179), Hålanda socken*
5. Boplatsområde vid Sandviken, Livered, Hålanda socken.*
6. Boplatsområde vid Tokatorp vid Grosjön, Skepplanda sn.*
7. Boplatz vid Tollered, Starrkärrs socken. Gå utmed Rannebergsstigen så finns en skylt som berättar.

* Ingår i större utpekad kulturmiljö

Det finns ett antal sevärda platser i Ale som har spår och lämningar från stenåldern. Det handlar främst om bevarade hällkistor men det finns också miljöer som visar hur stenåldersbefolkningen bodde. På dessa platser syns inget ovan mark utan man får mera uppleva hur själva miljön ser ut som tilltalade jägare och fiskare under stenåldern.

Här har ett antal sevärda platser pekats ut och markerats på en översiktlig karta. Om platsen är svår att hitta kan man gå in på www.raa.se Under **FMIS-Fornsök** kan man få en mer detaljerad kartbild över den plats man vill besöka.

Forska vidare!

- Hur påverkade människorna naturen under stenåldern?
- Vilka lämningar från denna tid finns i landskapet nära där du bor?
- Vilka av dessa är bäst bevarade? Är de värda att röjas fram så de blir lätt åtkomliga?
- Finns det sägner och traditioner kopplade till platsen?
- Finns det äldre fotografier som visar hur platsen har sett ut tidigare?

Den välbevarade hällkistan vid Sannum i Starrkärrs socken har gavelbål. Foto: PD

Spår från stenåldern

Med **hed** avses skoglös mark som hålls öppen genom bete, bränning, vedsamlade och annan skogsavverkning. Vegetationen består främst av ljung och gräs samt enstaka enbuskar, men om marken är välbetad eller kalkrik kan det även förekomma en rik flora av örter.

Lövtäkt

Skörd av löv, kvistar och inte allt för grova grenar för vinterutfodring. Löv var förr ett av de viktigaste kreatursfodren, troligen använt redan av de första bönderna i vårt land. Täkten skedde genom att grenar med kvarsittande blad avskars på sensommaren. Efter torkning kunde de lagras till vintern.

Läs mer om bronsåldern:

- *Arkeologi i Sverige del 2 – Bönder och bronsjutare*. G. Burenhult. 1982
- *Hällristning i Älvsborgs län*. K Rex Svensson. 1982
- *Långt borta och nära. Gudaoffer och vardagsting från bronsåldern*. P Jankavs. 1995
- *Kulturmiljövård i Skogen*. Skogsstyrelsen. 1993

Lästips för barn:

- *Bronsålderns historia*. B Berling, L Kleinnichs. 1993

Bronsålder, ca 1800 - 500 f Kr.

Under bronsåldern blev människan alltmer bofast, i första hand ett resultat av ökad inriktning på jordbruk. Boskapsskötsel och bete kom att dominera allt mer och utgöra själva basen i ekonomin. Genom den allt intensivare boskapsskötseln uppstod också de första gräs- och *ljunghedarna*. Landskapet öppnades upp allt mer till betesmarker med buskvegetation, som kunde brukas för *lövtäkt*. Befolkningen ökade och nytt land togs i anspråk för odling. Åkermarken låg nära bebyggelsen vid lättarbetade sandiga jordar. Man odlade korn och vete och så småningom även havre och hirs. Klimatet var under stora delar av bronsåldern något varmare än idag och djuren kunde därför gå ute hela året. Hästen tillkommer nu som husdjur och då som lastdjur och dragare men även som köttdjur (det är först med kristendomens införande för omkring 1000 år sedan som hästkött upphör att vara människoföda).

Under loppet av bronsålderns slutskede förändras klimatet gradvis till att bli kallare och fuktigare. Detta medförde bland annat att nordgränsen för de flesta lövträd försköts mot söder, och granens sydgräns flyttades allt längre söderut. För att klara kölden lärde man sig bygga stabilare bostäder och även husdjuren fick nu komma under tak för att stallfodras under längre tid än förr. Gräsfoder och löv fick insamlas för vinterförvaring i lador.

Bruket att använda metaller vid föremålstillverkning blir allt vanligare under bronsåldern. Det är framförallt brons man lär sig att använda. Brons är en legering av koppar och tenn, två metaller som fick importeras från Brittiska öarna och kontinenten. De importerade bronserna blev i stor utsträckning omsmälta men relativt snabbt lär man sig att själva framställa metallen. Bronserna var inga vardagsföremål, utan bruksredskapen tillverkades fortfarande av trä, ben, horn, flinta och bergart.

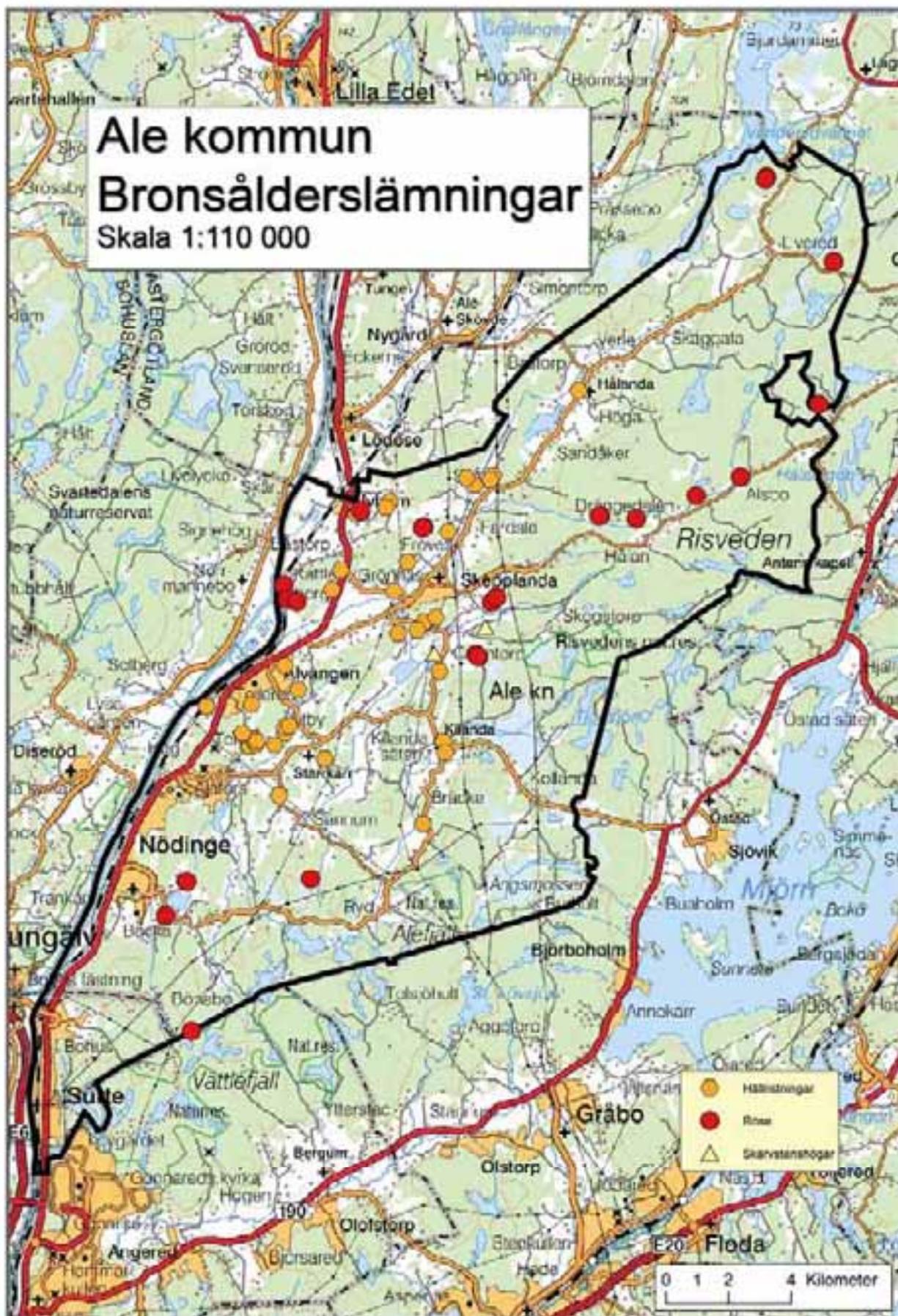
Bronsåldersmänniskan var fortfarande beroende av jakt, fångst och insamling och bosatte sig gärna liksom sina föregångare i områden där man kunde utnyttja de olika naturresurserna. Skillnaden var nu att boplatzlägena i större utsträckning även skulle innehålla bra beten och lättarbetade jordar. Boplatserna ligger därför ofta i övergången mellan moränmark och lerslätt och gärna i anslutning till vattendrag eller sjöar. Men bebyggelsen tycks nu flyttat något längre upp på land.

Genom utgrävningar på andra håll i Norden har man fått en ganska bra bild av hur bronsåldersmänniskans hus kan ha sett ut. De verkar främst ha varit två typer, långhus och s.k. grophus. Långhuset kunde vara 15 - 30 meter långa med stolpburna tak och väggar tätade med lera. De var i regel uppdelade i en bostadsdel och en förråds- eller boskapsdel. Grophuset var oftast runda ca 5 - 10 meter i diameter och hade en bestämd funktion som antingen bostad eller förråd.

En fingervisning om var bronsåldersmänniskornas bosättningar låg får man genom periodens synliga lämningar, bland annat röjningsrösen från odlingsverksamhet, gravar såsom rösen och stensättningar och s.k. skärvstenshögar. Dessa högar består av förbrukad sten från eldstäder och kokgropar som har spruckit och blivit skärvig vid upphettning och avkylning samt av kol, sot och avfall. De rensades bort med jämna mellanrum och kastades i stora högar tillsammans med skräp som keramikskärvor, benrester, knackstenar, trasiga gjutformar m.m.

I Ale kommun känner vi bronsålderns boplatser sämre än stenålderns och vi vet ännu väldigt lite om hur bebyggelsebildens såg ut under bronsåldern. Endast två skärvstenshögar är kända i kommunen och dessa ligger i Skepplanda socken. En trolig boplatzlämning från bronsålder finns vid Vimmersjön i Nödinge socken, ca 1 km öster i om Nödinge kyrka. I samband med en arkeologisk undersökning fann man här ett 100-tal keramikskärvor som hört till ett rabbat (skrovligt) kärl som kunde dateras till yngre bronsålder.

Karta med de viktigaste bronsålderslämningarna i kommunen. Skärvtenshögar, hällristningar och rösen. Källa: Länsstyrelsens digitala fornminnesregister.

Rösen är den äldsta gravtypen från bronsåldern. De är ofta stora och ligger gärna i krönlägen. De är vanligen uppförda för en eller ett par individer, vilket tyder på en social skiktning i samhället. Röset på Grötåsberget i Skepplanda socken är kommunens finaste exempel. Foto: KK

Foto på den utgrävda stensättningen vid Vimmersjön, (raä 43) år 2003. Överst syns den före undersökningen då endast mindre delar av fornlämningen var synliga. Unders syns den avtorvade gravlämningen. Foto: MH

De vanligaste gravtyperna under bronsåldern är rösen och stensättningar. Rösen är den äldsta formen och de är ofta stora och ligger gärna i krönlägen. De är vanligen uppförda för en eller ett par individer, vilket tyder på en social skiktning i samhället. Detta visar på en skillnad mot hällkistornas tid, då hela familjegrupper begravdes i samma grav. Rösena där man begravde sina döda obrända är vanligast, och bland gravgåvorna hittar man vapen, smycken, rakknivar osv. En förändring av begravningstraditionen till kremering av de döda sker vid övergången mellan äldre och yngre bronsålder. De brända benen placerades ofta i en urna i de gamla rösena eller grävdes ner under flat mark. Från bronsålderns yngre del, då brandgravar dominerar, blir stensättningen allt vanligare. Denna gravform är inte lika monumental som rösena och inte lika exponerad i krönlägen. Stensättningens utseende och form varierar men den vanligaste formen är en mer eller mindre lätt övertorvad rund och flack stensättning. Stensättningar förekommer dels ensamliggande, dels i mindre grupper och är med få undantag brandgravar. Gravgåvorna brukar även här bestå av smycken och personliga ägodelar.

Vid utgrävningen av stensättningen vid Vimmersjön hittades bl.a. den här bronsknappen. Foto: KK

Keramik funnen vid grävningar vid Vimmersjön. Foto: KK

Andelen rösen i Ale kommun är blygsam och överstiger knappt 25-talet. I Starrkärr, Nödinge och Kilanda socknar saknas rösen så gott som helt, endast två finns registrerade i Starrkärr socken och tre i Nödinge socken medan Kilanda socken saknar rösen helt. Ett område med många rösen är Skepplanda socken med 14 kända rösen. De ligger relativt spridda såväl intill Göta älv som utmed Skepplandadalen och på höjdområdena runtomkring. På toppen av Grötåsberget finns kommunens mest magnifika röse. Det har kallmurade kanter och i närområdet finns även rester av flera mindre rösen. Enstaka spridda rösen förekommer i Hålanda socken, exempelvis vid Anstorp finns två rösen, nio respektive åtta meter i diameter, och ett röse finns vid Slerebo.

Den mindre stensättningen (från bronsålder/tidig järnålder) finns också registrerade i närheten av många gravrösen. Stensättningar är svåra att datera utan arkeologisk undersökning, då de förekommer såväl under bronsåldern och hela järnåldern. Bronsålderns stensättningar ligger dock oftast i liknande lägen som rösen, nämligen på bergsområdenas höjder och i anslutning till rösen. Stensättningen är betydligt vanligare än röset och den förhållandevis rika rösebygden i Skepplanda socken har likaså många stensättningar. Men här är inte samhörigheten med rösen lika tydlig. Även Starrkärr socken utmärker sig med många stensättningar. Av de ca 50 registrerade stensättningarna i Starrkärr socken är ca 15 preliminärt daterade till bronsålder. Det finns få undersökta bronsåldersgravar av denna typ i hela älv dalen. I Ale kommun finns ett exempel på en undersökt stensättning som grävdes ut 2003. Den låg vid Vimmersjön i Nödinge socken, ca 1 km sydöst om Nödinge kyrka. Stensättningen var belägen på ett mindre bergskrön ca 80 m ö h. Rester efter brandgravskick framkom vid utgrävningen i form av brända ben. Vidare hittades en dubbelknapp av brons, ett 15-tal flintavslag och rikliga mängder kvartsavslag. Knappen kunde typologiskt dateras till ca 1100-1000 f. Kr. En C14-analys av de brända benen daterades likaledes till övergången äldre/ynge bronsålder.

Den vanligast förekommande typen av fornlämningar som brukar dateras till bronsålder är hällristningar, figurer och symboler som ristats in i berghällar. Till hällristningar räknas även s.k. **skålgropar** eller **älvkvarnar**. Detta är små runda gropar, oftast några centimeter runda och någon centimeter djupa, som knackats i berg eller större block.

Starta en studiecirkel!

Till boken *Kulturmiljövård i skogen. Att känna och bevara våra kulturminnen* finns en studiehandledning framtagen. Hör med Skogsstyrelsen eller bokhandeln.

Skålgropar/Älvkvarnar är den vanligaste hällristningsfiguren. De förekommer såväl enstaka som i grupper. Skålgropar menar man kan ha fungerat som ett slags offerskålar, där man smörjt fett eller lagt små offergåvor, en tradition som levt kvar även i sen tid. I folkmun benämns de älvkvarnar, eftersom man förr trodde att älvorna malde sin säd i dessa små kvarnar.

Här syns hur Göran Andersson med krita fyller i en av ristningarna på den rundade hällen vid Jätteberget i Skepplanda. Förutom skeppsristningar syns också flera runda skålgropar, den allra vanligaste ristningstypen från bronsåldern. Foto: ES

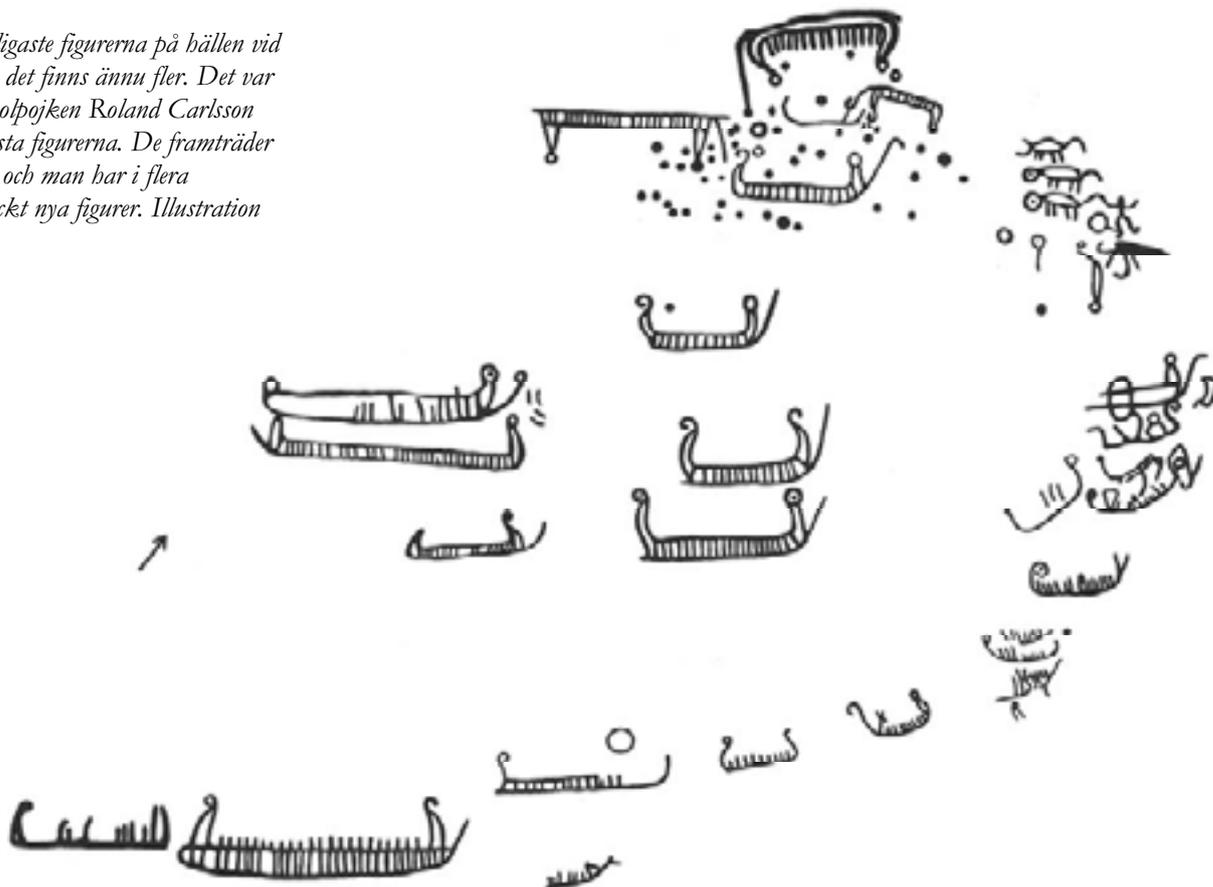
Tips!

Instant Phone Guide

Ring **0771-27 27 00** och slå in koden **1457** så får du mer information om ristningen på Jätteberget!

I Ale kommun finns tre kända lokaler med s.k. figurristningar, de ligger alla tre i Skepplanda socken. En av dem finns invid det s.k. "Jätteberget" i Alvhem, en verkligt sevärd hällristning. Här kan man uppleva en bit av bronsåldersmänniskornas bildvärld. En mindre sluttande berghäll är där helt täckt av ett 20-tal skeppsristningar, en människofigur, tre djurfigurer, två fotsulor, sju fristående cirklar och ett antal skålgropar. I närheten finns även en hällristningslokal bestående av ca 120 skålgropar. Vid Stugåsberget, öster om Skepplanda finns de två andra figurristningarna.

Här syns de tydligaste figurerna på hällen vid Jätteberget. Men det finns ännu fler. Det var år 1928 som skolpojken Roland Carlsson upptäckte de första figurerna. De framträder bäst vid släpljus och man har i flera omgångar upptäckt nya figurer. Illustration ES

På en brant berghäll vid Stugåsberget finns en imponerande skeppsristning och en vagnsfigur. Skeppet, som är länets största hällristningsfigur, är tre meter långt och innehåller flera intressanta symboler, bl.a. en handsymbol. Läget på en lodrät bergvägg är också ovanligt. Här begrundar H.C. Lindberg den stora skeppsristningen. Foto: PD

Den ena består av ett ungefär tre meter stort skepp. Den andra ligger alldeles intill vägen och består av en liten skeppsfigur och några skålgropar. Figurristningar saknas i övriga socknar inom Ale kommun.

Skålgropsristningar är däremot betydligt vanligare och förekommer rikligt i vissa områden i Ale kommun. Skålgropar ligger vanligen i anslutning till odlad mark, som redan under bronsåldern kan ha varit delvis odlad eller brukad. Liksom när det gäller gravrösenas utbredning utmärker sig områden som de täta fornlämningsmiljöerna vid Gullringen ("Jätteberget"), Alvhem och Frövet, Tokatorp och Gunntorp, strax norr om Grosjön, allt i Skeplanda socken. I Starrkärr socken finns skålgropslokaler runt Utby och Torp vid Älebräcke. Hällristningarnas funktion är fortfarande oklar. Man har velat ge dem en religiös innebörd. Förmodligen speglar de bronsåldersmänniskornas vardagsliv, kult och trosvärld.

Utbyggnaden av E 45 och järnvägen genom Ale ger goda möjligheter att öka vår kunskap om traktens äldre historia. Vid exempelvis Osbacken norr om Nol gjordes spännande fynd 2007. Här syns utgrävningsplatsen där man bland annat hittade spåren efter ett ovanligt stort järnåldershus. Nedan syns en uppriktning över de tak- och väggbärande stolpar och väggrännor man hittade.

*På Lödöse museum finns utställningen **Bilder av våra förfäder** som bandlear om arkeologins historia i Göta älvdalen. Foto och ritning: JL*

Rösen och hällristningar - se bronsåldern i Ale kommun

Kanske bodde människorna i Aletrakten i sådana här hus under bronsåldern. Detta rekonstruerade långhus finns på Vitycke museum. Foto: Bo Nicklasson, Bobusläns museum/Västarvet.

Tips!

Besök **Lödöse museum** och basutställningen **Bilder av våra förfäder** – en utställning om arkeologins historia i Göta älvdalen och hur spåren efter våra förfäder tolkats under olika tider.

Se vidare: www.vastarvet.se

1. Röse i Anstorp nära Krogen (raä 23), Hålanda socken.
2. Röse vid Slerebo (raä 26), Hålanda socken.
3. Röse på Grötåsberget (raä 30), Skepplanda socken. Kallas ”Grötåsekarn” i folkmun.*
4. Hällristning vid Stugåsberget (raä 20 och raä 129), Skepplanda socken. Ristningen är skyltad från vägen mellan Skepplanda och Kilanda.*
5. Hällristning vid Jätteberget i Alvhem (raä 56), Skepplanda socken* Ristningen är skyltad från E 45.
6. Skålgropar vid Smörkullen (raä 28), Skepplanda socken.*

* Ingår i större utpekad kulturmiljö

Flera av Ales mest sevärda fornlämningsmiljöer härstammar från bronsåldern. Det handlar om kommunens gravrösen och hällristningar. Ett antal av dessa platser har här pekats ut och markerats på en översiktlig karta. Om platsen är svår att hitta kan man gå in på www.raa.se Under **FMIS-Fornsök** kan man få en mer detaljerad kartbild över den plats man vill besöka.

Forska vidare!

- Vilka lämningar från bronsåldern finns i landskapet nära där du bor?
- Vilka av dessa är bäst bevarade? Är de värda att röjas fram så de blir lätt åtkomliga?
- Finns det sägner och traditioner kopplade till platsen?
- Finns det äldre fotografier som visar hur platsen har sett ut tidigare?

Ristningarna fylls i med röd färg för att de skall synas bättre. Troligen har de också varit målade från början. Här är Andréas Toreld, arkeolog vid hällristningsmuseet i Vitycke i full färd med att fylla i ristningen på Stugåsberget. Foto: Vitycke museum/Västarvet, 30 juni 2006.

Spår från bronsåldern

Äldre järnålder (500 f Kr - 500 e Kr) delas in i:

- Förromersk järnålder
- Romersk järnålder

Yngre järnålder (500 e Kr - 1050 e Kr) delas in i:

- Folkvandringstid
- Vendeltid
- Vikingatid

Ängen var det äldre bondesamhällets viktigaste ägoslag. Detta markslag utvecklades under järnåldern. Här samlades med hjälp av lie och räfsa gräs till vinterfoder åt djuren.

Läs mer om järnåldern:

- *Arkeologi i Sverige del 3 – Sambällsbyggare och handelsmän.* G. Burenhult. 1982
- *Tillbaka till järnåldern.* E Westergren & T Nygren. 2004
- *Historia kring vikingatid, Ale kommun.* K. Carlsson. 2003.
- *Kulturmiljövård i Skogen.* Skogsstyrelsen. 1993

Järnålder, ca 500 – 1050 e Kr

Järnåldern kallas den sista av de tre förhistoriska perioderna. Den brukar delas in i äldre (500 f Kr - 500 e Kr) respektive yngre järnålder (500 e Kr - 1050 e Kr). Järnet blir nu efter hand det dominerande materialet vid tillverkning av redskap och andra produkter.

Under järnåldern utvecklades ett allt intensivare och alltmer fast jordbruk. Det sker totalt sett en befolkningsexpansion och bebyggelseutveckling i hela landet och så även i Göta älvdalen med angränsande bygder. Det är inte längre bara sjöar och vattenleder som lockar till sig människor och deras boplatser. Även inlandet tas alltmer i anspråk allt eftersom jordbruket utvecklas. Det är nu grunderna läggs för det odlingslandskap som med små förändringar skulle bestå ända till 17- och 1800-talens omvälvande jordbruksreformer. Med hjälp av pollenanalyser som gjorts i området kan man just se att skogen viker undan ytterligare och att både säd och gräspollen långsamt ökar under hela järnåldern.

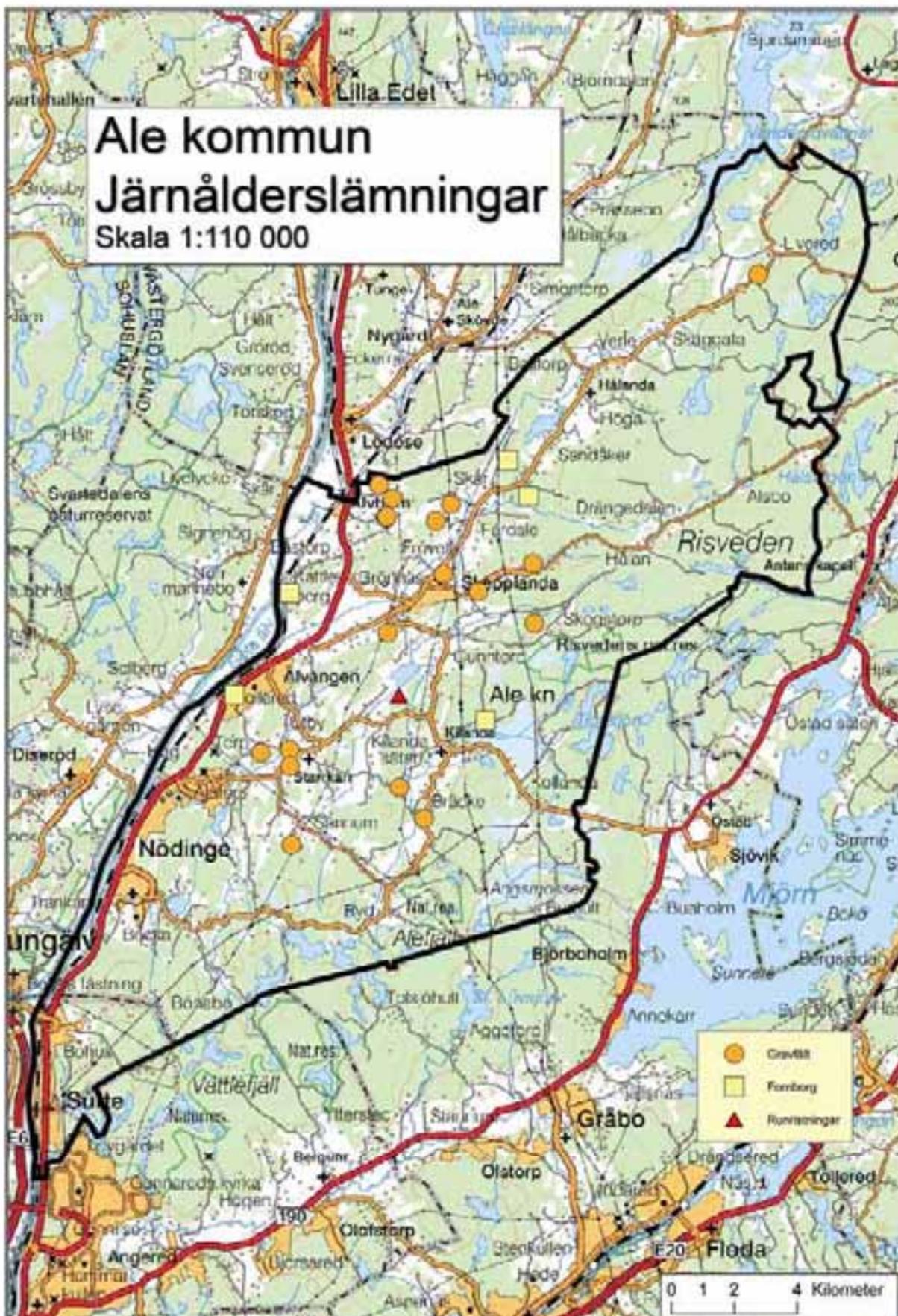
Det kyliga klimat som rådde under början av järnålder bidrog till allt fastare stationära levnadsvanor och utvecklande av jordbruket. De viktigaste husdjuren, mjölkboskapen måste stallfodras under längre tid än förr och kom nu att stallas vintertid. Fördelarna med detta var många, bl.a. minskade förlusten av boskap och framförallt ökade möjligheten att ta till vara gödseln som kunde användas till gödning av åkermarken. Man började röja marken fri från sten för mer långvarigt bruk. Årdret, eller kroken som ristade fåror i jorden, kom alltmer till användning och man började beså samma åker år efter år utan träda, s.k. ensäde. Kornet var det dominerande sädeslaget, men även råg, havre och lin börjar odlas. För att kunna bruka åkrarna måste de gödslas. Åkern var på så sätt intimt sammankopplad med betesmarken, som gav foder åt djuren under sommarhalvåret, och **ängen**, där vinterfoder till djuren insamlades. Vinterställningen medförde att man behövde samla in och lagra säd och foder. Genom slätter tillvaratogs gräs för vinterns behov. Lien, räfsan samt järnyxan var viktiga nyheter inom jordbruket som gjorde detta viktiga insamlingsarbete möjligt. Ur detta samband kommer uttrycket ”äng är åkers moder”, d v s ängens hö gav, via kreaturen, gödsel till åkern.

Under den yngre järnåldern uppträder olika former av markindelning som man tror hade med ägande och nyttjanderätter att göra. Ett exempel på detta är stensträngar som delade in åkermarken i långa s.k. parceller.

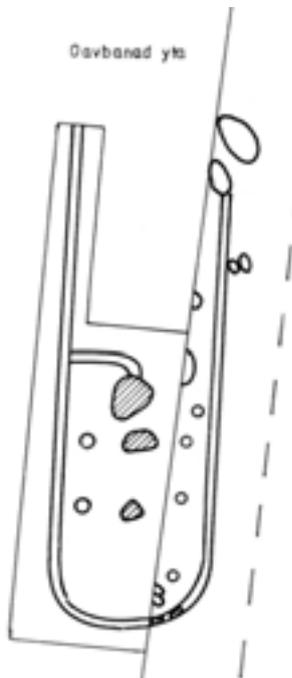

Vid Torp i Starrkärrs socken ligger ett mindre by- eller gårdsgravfält från järnåldern med en bög och fyra stensättningar. Foto: KK

Karta med de viktigaste järnålderslämningarna i kommunen. Fornborgar och gravfält.
Källa: Länsstyrelsens digitala fornminnesregister.

I Hålanda socken söder om Lived finns "Kungsstenarna", ett gravfält med 10 resta stenar varav den högsta är närmare 1,6 m hög. Gravfältet är vackert beläget nära den gamla landsvägen genom socknen. Foto: KK

Ritning över det delvis utgrävda järnåldershuset vid Vimmersjön. Ritning: ML, Lödöse museum.

Dekorerad keramik funnen vid utgrävningar 2007 vid Osbacken. Foto: JL

I Nödinge grävdes denna stensättning ut under 2006. Här har arkeologerna Katarina Käbre och Johanna Lega grävt ut en tårtbit i den runda stensättningen som visade sig vara en grav anlagd under järnåldern. Foto: MH

Järnåldersboplatserna är liksom bronsålderns boplatser svåra att hitta. Det finns få registrerade boplatsspår från hela järnåldern i Göta älvdalen. Detta beror delvis på att boplatserna ligger i liknande lägen som dagens och därmed blivit överlagrade av nyare bebyggelse. Eventuella spår ovan mark är på många platser också sedan länge bortodlade. Lämningarna efter järnålderns boplatser framträder idag ofta som svarta fläckar i åkermarken, men visar sig vanligen vid arkeologiska undersökningar bestå av stolphål, härदार, kokgropar och andra rester efter långhus och grophus. Fragment av väggar och tak, visar att man byggt husen av jord, sten, torv och lerklinat flätverk. Taken bars i regel upp av stolpar och åsar. Var järnålderns människor bott kan utläsas genom de bevarade fornlämningarna som gravfält, stensättningar, högar, domarringar, resta stenar och fornborgar. Kända spår av boplatser i Ale kommun finns vid Vimmersjön i Nödinge socken samt vid Häljered och Osbacken i Starkkärr socken. Ungefär 250 m väster om Vimmersjön, fann man vid en arkeologisk undersökning år 2004 lämningar av en boplat. Lämningarna bestod av stolphål och väggrännor efter ett drygt 20 m långt hus. Man hittade även härदार, kokgrop och keramikskärvor. Boplaten vid Häljered visade med hjälp av C14-analys på en datering från äldre järnålder. Också vid Osbacken som grävdes ut 2007 har man hittat resterna efter ett långhus, ca 40x8 meter. Huset är ovanligt stort för sin tid. Eventuellt kan byggnaden ha använts som förvaringsplats eller samlingsplats och också fungerat som ett landmärke för sjöfarten på Göta älv. Kanske var platsen en marknads- eller handelsplats?

Järnålderns gravar tillhör i regel gravfält, d.v.s. de ligger samlade inom ett område. Många av gravfälten är bygravfält som legat nära byn eller den brukade marken och som varit använda under flera generationer.

Vid Skepplanda kyrka finns ett av Göta älvdalens största gravfält med sammantaget 60 enskilda anläggningar varav 5 är högar och 55 är stensättningar. Foto: KK

Under järnåldern fortsätter människor att bränna de avlidna. Typiska gravformer är stensättningar, högar, domarringar samt resta stenar. Dessa kan alla förekomma på gravfält, där de olika typerna kan ligga blandade, men de kan även förekomma ensamliggande. Vid Skepplanda kyrkby finns ett av Göta älvdalens största gravfält med sammantaget 60 gravar i form av fem högar och 55 stensättningar. Exempel på andra gravfält är det vid Alvhem Västergård som innehåller fem högar och 20 stensättningar.

I Vadbacka intill Fors gård ligger ett gravfält bestående av en hög med s.k. kanträna, 12 runda stensättningar varav ett par är höglignande samt två resta stenar. Samtliga av ovan nämnda gravfält finns i Skepplanda socken. I Hålanda socken söder om Livered finns ett gravfält med 10 resta stenar. Gravfältet i Starrkärr socken vid Torp, mellan Älvängen och Starrkärr, består av en hög och fyra stensättningar. Anmärkningsvärt nog finns inga gravfält registrerade i Nödinge socken.

Den ofta röseliknande, fast flackare, stensättningen är typisk för den äldre järnåldern. Gravfält helt uppbyggda kring denna fornlämningstyp, hittar man exempelvis i området norr om Alvhem Kungsgård och vid Tussebo i Skepplanda. Förutom gravfält finns ett flertal ensamliggande stensättningar registrerade i Ale kommun samt (ursprungligen) ett stort antal resta stenar och domarringar. Vid Ängen, öster om Alvhem, finns en ensamliggande hög med en rest sten i mitten.

Domarringarna är vanligtvis runda stenkretsar av lagda eller resta stenar. De förekommer oftast tillsammans med resta stenar och stensättningar, men kan även dominera hela gravfält. Varierade gravfält med domarringar finns vid Arves hög, Starkodders grav och Röbacka, samtliga i Starrkärrs socken. En mindre men anmärkningsvärd domarringsgrupp har också registrerats i närheten av Skogstorp i Skepplanda socken. I Kilanda socken öster om Kilanda kyrka ligger en verkligt sevärd domarring. Den är ca 10 m i diameter och består av sju stenar varav en mittsten.

En annan gravform från äldre järnålder är flatmarksgravar. Typen har fått detta namn eftersom gravformen helt saknar synlig markering ovan mark. Flatmarksgravar ligger ofta tätt samman på låga moränryggar i slättområden. De förekommer ibland tillsammans med andra gravar av ovan nämnda typer, men det finns även gravfält som uteslutande innehåller flatmarksgravar.

Sammanfattningsvis så kan man i Ale kommun urskilja ett område med fler järnåldersgravar än vanligt. Det är gravområdet vid Alvhem, Tussebo, Frövet, Skepplanda kyrka och i övriga delar av Skepplandadalgången (utefter Grönån). Spridda gravfält finns i Starrkärrs socken.

En verkligt sevärd domarring finns nära Kilanda kyrka. Stenantalet i domarringar är ofta udda – 5, 7, 9 stenar o.s.v. Namnet domarring kommer från den förr utbredda uppfattningen att domarringar var tingsplatser. Foto: KK

Skepplanda utmärker sig som ett av fyra centralområden i Göta älvs dalgång under järnåldern. De andra tre finns vid:

- Västra Tunhem,
- i norra Lilla Edets kommun
- Ytterby.

Långe stenen, en av kommunens mest magnifika resta stenar, Starrkärrs socken. Foto: MOW

Vid gården Lid i Skepplanda socken, hittades 1853 i samband med stenbrytning en vikingatida silverskatt. Den innehöll två balsringar, tio armringar och fyra fingerringar. Två armringar av guld har också hittats, den ena vid Ramstorp i Skepplanda socken och den andra vid "Tansebo", trol. Brandsbo i Starrkärrs socken. Foto: OE

Tips!

Vandra på kommunens Natur- och kulturstigar.

Prästalundsstigen,

Rannebergsstigen och

Alvhemsstigen tar dig med till järnålderns miljöer. Särskilda broschyrer finns att ta med ut på promenaden.

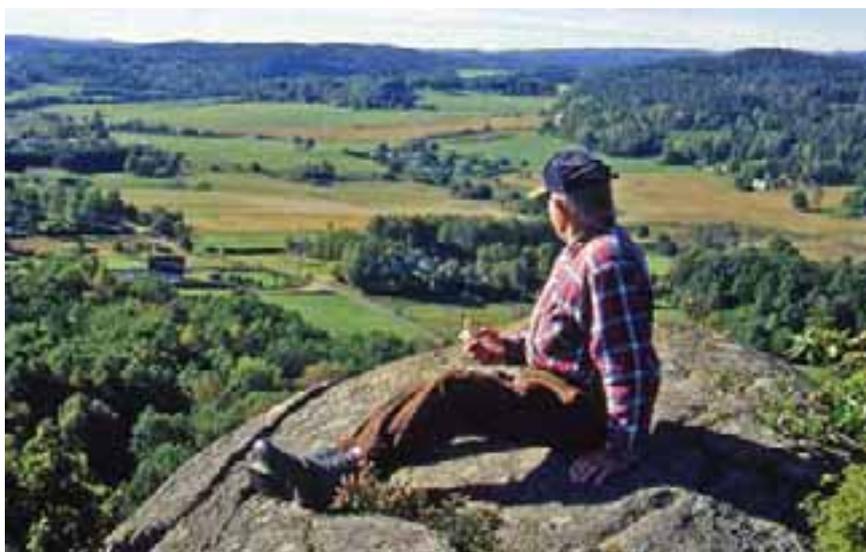
Lästips för barn:

- *Järnålderns historia*. B Berling, L Kleinwichs. 1993
- *Med Arne på vikingatiden*. J Olsson, P Petersen. 1987
- *Med Ulf på järnåldern*. J Olsson, P Petersen. 1987

Under järnåldern började man inom vissa områden att uppföra försvarsanläggningar, numera benämnda fornborgar. Fornborgarna är lokaliserade till bergskrön med branta sidor. De har ofta stenlagda stenvallar på de ställen där branterna är mer lättillgängliga och möjliga att bestiga. På dessa har det en gång troligen funnits träpalissader som skydd. Borgarnas funktion kan ha varit olika. De kan ha fungerat för bevakning av viktiga vägar, tillflyktsort dit befolkningen sökte sig i ofredstider, försvarspunkter. I Ale kommun finns fem kända fornborgar. Tre i Skepplanda socken (Angertuvan, Rapungaberget, Örnäsberget), en i Starrkärr socken (Ranneberget) samt en i Kilanda socken (Borrefjäll). Fornborgen vid Tollered på Ranneberget i Starrkärrs socken och på Örnäsberget i Skepplanda ligger precis utmed Älven och skulle därför kunna ha varit bevakningsborgar.

Så kallade hålvägar påträffas vanligtvis i skogsbygder där den sentida brukningen inte har förstört spåren. De utgör väl upptrampade och uppridna vägar genom delar av landskapet där landtransport varit enda möjligheten. Ett flitigt användande av vägen har gjort att marken urholkats. Ofta ligger flera sträckningar strax intill varandra, varför man kan anta att när en sträcka blivit allt för upptrampad sökte man en ny passage i närheten.

Fornborgarna på Angertuvan och Rapungaberget vakar över Grönåns dalgång. Vid klart väder ser man ner mot havet i söder och upp mot Halleberg i norr. Här blickar Holger Salén, Rapenskår ut över dalgången från Rapungaberget. Foto: PD

Få av dessa är närmare daterade, men deras lägen i landskapet och i förhållande till andra typer av fornlämningar antyder att de snarast hör hemma i järnåldern. Inom Ale kommun finns flera exempel på hålvägar, t.ex. vid Alvhem och Skepplandadalgången i Skepplanda socken, vid Livered i Hålanda socken och i skogsområdena strax norr om Alafors i Starrkärrs socken.

Det äldsta guldfyndet i Ale kommun är en arming av s.k. keltisk typ med dekor i ändarna i form av vulster och pärlstavar. Den är från järnålderns äldsta period, förromersk järnåldern, och påträffades 1859 vid plöjning på Nolgården vid Ramstorp i Skepplanda socken. Guld- och silver var oerhört värdefullt och i allmänhet avsedda för särskilda personer eller särskilda ändamål. Vid gården Lid, utmed Grönåns dalgång vid Frövet i Skepplanda socken, hittades 1853 i samband med stenbrytning en vikingatida silverskatt. Den innehöll två halsringar, tio armrings och fyra fingerringar. Värt att nämna är också en guldarmring från folkvandringstid som är funnen vid "Tansebo" troligen Brandsbo i Starrkärrs socken. Den hittades av förpantningsinnehavaren Olof Eriksson vid stenbrytning på hemmanets utmark.

De kanske mest kända fynden från järnåldern i Ale kommun är Äskekärrsskeppen som påträffades vid Göta älv väster om Månggården i Äskekärrs by i Starrkärrs socken. Det första fyndet gjordes en vårmorgon år 1933 av Johan Andersson som höll på att rensa diken på sin gård. Spaden stötte emot något hårt i marken som vid den kommande utgrävningen samma år visade sig vara ett skepp. Med hjälp av C14-metoden daterades det till 900-talet, alltså vikingatid. Skeppet har varit 16 m långt och 4,5 m brett. Typen kallas för knarr och var ett handelsskepp. Ett skepp till av samma typ har hittats i Äskekärr. Det undersöktes 1994 men är ännu inte närmare daterat.

För att lyfta fram och öka kunskapen om vikingatiden i Götaälvdalen startade år 1999 *Projekt Ale i vikingatid* och en vikingagård har sedan byggts upp på Häljereds marker i Starrkärrs socken. Inspirationen till bygget har man hämtat från arkeologiska fynd i trakten samt från en utgrävd stormannagård på Tissö i Danmark. Ambitionen är också att skapa ett landskap runt gården som ger en bild av hur det kan ha sett ut under järnålderns slutskede. En vandringsled som presenterar vikingatiden i Aletrakten finns också anlagd vid det närlägnade Ranneberget som hyser en av kommunens fem fornborgar.

År 1933 gjorde Johan Andersson ett märkligt fynd på sina marker. De flacka strandängarna visade sig gömma resterna efter ett vikingatida handelsskepp. Skeppet grävdes ut under ledning av Philibert Humbla och daterades till 900-talet.

Här seglar Vidfamne, en fullskalekopia av Äskekärrsskeppet. Den riktiga båten finns att se på Stadsmuseet i Göteborg. Foto: Ale kommun

Vid Häljered i Starrkärrs socken har en vikingagård byggts upp. Inspirationen till bygget har man hämtat från arkeologiska fynd i trakten samt från en utgrävd stormannagård på Tissö i Danmark. Huset är byggt av trä med stående plankor i väggarna och med spån på taket. Vi kan naturligtvis inte veta exakt hur järnåldersmänniskorna bus såg ut. Men spår efter stolpar som bar upp taket och fynd av lera och träkonstruktioner som väggarna kunde vara gjorda av ger bra ledtrådar. På gården anordnas bland annat vikingamarknader. Foto: JJ.

Gravfält och fornborgar – se järnåldern i Ale kommun

Vikingagården i Häljered har fint utformade detaljer utmed taknock och på busknutarna. Foto: MOW

Pärlor funna vid utgrävning av boplatsen vid Osbacken 2007. Foto: JL

Kulturminneslagen skyddar

Alla fasta fornlämningar, kända som okända, är skyddade genom kulturminneslagen och får inte skadas. Den som på något sätt vill ändra en fast fornlämning måste ha länsstyrelsens tillstånd. Fornfynd är föremål som hittats i eller vid en fast fornlämning och som kan antas vara minst 100 år gamla.

Vid Alvhem ligger fornlämningarna numera exponerade i det öppna golfbanelandskapet. Här finns en natur- och kulturstig att vandra på med tillhörande informationsbroschyr. Foto: MOW

1. Vikingagården vid Häljered, Starrkärrs socken. Här finns också en boplats. C14-daterad, stolphål, kokgrop. Skyltat.*
2. Domarring (raä 4), Kilanda socken.
3. Hög vid Grötås vid Alvhem (raä 37), Skepplanda socken.*
4. Rest sten ”Långestenen” vid Sannum (raä 40), Starrkärr socken.
5. ”Arvids hög” (raä 11), Starrkärr socken.*
6. ”Starkodders grav” (raä 33), Starrkärr socken.*
7. Gravfält vid Torp (raä 9), Starrkärr socken.*
8. Gravfält vid Röbacka (raä 64), Starrkärr socken.
9. Gravfältet i Skepplanda kyrkby (raä 22), Skepplanda socken.*
10. Två gravfält i Alvhem, (raä 5 och 65) Skepplanda socken. Skyltade *
11. Gravfält med 10 resta stenar vid Livered (raä 4), Hålanda socken.*
12. Fornborg på Rapungaberget (raä 112), Skepplanda socken.
13. Fornborg på Angertuvan (raä 113), Skepplanda socken.
14. Fornborg på Örnäsberget (raä 17), Skepplanda socken.
15. Fornborg på Ranneberget (raä 4), Starrkärrs socken. Skyltad.
16. Fornborg på Borrefjäll (raä 20), Kilanda socken.

* Ingår i större utpekad kulturmiljö

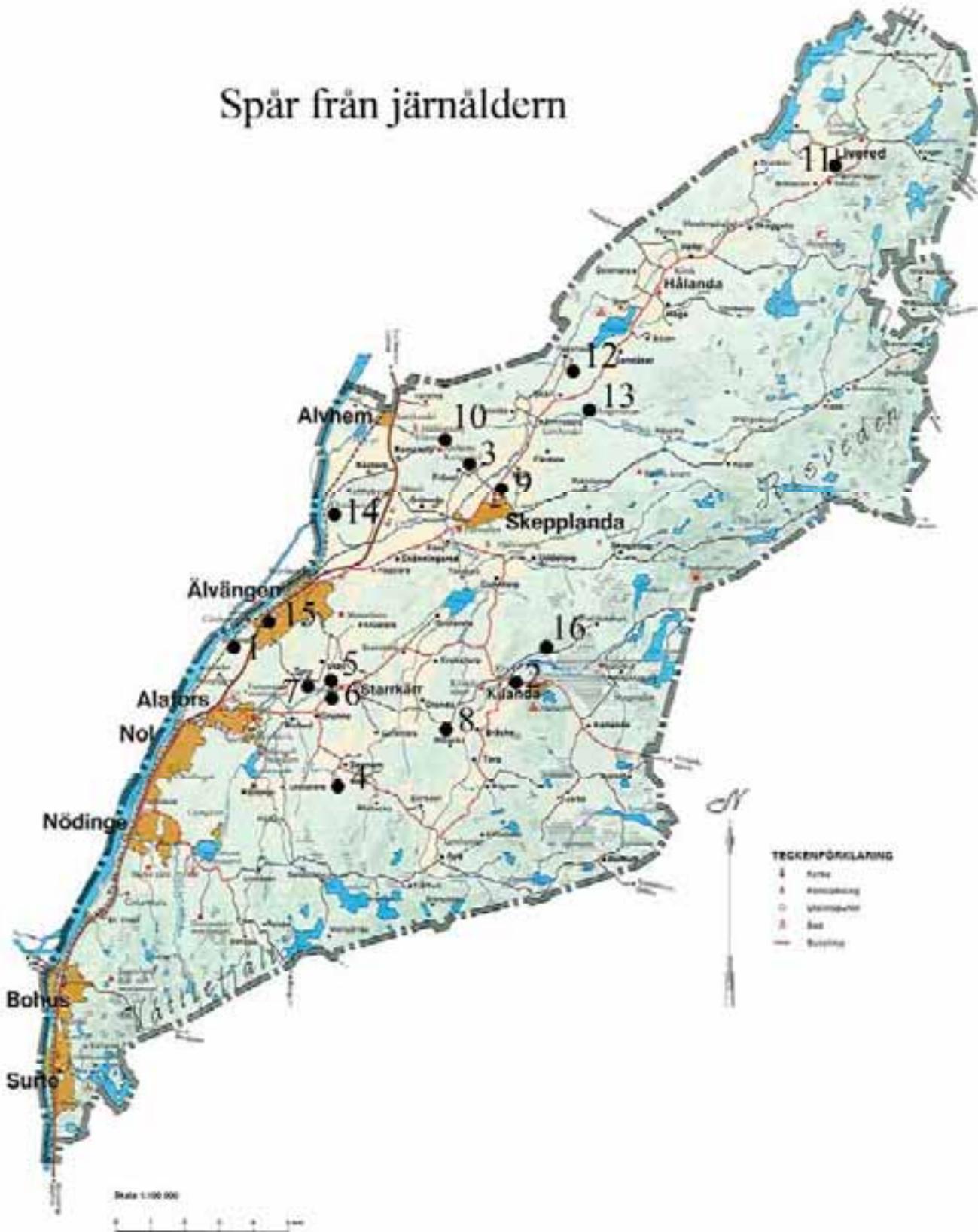
Det finns många sevärda platser i Ale som berättar om järnåldern, såväl gravfält, enstaka gravlämningar som fornborgsmiljöer. Inte minst vikingagården ger goda möjligheter att uppleva järnåldern. Här har ett antal sevärda platser pekats ut och markerats på en översiktlig karta. Om platsen är svår att hitta kan man gå in på www.raa.se Under **FMIS-Fornsök** kan man få en mer detaljerad kartbild över den plats man vill besöka.

Forska vidare!

- Hur påverkade den ökande folkmängden under yngre järnålder utnyttjandet av landskapet?
- Vilka lämningar från järnåldern finns i landskapet nära där du bor?
- Vilka av dessa är bäst bevarade? Är de värda att röjas fram så de blir tydigare lätt åtkomliga?
- Finns det sägner och traditioner kopplade till platsen?
- Finns det äldre fotografier som visar hur platsen har sett ut tidigare?

Spår från järnåldern

Jord och skog- ett rikt odlingslandskap

Götaälvdalen är sedan årtusenden en jordbruksbygd och detta faktum har satt sin tydliga prägel på kulturlandskapet. Jord och boskap gav inte bara mat och kläder utan också viktiga handelsvaror. Jordbruket var boskapsdominerat. Det visar sig bl.a. genom att den vanligaste skattevaran var smör långt in på 1500-talet. Handeln med kor, oxar, smör, ost, talg, hudar och skinn var omfattande och man sålde till både norska och svenska bygder. Boskapsdominansen består fram mot 1700-talets slut då spannmålsodlingen ökar kraftigt. Det animalieinriktade jordbruket, dominerat av kött- och mjölkproduktion vann sedan åter insteg vid 1900-talets början.

Ett mulens och liens landskap

Under järnåldern tar ett odlingslandskap indelat i inägomark och utmark allt fastare form. Landskapet var ett ”mulens och liens landskap” där man hade mycket boskap, bedrev slätter och åkerbruk. Kring gårdar och byar låg **in-ägorna** med ängar och åkrar. Dessa var inhägnade för att djuren inte skulle komma åt att beta och trampa ned. Varje bonde hade sin andel av marken. Utanför inägorna låg **utmarken** med skogar, hedar och kärr som användes samfällt av alla för bete, jakt och fiske. Här hämtades också i mån av tillgång ved, gärdesgårdsvirke och byggnadstimmer. Systemet med inägor och utmark var generellt och bröts sönder först i och med jordbrukets förändring under 17- och 1800-talen.

Ängen, ibland kallad bondens skönaste kulturprodukt, gav vinterfoder - hö till kreaturen. Det var inte ovanligt att ängen upptog fyra till sex gånger så stor yta som åkern. Förutom ängens hö användes också trädens löv som vinterfoder, kanske främst till getter och får. Efter slåttern släpptes djuren in för att efterbeta ängsmarkerna. Den dyrbara gödseln räckte inte till ängen. Detta i kombination med den ständigt återkommande slåttern gjorde ängen mycket mager och här utvecklades en artrik flora där många för oss klassiska blommor såsom slättegubbe, kattfot och jungfrulin trivdes. Idag odlas djurens foder på åkermarken, s.k. vallodling, och ängen som markslag har nästan helt försvunnit.

Läs mer om jord- och skogsbrukets historia:

- *Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland.* C. Mascher m.fl. 2003
- *Det svenska jordbrukets historia.* Band I – V, J. Myrdal (red). 1998-2003
- *Ängar och bagar i Ale kommun.* En återinventering 2001.
- *Kommunens bemygdsväxter*
- *Västra Götaland.* Sveriges Nationalatlas. 2003
- *Odlingslandskap och landskapsbild.* Riksantikvarieämbetet 1996

Många av kommunens gamla slätterängar brukas numera som betesmarker. Exempelvis finns utmed Göta älv stora områden med betade strandängar som under tidigare århundraden utgjort vidsträckta slätterängar. Vid Ingelskrogen i Hålanda finns denna fina slänt med slättegubbar, en ört som gynnas av slätter. Foto: PD

Denna vackra geometriska karta av lantmätaren Johan Bäckeman visar Skönningared i Skepplanda socken 1771. Skönningared är en av kommunens största byar med fem hela hemman i jordboken från 1550. I nedre högra hörnet syns byns gårdar som små bussymboler. Norr därom ligger åkergårderna med de långsmala åkertegarna i olika pastellfärger. Ytterligare norrut, nere på de flacka markerna mot Grönån ligger byns vidsträckta ängsmarker. Längst i söder bara delvis med på kartan ligger byns samfällda utmarker. Åkertegarnas svängda form är ett ålderdomligt drag som visar på långvarigt plogbruk och knyter an till Bobuslän där detta återfinns i många äldre kartor. Sedan 1700-talets slut har det hänt mycket i Skönningared. Ängarna och åkertegarna är ersatt med stora åkergården. Bebyggelsen har flyttats runt och nu pågår omfattande villabyggnad. E 45 korsar markerna. Den ålderdomliga åkerstrukturen är dock ännu möjlig att bitta i form av äldre stensträngar som ligger kvar i slutningen. Storsköfte LMV O154-37:1

I rapporten *Ängs- och bagmarker i Ale kommun* har man beskrivit kommunens bevarade gamla slättermarker som än idag har en värdefull flora. Många av dessa brukas numera som betesmarker. Exempelvis finns utmed Göta älv stora områden med betade strandängar som under tidigare århundraden varit vidsträckt slätterängar. Också vid flera av kommunens sjöar finns bevarade slätterängar som numera hävdas genom bete, exempelvis vid Vassbo invid Vanderydsvattnet och på Guntorps marker vid Grosjön. I kommunens många dalgångar finns också raviner som har ett förflutet som slätterängar men som numera betas som hagmarker, exempelvis vid Bäljen i Hålanda och Rished i Starrkärr. Ett av kommunens allra finaste områden med en fin, hävdgynnad flora finns vid Grandalen i Hålanda där såväl slätterängar som gammal åkermark årligen slås. Björkärrs äng norr om Vinningsbo är en slätteräng som hävdas genom Nödinge hembygdsförenings försorg.

Åkerbruket var underordnat boskapsskötseln. I räkenskaper från 1500-talets mitt är korn den dominerande grödan följd av råg och havre. Havre är hårdig och klarar sämre jordar och den var väl anpassad till Västsveriges fuktiga klimat. Detta medförde att havreodlingen kom att öka allt mer för att nå sin höjdpunkt under 1880-talet. I södra och mellersta Götaälvdalen var ensäde den dominerande brukningsformen fram till 1700-talet, d.v.s. hela åkerarealen odlades varje år. Ensädet krävde god tillgång till gödsel eftersom man inte hade någon regelbundet återkommande träda där jorden fick vila och återhämta sig.

Inom åkergårdet var marken indelad i smala s.k. parceller där varje bonde ägde sin teg. Alla skulle ha del av bra och dålig jord och varje brukare kunde ha åkrar på många olika platser inom gårderna. I samband med arvsskiften delades åkrarna vilket medförde allt mindre tegar. Genom att dela in åkern i flera gårderna ökade möjligheten att styra efterbetet. Med flera gårderna kunde man också lägga vissa marker i träda, låta den vila. Trädandet minskade behovet av gödsel, något som passade det mer spannmålsinriktade jordbruk som uppträder från 1700-talet och framåt.

Försvinnande naturtyp?

Idag finns totalt 160 hektar naturbetesmark i kommunen – 3 % av den totala jordbruksmarken. En del av detta är gammal ängsmark.

Biotopskydd

Biotoper såsom stenmurar, odlingsrösen, alléer, åkerholmar, dammar, öppna diken och våtmarker som ligger i det öppna landskapet skyddas av ett generellt biotopskydd. Det innebär förbud mot åtgärder som kan skada naturmiljön, och därmed också kulturmiljön.

Webbtips 1:

www.lantmateriet.se Klicka på **Historiska kartor**. Här kan man hitta olika typer av äldre kartor både småskaliga såsom häradskartan från 1890-talet och storskaliga över enskilda byar och gårdar.

Webbtips 2:

<http://www.gis.lst.se/gisvg/> **Öppna informationskartan**. Under **naturmiljö** kan du se vilka **odlingslandskap** som vid en inventering 1991 bedömts ha de största värdena i Ale kommun.

Sverige har ett unikt kartmaterial från 16-1800-talen med storskaliga by- och gårdskartor. Här kan man se inägo- och utmarksjordbrukets organisation men också ana äldre strukturer som går ner i järnåldern. Denna storskifteskarta från 1807 över kronoskattehemmanet Skinnbo i Kilanda socken visar en betydligt mindre enhet än Skönningared, belägen i kommunens mer skogsdominerade del. Här syns de två hemmansdelarna (1 hemman 1550) som ligger mellan Röbackaån och utmarkerna på Ale fjäll. Från husen till utmarken löper fägator som också är framfartsvägar. Rosa och gula ytor är åkrar och allt det ljusgröna är slätterängar. Betet fanns på Ale fjäll. De tunna linjerna med små tvärstreck är hägnader som höll boskapen borta från åker och äng och gjorde det möjligt att ta in djuren på efterbete efter slättern utan att säden trampades ner. LMV O92-23:1

I Skogen i Skepplanda socken finns denna fina fägata bevarad. Murarna på båda sidor hindrade djuren från att ta sig in i åker- och ängsgården. Andra bevarade fägator hittar man vid Garnstaden och Valås. Foto: PD

Starta en studiecirkel!

Boken **Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap** är upplagd för cirkelverksamhet kring kartor och jordbrukets historia. Hör med Sveriges hembygdsförbund.

Gammal gräns mellan inägor och utmark? Djupevik, Starrkärrs socken. Foto: MOW

I Skönningared finns stensträngsliknande lämningar som skulle kunna härstamma från den gamla parcellindelningen (se också kartan tidigare i kapitlet). I senare tid har ny odlingssten lagts ovanpå. Om man röjer bort sly och igenväxningsvegetation så syns spåren i landskapet mycket bättre och blir då också bättre bevarade. Foto: MOW

I Grunne i Starrkärr ligger flera gårdar kvar på den gamla bytomten, på gränsen mellan inägor och utmark. Grunne är en av kommunens mer välbevarade bymiljöer. Foto: MOW

Det finns flera olika spår som vi kan hitta i dagens landskap som hör till det gamla inägo- och utmarksjordbruket. Dessa spår finns kanske främst kvar i skogsbygderna där senare tiders förändringar inom jordbruket inte varit så omvälvande. Exempel på spår är små odlingsrösen med sten som röjts ur åkermarken. Fina exempel finns i Stockedalen och vid Ivars Backe på Ale kommunskog. Om man har tur kan man också hitta riktigt gamla så kallade stensträngar som markerar den gamla parcellindelningen av åkermarken. Ordet fornåkrar på kartan visar att det finns äldre åkerformer på platsen, möjligen förhistoriska eller medeltida. Men även yngre åkerlämningar kan ha betecknats fornåkrar på dagens kartor. Fina exempel finns runt Livereds säteri.

En viktig gräns i det gamla landskapet gick mellan inägorna och utmarken. Om man byggt stenmurar där går dessa ofta att hitta igen. Bra exempel på detta finns i Skantås på Risveden.

Fägatan var en viktig förbindelselänk i det äldre landskapet. Den fungerade som en transportled mellan bytomten med fåhusen och utmarkens beten. Fägatan eller fädrevet var hägnad på båda sidor med murar eller gårdsgårdar av trä för att boskapen inte skulle kunna ta sig in på åkrar och ängar. På många håll användes vägen som fägata medan fägatan på andra ställen där husen låg nära utmarken mest kan liknas vid en tratt som ledde djuren till skogens bete. Vid Skantås i Hålanda finns en välbevarad väg/fägata med murar på båda sidor. Också Skogen och Garnstaden i Skepplanda kan visa upp fina exempel på fägator.

Om man vill lära sig att förstå det äldre landskapet och kunna hitta spår i terrängen är det äldre lantmäterimaterialet en ovärderlig källa. Genom att göra s.k. kartöverlägg där man ritar av den gamla kartan och sedan lägger den ovanpå dagens karta kan man analysera det man hittar.

Yx om yx och klöv om klöv

I det äldre odlingslandskapet var det den samfällda utmarken/skogen som var betesmark under sommaren. Sedan medeltiden fastslås att utmarken fick nyttjas samfällt ”yx om yx och klöv om klöv”. Närmast bebyggelsen och i vissa större områden blev skogen hårt utnyttjad och fick hagmarksprägel. För att hålla ordning på djuren och skydda dem från vilddjur och olyckor kunde en vallpojke, en ”vallhuling” anlitas. En särskild form av bete var ollonbete för svin i ek- och bokskogen, omtalat sedan medeltiden.

Utmarken gav flera viktiga biprodukter till jordbruket, bl.a. såldes skinn, hudar och virke/ved i ganska stora mängder. Dessutom förekom tjärbränning, kolmilor samt löv- och nävertäkt i skogarna. Här fanns också intagor och de viktiga kvarnplatserna. Jakt och fiske var en annan viktig del i utnyttjandet. Allt sedan medeltiden hade kronan emellertid begränsat jakträtten och vissa djur fick inte jagas alls, t.ex. älg. Först år 1808 fick skattebönderna rätt att jaga på egen mark.

Skogen var en viktig resurs och statsmakterna visade stor omsorg om dess fortbestånd sedan åtminstone 1600-talet. Bete, virkesfångst och svedjebruk där man brände och sedan odlade i askan tärde dock hårt på skogen. Vid 1700-talets slut klagas i landshövdingberättelser över de stora, kala och ofruktsamma ljungmarker som uppstått där skogen tidigare frodades.

Först under 1800-talet kommer ett skogsbruk mer likt dagens igång med plantering. När Gabriel Djurklou skriver om Kilanda socken år 1868 beskriver han den som en skoglös vildmark. Samma år kommer emellertid Kilanda säteri igång med skogsplantering och sedan följer många mindre markägare efter detta goda exempel.

I våra skogar finns ett flertal lämningar som kan berätta om äldre tiders skogsbruk. En av dessa är fångstgropen eller varggropen, en grävd grop från början ofta försedd med kanter av trä eller sten. De har använts på lite olika sätt; villebråd som älg kunde t.ex. drivas mot ett system med fångstgropar. Groparna erbjöd också en effektiv metod i kampen mot den i bondesamhället så hatade vargen. Gropen försågs då med ett lockbete. Fångstgropar är svårdaterade då de har använts från stenåldern och fram till 1865, när allmogens formella skyldighet att hålla med varggropar, varggårdar och vargnät upphörde. Det är troligt att de 11 fångstgropar som är kända i Ale kommun har koppling till vargbekämpning. Varg förekom i kommunen fram på 1860-talet. De kända groparna ligger spridda i kommunen med åtta stycken i Hålanda socken, två i Nödinge och en i Skepplanda.

Starta en studiecirkel!

Till boken **Kulturmiljövård i skogen. Att känna och bevara våra kulturminnen** finns en studiehandledning framtagen. Hör med Skogsstyrelsen.

Webbtips!

www.skogsstyrelsen.se

Gå till **Fakta om skog** och sedan till **Skogens pärlor**. Här kan man se vad projektet **Skog och historia** hittat i Ale kommun.

Flottning

Slereboån och Grönån har använts för flottning av timmer (till bl.a. pappersbruken) och pitprops (för stöttning av gruvgångar i England).

Fram till 1865 hade allmogen formell skyldighet att hålla varggropar som ett led i kampen mot vargen. En av kommunens finaste fångstgropar finns i Skepplanda, nära Sålända. Foto: RMV/G:s arkiv.

Förbud mot svedjebruk

För att skydda skogen förbjöd myndigheterna tidvis svedjebruket där man brände ner skog för att odla i askan. År 1690 dömdes en man i Garnstaden, ett torp under Skepplanda kyrka till böter för att han bränt en svedja på häradsallmänningen.

Läs mer om Risveden:

- *Risveden – En västsvensk obygd historia, del 1 och 2.* B Björklund och K-E Andersson. 2001 och 2006.
- *Upptäck din hembygd – Sevärdbeter i Risvedentrakten.* P Dalberg m.fl. 1995

Plats för resning

Vägorset vid Skaggata användes som plats för byggnadsresningar. Alesnickarna fällde virket, torkade det och monterade upp en husstomme. Den visades sedan för spekulanter, såldes, monterades ner och transporterades till byggplatsen och byggdes upp där. Även stammar av full längd transporterades till Lödöse. Ibland var stockarna så långa att man fick lasta om dem två gånger på den krokiga vägen till Lödöse!

I Ale härad och angränsande häradet tillkom fyra kronoallmänningar år 1692. Karta av K-E Andersson ur Risveden en västsvensk obygd historia, del 1.

Andra lämningar i skogen är kopplade till tjärframställning och kolning. Tjära var i äldre tid närmast en universalprodukt, främst som impregnerings- och konserveringsmedel, och har framställts i olika typer av anläggningar. Äldst är tjärgropen. Andra typer är tjärdalar och tjärstenar. Träkol användes främst vid järnframställning. Vid ca 270 grader kolar veden, tjära och gas går bort och som slutprodukt återstår kol. Äldst är de s.k. kolgroparna. Man räknar med att de äldsta är från 500-talet. Från mitten av 1800-talet började s.k. resmilor att användas och på 1930-talet skorstensmilor. Kolningen fick ett uppsving under andra världskriget och milor fanns i våra skogar in på 1950-talet. Spår efter kolning finns exempelvis vid Kattleberg samt vid Drängedalen och Vitevattnet i Hålanda. På de båda sistnämnda platserna finns också rester efter kolarkojor. Norr om Grosjön finns resterna efter en järnframställningsplats bevarade.

Allmänningsskogar och Alesnickarna

Före de stora jordskiftena på 17- och 1800-talet var som nämnts ovan merparten av utmarkerna samfällt ägda – av ett byalag, av socknen, häradet eller landet. Redan på 11-1200-talet gjorde kungen anspråk på en tredjedel av härads- och landsallmänningsarna. På 1600-talet kom allmänningarna under kronan och en kontrollapparat byggdes upp med skogvaktare, förr kallade hejderidare, som skulle se till att allmogen inte tog ut mer än vad de fick ur skogarna. Vid den Kungliga skogskommissionen 1692 fastställdes gränserna för kronoallmänningarna i länet och två av dessa berör i högsta grad nuvarande Ale kommun – Risveden och Ale fjäll. Särskilt Risveden är vida känd och väl dokumenterad i flera skrifter. Med sina ca 20 000 ha mark är detta Västsveriges största sammanhängande skogsområde.

Allmänningsskogen blev från 1600-talet delvis bebyggda och uppodlade och under 1800-talet försvann många landsallmänningar och häradsallmänningar genom att de delades upp på enskilda socknar och byar. År 1831 hölls det första mötet med de bönder som ville ha skog på Risveden och två år senare var delningen inom Ale härad klar. Vid delningen bildades enkla-der där socknarna Starrkärr, St. Peder och Ale-Skövde fick sig tilldelat andelar av den gamla allmänningen. De tre socknarna har än idag mark inom Hålanda sockens område.

Mycket tack var de vidsträckta skogarna i Ale härad har snickeriet en särskild plats i Ales historia. De så kallade Alesnickarna är kända sedan åtminstone 1600-talet då de var med och byggde upp Göteborg. Andra orter dit Alesnickare for och arbetade var Strömstad, Lidköping och Mariestad. Men även så långväga orter som Fredrikshald och Helsingborg och Sundsvall kunde få besök.

Timmermansyrket var ett säsongsarbete som alebönderna kombinerade med sitt jordbruk. Det kunde bestå av hemsnickeri, arbetsvandringar eller färdigställande av monteringsfärdiga husstommar. Särskilt det sistnämnda blev en specialitet i Ale härad från mitten av 1800-talet. Dessa s.k. ”byggnadsresningar” eller ”upphuggningar” gick ut på att virket fälldes, torkades och monterades till en stomme på hemmaplan. Därefter såldes stommen till en hugad spekulant och monterades därefter ned, transporterades till byggsplatsen och byggdes upp där. Mängder av hus har på detta sätt gått från Risvedens skogar till Hisingen, Tjörn och Orust med flera platser kring Göteborg och utmed kusten. Snickare från Ale var också verksamma i uppbyggnaden av Göteborgs alla landshövdingehus. Snickarna ägnade sig inte bara åt husbyggnad, en specialitet som nämns från Hålanda var de pråmknän som tillverkades av utvalda trädroststycken. De levererades i stor mängd till varven i Lödöse och Garn. Kring sekelskifte 1900 förkom också säsongsarbete på fyrarna runt Sveriges kuster. Lotsverket hämtade då många fyrbyggare från Skepplanda.

När man i efterhand beskriver Alesnickarnas värv betonar man gärna yrkesskickligheten och hur eftertraktade de var. Men tillmälet flyhänthet och raskhet kanske inte bara stod för positiva egenskaper. Uttrycket ”Alesmäck” antyder att det bland yrkesutövarna också fanns de som åstadkom hastverk och fuskbyggen och i sockenböckerna kan man läsa utdrag ur protokoll från tinget som beskriver tvister kring olika byggen.

Den medeltida bygden

För att bilda sig en uppfattning om den senmedeltida bygden i Ale kommun är den äldsta jordeboken från 1550 ett värdefullt källmaterial. Där upptas skattebärande gårdar, och ur dessa kan man också få jordägandestrukturen beskriven. Jorden indelades från medeltiden i kamerala kategorier, s k jordnaturer, i **skatte-, krono-, kyrko- och frälsejord**.

Landsbygden genomgår emellertid en dramatisk förändring från 1300-talets mitt och cirka hundra år fram i tiden. Detta gör att man får vara försiktig med att överföra 1550-talets bebyggelse till medeltida förhållanden. Under denna period sker inte bara i Västsverige utan i stora delar av Norden en omfattande befolkningsminskning och ödeläggelse av bebyggelse. Man brukar tala om den senmedeltida agrarkrisen där digerdöden torde vara den viktigaste orsaken till nedgången. Beräkningar pekar mot en befolkningsminskning på ca 80% i Västergötland/Dalsland under perioden! Resultatet blev en kraftig nedgång för jordbruket där gårdar lämnades öde och växte igen. Många övergivna marker inkorporerades dock i kvarvarande gårdars bruk och förefaller då främst ha använts som slåtter- och betesmarker. Man bör alltså tänka på krisens följdverkningar med nedlagda gårdar och ett förändrat markutnyttjande när man använder jordeböckerna. Men många av de gårdar som finns upptagna torde ha ett ursprung i åtminstone 1400-tal. När man studerar gårdarnas utbredning i landskapet så blir det tydligt att den senmedeltida landsbygden i stora drag överensstämmer med huvudbygderna under järnåldern. Bebyggelsen koncentrerar sig till dalgångarna utmed Göta älv och Grönån och till de mindre jordbrukslätterna i Starrkärr och utmed Röbackaåns, Forsåns och Råttåns sträckningar i Kilanda respektive Skepplanda socknar. En expansion utanför huvudbygderna förefaller ske i större skala först under 1500- och 1600-talen. Det är också i de centrala delarna som man hittar de större byarna med fler än 1-3 hemman 1550. Till de största hör Skårdal, Nödinge och Skönningared. Byar med fyra hela hemman var Sannum, Starrkärr, Ölanda, Sålada, Kattleberg, Båstorp, Färdsle och Skår. Många av de enheter som bara omfattade ett hemman hittar man i Kilanda, exempelvis Skinnbo och Järbo och i Hålanda, exempelvis Östenorp och Föstorp.

Namn som Albotorget och Snickaregången i Göteborg och en mängd bevarade hus utmed hela Västkusten och i Göteborg minner om Alesnickarna och deras arbetsvandringar. En viktig del av Ales kulturarv finns alltså på andra orter! Snickare i Kilanda. Foto: HS, RMV/G:s fotoarkiv

Till minne

Fyrbyggare och Alesnickare har fått ge namn till Fyrbyggarevägen, Albotorget och Alboskolan i Skepplanda.

Skattejord – ägdes av självägande bönder

Kronojord – ägdes av kronan

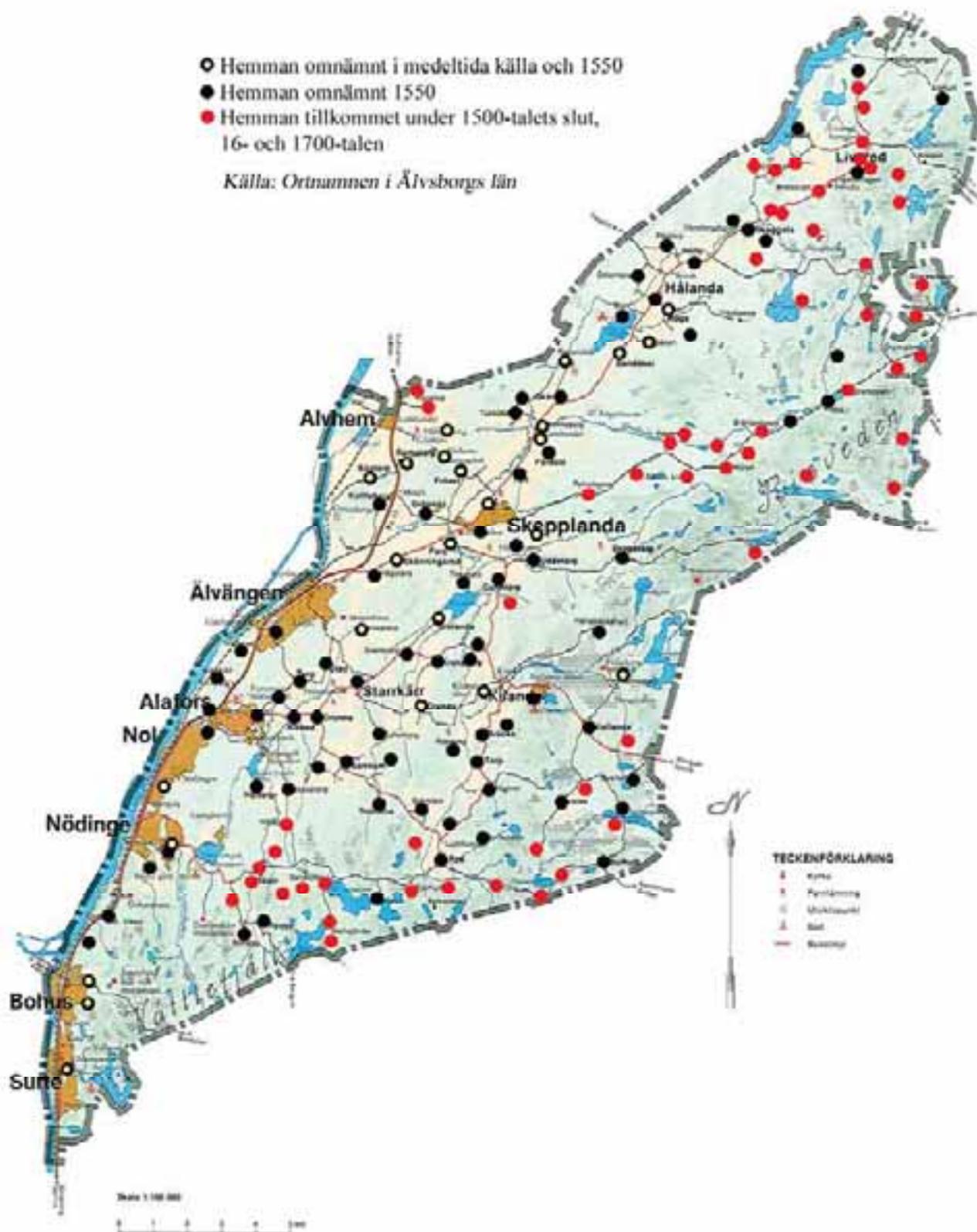
Kyrkojord – ägdes av kyrkan fram till reformationen, därefter av kronan

Frälsejord – ägdes av personer som till kronan gjorde s k rusttjänst och därmed slapp (var frälsta från) skatt

Läs mer om medeltiden:

- *Jordbruket under feodalismen 1000-1700*. J. Myrdal. 1999
- *Spåren av kungens män*. M. Hagerman. 1996

I jordeböckerna och bevarade diplom (medeltida skriftliga urkunder) känner vi många medeltida gårdar till namnet. Exempelvis finns Skönningared (1396), Ramstorp (1396), Alvhem (1377), Sålända (1390) och Nödinge (1300-tal) omnämnda under 1300-talet. Surte (1476), Skårdal (1463), Ölanda (1425), Kilanda (1425), Båstorp (1419) och Bäljen (1426) är exempel på hemman som förekommer i skriftliga källor från 1400-talet. Även om vi känner till att gårdarna var etablerade under medeltiden vet vi dock praktiskt taget inget om hur bebyggelsen såg ut.

Bygden under 1500 – 1700-talen

När jordbruket började expandera igen under 1500- och 1600-talen kom många ödegårdar att återbesättas. Detta medförde senare en osäkerhet om ägandet mellan gårdar och byar då ödegårdarnas markanvändning förändrats genom århundradena. De tvister som detta orsakade speglas i domstolsprotokoll och ledde även till problem i samband med de stora jordskiftena under 1700- och 1800-talen.

Under 1500-talet etablerades i Sverige en stark statsmakt med effektiv administration under Gustav Vasa. Han uppmuntrade nyetablering av jordbruk och införde viss skattefrihet för dessa nybyggen. Motivet var att öka antalet skattebärande gårdar och därmed öka statens skatteintäkter. Gustav Vasa tog också ”hand om” all jord som bönderna eller frälset inte direkt kunde hävda att de ägde och omvandlade denna till kronojord som kunde arrenderas ut för nyodling till kronobönder. I Ale kan man se hur det tillkommer en mängd nybyggen utanför centralbyggena, på Risveden och Alefjäll under 15-1700-talen. Många av dessa är små, exempel är Mollsjönäs i Starrkärr, Burhultsnäs i Kilanda, Skogen i Skepplanda och Skantås i Hålanda.

De nya gårdarna var dels enheter bildade genom hemmansklyvning, dels torp på utmarker och allmänningar. Torpen kom så småningom att bli nya hemman vanligtvis skattade till $\frac{1}{4}$ mantal. Hemmansklyvningen av gårdarna fortsatte under hela 1600- och 1700-talen. I samband med kartläggningarna inför de första skiftesreformerna i slutet av 1700-talet var det inte ovanligt att det på varje hemman fanns både tre, fyra och fem brukare.

Säterierna och kungsgården

Här är inte platsen att gå igenom alla gårdar som finns i kommunen. För detta hänvisas till de sockenböcker som finns. Men något om de fyra storgårdar eller säterier som funnits bör ändå nämnas. Dessa gårdar har varit viktiga platser i landskapet som högst påtagligt påverkat sin omgivning både fysiskt, ekonomiskt och mentalt.

Under slutet av 1200-talet införde Magnus Ladulås det världsliga frälset. Det innebar att storbönder som hade råd att göra rusttjänst blev frälsta från de stående skatterna. Deras gårdar blev s.k. frälsegårdar. De gårdar som blev huvudgårdar inom ett godscomplex och där medlemmar ur adeln residerade brukar kallas sätesgårdar eller säterier. Till säterierna hörde ofta betydande jordinnehav i form av spridda frälsegårdar som brukades av frälsebönder, en sorts arrendebönder. De frälsebönder som bodde inom en mil från själva säteriet åtnjöt från 1569 befrielse från krigstjänst och senare även andra pålagor. I gengäld tog godsherrn ut en stor men reglerad dagsverksbörd av frälsebönderna. För själva sätesgården krävdes att den var ståndsmissigt bebyggd. Erik XIV bestämde också att en greve skulle ha minst tre, en friherre minst två och en vanlig adelsman minst ett säteri. Efter adelsprivilegiernas upphävande har från 1800-talet ordet säteri ofta använts om äldre, stora och välbyggda gårdar i allmänhet.

Vid medeltiden slut var Älvsborgs län starkt adelsdominerat. Under 1500-talet låg var sjunde sätesgård i Sverige här och det fanns mycket skattebefriad jord. Det handlar troligen om en adel som har en viktig militär roll i gränstrakterna och som också handlade med boskap. Ännu Gustav Vasa och hans söner ambulerade runt i riket med sina hov. En rad slott gjordes bekvämare för att passa kungen. När Gustav II Adolf permanentade Stockholm som huvudstad anpassade sig adeln efter detta och skaffade sig gods i Mälardalen. Detta är troligen förklaringen till den sociala omvandling som sker i Västsverige under 1600-talet. Bönder fick inte köpa frälsejord, detta blev tillåtet först 1789. Men i Älvsborgs län kringgår man detta och 1789 kontrollerade bönderna hela en sjättedel av frälsejorden, den högsta andelen i Sverige.

Nöbbet söder om Stora Sandsjön i Starrkärrs socken tillkom som kronotorp i jordeboken 1602 och blev sedan ett litet hemman om $\frac{1}{4}$ mantal. Gården hör därmed till de hemman som tillkom under 15- och 1600-talens expansion. Denna fina lilla karta gjorde Vilhelm Kruse över Nöbbet år 1723. På detta utsnitt syns en del av den ljunghelupna inägomarken, själva gården samt den hägnade fågatan som leder från gården ut till utmarken i kartans nedre vänstra hörn. LMV O160-24:1

Nedan syns Nöbbet idag. Själva bebyggelsen är numera borta men tomten är utmärkt i forminnesregistret och namnet och åkerbruket består ännu.

Läs mer om säterierna:

- Sockenböckerna för respektive socken
- *Risveden – En västsvensk obygdshistoria* del 1. K-E Andersson och B Björklund. 2001

Denna detalj ur geografiska karta av Fredrik Sixtus visar säterierna Wassbolund och Livered år 1695. Vid denna tid var Brita Stake och hennes man Gustav Eriksson Hård ägare till egendomen. Enligt kartan förefaller såväl Wassbo som Livered vara sätesgårdar och ståndsmässigt bebyggda även om kartan är något otydlig just vid själva Livered. Förutom bussymbolen visar kartan exempelvis: B = Livereds åkermark, C = Livereds äng, E = häst och kobagar. I kartans södra del syns bl.a. Hedaberget, Kopparbagen och Bråtaslätt samt hur den gamla landsvägen vid denna tid gick söder om Heden. LMV O79-27:1.

Livered med sina arrendegårdar utgör en unik del av Ale kommun med höga såväl historiska som landskaps- och bebyggelsemässiga värden. Vid Bråtaslätt ligger två gårdsenheter med bl.a. denna välbevarade manbyggnad från 1906-07. En äldre manbyggnad från 1818 flyttades 1945 till Skepplanda hembygdsgård. Arrendet varierade beroende på torpens storlek. Man kunde t.ex. bygga stenmur, plocka potatis eller arbeta i herrgårdens ladugård. Foto: MOW

En av Linnés lärjungar Per Osbeck (1723-1805) är född på Oset, ett av arrendetorpen under Livered. Han utbildade sig till präst och gjorde bl.a. en resa 1750-52 som skeppspräst till Ostindien, och Kina. Svenska porträttgalleriet.

Livered omtalas i jordeboken första gången 1574. Som en möjlig företrädare räknas Vassbo eller Vassbolund som låg vid Vanderydsvattnets strand och upptogs i den äldsta jordeboken från 1550, dock enbart som ett halvt hemman. På en karta från 1695 över säteriet Livered och Wassbolund ser båda platserna ut att vara ståndsmässigt bebyggda. Möjligen kan Livereds tillkomst kopplas samman med Erik XIV:s bestämmelser om antal sätesgårdar eller också sker en förflyttning av sätesgården från Vassbo till Livered och att de existerade parallellt en tid. Gudmund Andersson Röd på 1500-talet är den förste kända ägaren. Livered med underlydande gårdar har sedan dess tillhört en rad olika adelsätters godsbildningar. År 1805 såldes godset till Gråfnäs och år 1834 köptes Livered av Nils August Silfverschiöld på Koberg och ingår sedan dess i Kobergs fideikommiss. Under N A Silfverschiölds ledning utvecklades jord- och skogsbruket i tidens anda. Mossmarker utdikades för att kunna bli ny åkermark, befintlig åkermark dränerades, skogsplantering och gallring genomfördes. Den gamla strukturen med arrendegårdar och underlydande torp som syns på kartan från 1695 är på ett unikt sätt alltså tydlig på Koberg och Livered, även om själva jordbruket inte längre bedrivs av arrendatorer och några av gårdarna rivits bort och skogsplanterats. Många av de mycket välbevarade gårdarna är numera sommarbostäder. Livered utgör en mycket speciell del av Ale kommun med höga såväl historiska som landskaps- och bebyggelsemässiga värden.

Kilanda säteri har genom århundradena dominerat Kilanda socken och beskrivs på många håll närmast som ett eget samhälle i samhället. Gården omtalas första gången 1425 och kom att ingå i de jordegendomar som ingick i Gustav Vasas godscomplex. Ett flertal adessläkter innehade sedan godset under 1600-talet och på 1750-talet övergick ägandet till familjen Alströmer. Under Patrik Alströmers tid blev Kilanda en mönsteranläggning när det gällde lantushållning. Han var lyhörd för nya idéer och förefaller ha reformerat allt från åkerbruk och mejerihantering till arrendevillkor och husbyggnad. Under hans tid uppfördes den nuvarande manbyggnaden och allén planterades. År 1797 köptes Kilanda av Peter Ekman, grosshandlare i Göteborg och familjen Ekman drev sedan godset fram till 1958 då Domänverket tog över.

Kilanda säteri med manbyggnaden som den såg ut innan delen som ligger i vinkel revs. Här framgår också att gården haft flera byggnader kring gårdsplanen som nu är borta. Foto: RMVG:s fotoarkiv.

Under den Ekmanska eran rustades skogsmarken upp på ett sätt som saknar motstycke på Risveden. Carl Ekman och dennes svåger Götrik von Schéele utvecklade under 1800-talets andra hälft gården och dess skötsel i tidens anda. Här drevs exempelvis benstamp, brännvinsbränneri, mejeri samt lantbruksskola. Efter Domänverkets övertagande har delar av gårdsanläggningen rivits, bl.a. arrendatorsbostaden i österrikisk villastil som uppfördes 1908. Trots vissa förändringar utgör Kilanda säteri en av kommunens mer märkbara miljöer med herrgården, landskapet med allén, kyrkomiljön med skolan och kvarnar med mjölnarbostad samt en och annan bevarad lantarbetarbostad.

Helfrid von Schéele född 1874, dotter till Götrik von Schéele bodde på Kilanda säteri. Hon var en skicklig fotograf och har lämnat efter sig ca 400 glasplåtar som skildrar livet och miljön kring säteriet. Glasplåtarna finns numera på Kulturlagret/Västarvet i Vänersborg. Foto: RMVG:s fotoarkiv.

Fredrik Sixtus var också förbi Kilanda. År 1686 upprättades denna geometriska avmätning över Kilanda säteri. Här syns en detalj av kartan med själva sätesgården, kyrkan och ett par underlydande gårdar norr därom, Slättan och Damkullen. LMV O92-15:1

Manbyggnaden med anor från 1700-talets slut samt mejeriet i tegel utgör idag en sista rest av Backa säteri, en av de mest inflytelserika gårdarna i Nödinge socken. Foto: MOW

Backa i Nödinge socken nämns första gången i jordeboken 1550 som ett helt frälsehemman. Egendomen erhöll säterifrihet år 1737 genom att den sätesfrihet som tidigare innehafts av Anfastebo i Kilanda socken flyttades över till Backa. Backa säteri har ofta räknats in i Nödinge by och gårdens åker och äng har i äldre tid legat sammanblandad med byns övriga marker. I äldre handlingar förekommer namnet *Backa Oluf* på gården. Det går troligen tillbaka på förhållandena under 1600-talets förra hälft då John och Oluf i Back ägde gården. Det finns många välbevarade kartor över Nödinge by med Backa säteri som visar hur markanvändningen och markägandet förändrats över åren. År 1760 köptes gården av Jonas Malm Eriksson, direktör vid Ostindiska kompaniet. Han lät uppföra den manbyggnad som än idag står kvar, om än förändrad. Om hans ättlingar finns många historier. Gården utökades genom inköp av mark i andra Nödingegårdar. År 1864 övertog dansken Hans Oluw Ahlman gården, den var då misskött och förfallen. Han utvecklade jord- och skogsbruket med exempelvis dikning och nyodling. Han anlade ny trädgård och drev plantskola i stor omfattning. Än idag finns några få ättlingar kvar till de ca 250 fruktträd som då fanns på Backa. År 1918 inköptes säteriet av svenska Denofa AB som planerade att starta tillverkningsindustri på platsen. Numera ägs gården av Ale kommun som exploaterat marken för villabebyggelse och en golfbana.

Lantmätaren Georg Fineman förrättade stor-skifte i Nödinge by 1751. Kartan gjordes 1757 och först 1780 vann skiftet laga kraft. Det tog alltså ett tag för bönderna i byn att komma överens! Backa säteri ligger längst i söder och i och med detta skifte drogs en ny gräns mellan byn och säteriet. Gult visar åkermarken och grönt slätterängarna. De olika gårdarna lägen är markerade med bussymboler. LMV O132-9:3

Bevarade stenmurar som liknar en bred fägata invid golfbanan i Alvhem. Foto: MOW

Alvhems Kungsgård i Skeplanda socken kan följas tillbaka till 1300-talets andra hälft då kung Håkan av Norge ger Alweim som förläning på 20 år till sin tjänare Gudmund Grein. På 1500-talet lämnade Gustav Vasa gården i förläning till flera olika stormän, bl.a. Gustav Olofsson Stenbock vars dotter Katarina blev Gustav Vasas tredje hustru. Vid 1500-talets mitt donerades sätesgården till Per Brahe och Visingsborgs grevskap. Riksråden Posse och Stiernsköld har också haft Alvhem som förläning innan Alvhem som ett resultat av reduktionen lades under kronan. Under 1600-talets andra hälft tjänade Alvhem en tid som landshövdingeboställe i det nybildade Älvsborgs län. År 1757 fick Nicolas Sahlgren tillåtelse att som icke adlig köpa frälseegendomar. Han investerade då sina pengar i Alvhem och ett flertal andra gårdar i trakten. Vid hans död år 1776 bildades ett fideikommiss med bl.a. Koberg och Alvhem.

Manbyggnaden på Alvhem kungsgård är uppförd 1773 och tillbyggd 1818. Det pampiga spannmålsmagasinet skymtar i bakgrunden. Foto: MOW

Under 1700-talets slut gjordes flera förbättringar av jordbruket, exempelvis byggdes hägnader av sten istället för trä. Det var arrendatorerna som stod för detta arbete i utbyte mot lägre arrende. Först 1929 skildes Alvhem från fideikommisset och även arrendegårdarna såldes. Den bevarade manbyggnaden är uppförd i en våning 1773 och tillbyggd 1818. Tillsammans med det timrade magasinet och omgivande mycket fornlämningsrika marker bildar gården en värdefull miljö.

Den agrara revolutionen

Perioden sent 1700- tal och 1800-tal brukar kallas den agrara revolutionen. Begreppet syftar på de omvälvningar som jordbruket och jordbrukssamhället genomgick. Perioden präglas bl.a. av högkonjunktur för spannmålsodlingen, viktiga tekniska framsteg såsom järnplogen, hemmansklyvning och jordskiften. Moderna växtföljder och senare handelsgödsel ändrade både näringsbalanser och de traditionella markslagen Bönderna kunde producera ett överskott som återinvesterades i jordbruket. Folkmängden ökade dramatiskt vilket framtvängde och möjliggjorde en kraftiga expansion av småjordbruk.

Jordbrukets produktivitetsökning, befolkningstillväxten, ökad efterfrågan på fabriksstillverkade redskap, specialisering och kapitalbildning på landsbygden var faktorer som i sin tur gynnade den framväxande industrin. Förbättrade kommunikationer innebar lättare och snabbare leveranser av varor både från och till jordbruket.

Runt 1800-talets första hälft sker en omvandling mot ett storskaligare marknadsanpassat jordbruk. Genom införande av nya och bättre jordbearbetningsredskap bl.a. järnplogen kunde de tyngre lerjordarna plöjas upp. Det är vid denna tid som många av kommunens dalbottnar med lerjord börjar odlas upp. Växelsbruk börjar införas på de större egendomarna såsom Livereds och Kilanda säterier och även ibland hos allmogen. I viss mån kunde nog nymodigheter dröja på grund av att snickeriverksamheten på många håll upptog engagemanget. Havren var huvudsädet men även höst- eller vårråg, höst- eller vårvete, korn och blandsäd odlades. Potatis fick en allmän spridning från 1770-talet. Med hjälp av denna näringsrika knöl kunde två till tre gånger så många människor livnära sig per arealenhet, jämfört med om bara spannmål odlades.

En ytterst viktig faktor för den agrara revolutionen var det uppsving havreodlingen och havreexporten upplevde från ca 1830-talet. I England var efterfrågan på havre från Västsverige stor, som foder till landets många brukshästar. En omfattande nyodling inleddes där stora arealer ängs- och betesmarker lades under plogen. I Lödöse hade grosshandlare Samuel Olsson etablerat spannmålshandel Han köpte upp havre vida omkring och exporterade den vidare till England.

Brynöst

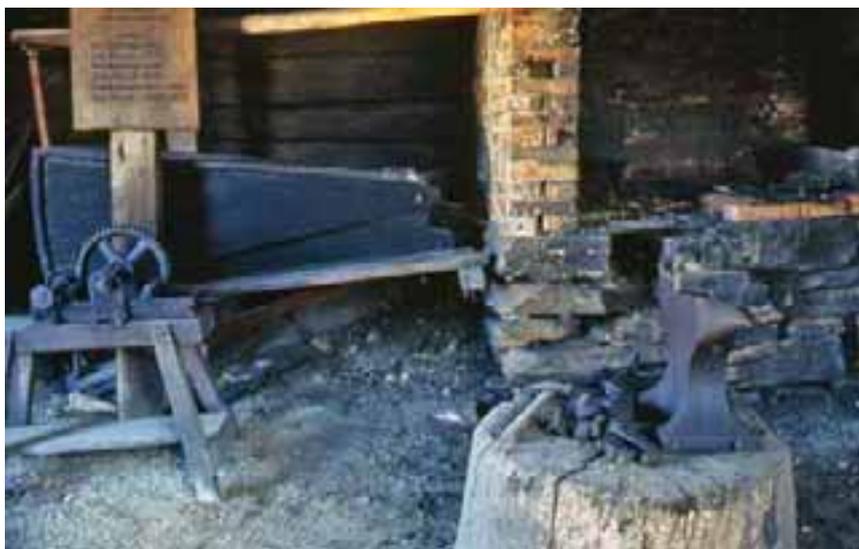
Äldre tiders kosthåll var baserat på vad jordbruket kunde ge. Ägg, mjöl och mjölk var basingredienser och ostkaka och äggost är kända maträtter från bondesamhället. I Hålanda har man en variant som heter Brynöst. Prova den på hembygdsgården, eller varför inte försöka göra den själv?

20 l mjölk
3 kg vetemjöl
4 st ägg
4 msk ostlöpe

Värm mjölken till 37 grader. Vispa ihop vetemjöl och äggen med mjölken till en lagom lös smet. Håll i den värmda mjölken. Rör omkring ordentligt. Sist tar man ostlöpen. Då rör man om ordentligt igen, så att allt blandas väl. Låt stå omkring en ½ timma. Då har det löpt till ost. Därefter rör man omkring osten ordentligt. Låt den sjunka så är det lättare att ta upp ostmassan. Vasslan kan sedan användas vid brödbak istället för mjölk.

Lägg osten i en smord form och grädda i 175 grader ca 1 timme. Skär den kallnade osten i 1cm tjocka skivor som sedan steks sakta.

Järnet ökade i betydelse under 17- och 1800-talen. Plogar helt av järn och olika typer av järnharvar revolutionerade jordbearbetningen. Mycket tillverkades och reparerades i den egna gårdssmedjan men också särskilda bysmeder fanns. Under 1800-talets andra hälft blev fabriksstillverkade redskap allt vanligare. Ingelskrogens smedja i Hålanda sköts av hembygdsföreningen. Här syns ässjan till höger och blåsbälgen till vänster samt städet i förgrunden. Foto: PD

Som minnesmärken över nyodling och stenröjning ligger stenmurar kvar i många av kommunens landskap. Foto: PD

Namnet Svenstorpssjön finns ännu på kartan men sjön försvann genom utdikning 1905-06. Traktens bönder vann ny åkermark.

Filmtips!

Einar Andersson i Starrkärr täckdikar. Hör med Hålanda hembygdsförening.

I det äldre jordbruket styrde byalaget över det mesta. Många av arbetsmomenten utfördes gemensamt. Under 1800-talet och 1900-talet förändrades detta. Genom skiften och mekanisering blev varje gård och så småningom jordbruksarbetet allt mer självständigt. Man kan säga att ofrihet, social kontroll och gemenskap byttes mot frihet och ensambet. Räfserskor i Starrkärr poserar framför en nyuppsatt hässja. Troligen 1920-tal. Foto lånat av Kerstin Ljungqvist, Alafors.

Genom sjösänkingsprojekt och dränering av vattensjuka områden vann man också tusentals hektar ny åkermark. Det mest frapperande exemplet på detta i Ale kommun är Svenstorpssjön. Namnet syns ännu på kartan men sjön är borta. Den dikades ut åren 1905-06 och traktens bönder vann därigenom ny och bördig åkermark. Också runt Hajs sjö i Skeplanda är den agrara revolutionens spår tydliga. Här har omfattande dikningsföretag givit mycket ny åkermark. Örevattnet sänktes genom sprängning av utloppet.

Vid sidan av potatis- och havreodlingen är skiftena förmodligen den agrara revolutionens viktigaste uttryck. Med 1757 års förordning om storskifte påbörjas en rad jordreformer. Avsikten var att sammanföra byarnas och gårdarnas många odlingslotter och långsmala tegar till färre och mer rationella brukningsenheter. År 1803 och 1827 förordnas om s.k. enskifte respektive laga skifte. Detta innebar att varje brukningsenhet i en by kom att bilda väl avgränsade enheter utan ägoblandning. Samtidigt delades den samfälliga utmarken upp på de olika gårdarna. Detta ökade möjligheten för uttag av skog utöver husbehovet. Järnbrukens behov av bränsle och den framväxande sågindustrin hade ökat trycket på skogen under 17- och 1800-talen. Skiftenas genomförande innebar en drastisk förändring av livet på landet och många kände nog stor tveksamhet inför att dra igång en skiftesprocess. De möjligheter skiftena medförde var dock en stark drivkraft och på många håll fick också enskilda personer initiativ stor betydelse. Så tog exempelvis löjtnant Per Rydorff på Nödinge Klockaregården initiativ till storskiftets genomförande i Nödinge socken.

Åkerjorden o bebyggelsen vid storskiftet.

Åkerjorden o bebyggelsen år 1892.

Den agrara revolutionen syns tydligt i landskapet!

I en uppsats har Ingalill och Sture Forshult kartlagt byarna Verle, Höga och Sandåker i Hålanda socken. Bland annat visar de hur åkermarken och bebyggelsemönstret förändras mellan storskiftet som i dessa byar genomfördes 1769, 1791 respektive 1768 och 1800-talets slut då även laga skifte genomförts.

Man kan här tydligt se den agrara revolutionens verkningar. På 1700-talet ligger byarna samlade på bytomterna och åkermarken ligger väl samlad kring respektive tomt i tegskifte med block- eller bandparceller. Runt omkring breder ängsmarken ut sig.

Drygt 100 år senare har det hänt mycket. Bebyggelsen är mer spridd, både genom att gårdar flyttat ut som en följd av laga skifte men också genom hemmansklyvning. Torp har också tillkommit. Åkerarealen har mångdubblats på bekostnad av ängen och varje hemmansdel har nu sin mark samlad till endast ett par tre ställen.

Denna utveckling är likartad överallt och genom att jämföra äldre kartor kan man på motsvarande sätt jämföra olika tider på vilken gård som helst i kommunen, bara det finns äldre kartor att tillgå.

Förutom åker- och ängsmarkens förändringar kan man studera bebyggelsens förändringar, var det funnits kvarnar, vad man odlat, äldre vägsträckningar o.s.v.

Webbtips!

<http://www.gis.lst.se/gisvg/>

Öppna informationskartan. Under kulturmiljö kan du klicka fram Hålandskartan, den ekonomiska kartan från 1890-talet över Ale. Den visar hur landskapet såg ut efter 1800-talets skiften och omfattande uppodlingsverksamhet.

Lingropar finns bevarade på flera håll i kommunen, exempelvis vid Sålunda och Valås i Skepplanda. I botten på gropen eldade man och ovanpå slänor breddes linet ut till torkning. När det var torrt och varmt lämnades det till de kvinnor som satt runt omkring med var sin bråka, ett redskap som användes för att knäcka de hårda delarna i linstjälken. Gropen på bilden som på karaktäristiskt vis ligger mot en bergvägg finns på torpet "Garsta", Garnstaden i Skepplanda socken. Jan-Erik Andersson balanserar här på gropens bortsida. Foto: PD

Med potatisen ökade behovet av förvaringsutrymmen och många av våra bevarade jordkällare hör samman med detta. Men kanske denna mycket intressanta och välbevarade stensatta grop vid Källtorp nära Jennylund också gör det? Den är två meter djup och helt torr och är kanske en s.k. stuka för lagring av rotfrukter. Foto: PD

Skiftet förändrade i grunden jordbrukets organisation med upplösning av byarna och utflyttning av gårdar. I lantmäteriakterna från skiftena finns noggranna uppmätningar och beskrivningar av hur byarna såg ut före skiftet och hur de sedan skulle komma att bli organiserade. I Ale skiftades många byar under perioden 1827-50. Exempel på landskap präglade av denna omvandling hittar man i de centrala odlingsbygderna i Göta älvs och Gönåns dalgångar exempelvis vid Skönningared och Båstorp i Skepplanda socken samt vid Östentorp i Hälanda.

Laga skifte och den agrara revolutionen har avsatt en mängd spår i landskapet såsom nya gränser, utflyttad bebyggelse, diken och stenmurar. Men här finns också spår efter olika former av täktverksamhet och förädlingsverksamhet. Snäckskal har hämtats i de snäckskalsbankar som havet lämnat efter sig norr om Nödinge. Materialet användes som gödning på åkrarna. I äldre tid kunde torv användas t.ex. till bränsle. Torven hämtades bl.a. av fiskebåtar vid Nols brygga för vidare transport till öarna i Göteborgs skärgård där det var ont om bränsle. Under slutet av 1800-talet och 1900-talets förra hälft bröt man också mycket torv för framställning av torvströ som användes t.ex. som jordförbättring och som strö i ladugården. Spår efter torvtäkt finns i många av kommunens mossar och en och annan torvlada där torven förvarades finns kanske också kvar. Söder om Relsbo i Nödinge socken finns grunden efter en torvlada och spår efter täkt. Här bröts prima bränntorv fram till 1950-talet. Grunden till torvladan och vägen från torvgravarna syns tydligt i terrängen. Linet var i äldre tid viktigt, av det framställdes kläder, lakan, rep m.m. Efter skörden torkades linet i en bastu innan det bearbetades vidare. Sådana bastur finns nästan inte längre kvar. En lösning med enkla stensatta lingropar i backen är inte ovanligt i länet och i Ale kommun finns flera sådana lingropar eller "brötehålor" bevarade, bland annat vid Garnstaden i Skepplanda. Deras ålder är oklar med troligen blir de vanliga efter skiftena. Linet hade ett sista uppsving under andra världskriget.

Nya sociala mönster

Den omfattande befolkningsökningen under 1700-talets slut och 1800-talet bidrog starkt till att förändra det sociala mönstret på landsbygden. Ännu vid 1700-talets mitt var allmogen i huvudsak bönder men redan på 1830-talet fanns det fler obesuttna, d.v.s. egendomslösa, än självägande bönder. Till de obesuttna brukar främst räknas torpare, backstugusittare och inhysseshjon.

Fortfarande under 1500-talet betecknade "torp" ett nybygge, oftast på utmark. Dessa blev sedan som nämnts ovan skattlagda som självständiga enheter. Från 1700-talet och framåt ökar mängden torp lavinartat men betecknar nu enheter på ofri grund. Genom muntliga eller skriftliga avtal uppläts en bit mark som torparen fick bebo och odla. Betalning skedde vanligt-

Webbtips!

www.sparilandskapet.se

Här kan man läsa mer om olika historiska spår i landskapet och också se vad man kan upptäcka och utforska i sin egen hembygd.

vis i form av dagsverken. Backstugusittarna hade till skillnad från torparna ingen besittningsrätt till jord utan endast nyttjanderätt till en bostad belägen på annans mark. Möjligen kunde ett uthus med plats för en gris och höns ingå.

De obesuttna erbjöd lättillgänglig och billig arbetskraft för bönderna i deras omfattande nyodlingsarbete och var därmed en av förutsättningarna för den agrara revolutionen. En bidragande orsak till att de obesuttnas skara kunde växa sig så stor var potatisen - en livsnödvändighet för torpare, backstugusittare och annat fattigfolk. En annan var den ökade specialiseringen i samhället som öppnade nya möjligheter att kombinera säsongbundet jordbruksarbete med hantverk, såsom smide, snickeri eller skomakeri.

Byggnadsskicket hos de obesuttna var ofta en återspeglning av bondgårdarnas bebyggelse, men vanligen byggde man mindre. Enkelstugan kom att bli den vanligaste bostadstypen med en tillhörande mindre ladugård och några mindre uthus. I Ale kommun har det funnits en stor mängd torp och backstugor. Om man tittar i de torpinventeringar som hembygdsföreningarna genomför eller på 1890-talets karta kan man få en bild av den obesuttna bebyggelsens omfattning. Vanligt var att man anvisades mark på utmarken eller sockenskogen, inte sällan i anslutning till landsvägen. Exempel på områden där det funnits många torp är Nödinge kyrkbys utmarker, området kring Alafors och utmarkerna på Risveden som förr hyste en omfattande obesuttan bebyggelse. Flertalet är dock numera borta eller ligger kvar som grundrester i någon glänta, kanske i sällskap med kvardröjande syrensår eller någon gammal apel. Det finns emellertid ännu några relativt välbevarade torpmiljöer i behåll. Exempel är Lunnatorpet under Alsbo i Hålanda socken, Jonsatorp enskilt beläget på vägen till Hällebackahult i Kilanda socken, Heden i Slittorp, Skår 3:20 och Kullen 2:4 alla i Skeplanda socken samt Stötens på Nödinge Stommens utmark i Nödinge socken. I sammanhanget intar Livered med alla sina underlydande torp och arrendegårdar en specialställning. Här finns ett flertal mycket välbevarade exempel såsom Vadet, Krogen, Klevbäcken, Oset och Sandviken.

När det gäller bevarade backstugor är läget betydligt sämre. Vid en genomgång av kommunens bebyggelse är det endast Dala-Valfrids stuga som tycks vara bevarad och som ännu kan ge en viss aning om hur miljön för samhällets fattigaste kunde se ut under 1800-talet.

Läs mer om de obesuttna:

- Sockenböcker för Nödinge, Starrkärr, Kilanda, Skeplanda och Hålanda socknar
- *Risveden en västsvensk obygdshistoria*, del 1 och 2. K E Andersson och B Björklund. 2001, 2006
- *Torp i Starrkärr – Kilanda socknar*. 1988
- *Torp och backstugor i Nödinge socken*. 2001
- *Torp och backstugor i Hålanda socken*. Manus finns hos hembygdsföreningen.
- *Den agrara revolutionen, 1700-1871*. Det svenska jordbrukets historia, band 3. 2000

Skyltar visar vägen

Flera hembygdsföreningar arbetar kontinuerligt med att märka ut torp- och backstugelämningar med skyltar i terrängen. Det gör dem lättare att hitta igen för besökare men också att ta hänsyn till i skogsbruket.

Webbtips!

www.skogsstyrelsen.se

Gå till **Fakta om skog** och sedan till **Skogens pärlor**. Här kan man se vilka torplämningar projektet **Skog och historia** hittat i Ale kommun.

Mängden obesuttna, d.v.s. de egendomslösa ökade kraftigt under 1800-talet. Till denna grupp brukar främst torpare, backstugusittare och inbysesbjön räknas. Snickare Ödmans stuga i Ölanda ser ut att vara en enkelstuga, den bustyp som kom att bli den vanligaste på de många torpställen som byggdes under denna period. Foto: HS, RMV/G:s fotoarkiv.

Vår bild av det förflutna är väldigt styrd av det som råkar bli kvar till eftervärlden. Av detta skäl är det viktigt att även de allra fattigaste människornas miljöer bevaras. På vänstra bilden syns Dala Valfrids stuga i Nödinge som numera förvaltas av Nödinge hembygdsförening.

Torpstugan till höger återfinns sedan 1980 på hembygdsmuseet i Prästalund. Den låg ursprungligen på Grunnes utmark och flyttades till Sandliden i början av 1800-talet.

Foto: PD och MOW

När jordbruket började mekaniseras under sent 1800-tal, genom att industrin producerade arbetsbesparande jordbruksmaskiner, minskade gårdarnas behov av arbetskraft drastiskt. Detta underströks dessutom av tidigare nämnda jordbrukskris. Lösningen för många blev att emigrera men för andra kunde den framväxande industrin i exempelvis Alafors, Surte, Bohus och Nol erbjuda nya försörjningsmöjligheter. Torv- och fältspatsbrytning erbjöd också nya arbetstillfällen. Den stora gruppen obesuttna kom därmed att utgöra en av förutsättningarna för industrialismens genombrott under sent 1800-tal. Många kunde kombinera industriarbete med jordbruket och så småningom friköpa sitt torp. Vissa torp har fått nytt liv som sommarbostäder. Det stora flertalet har dock gått ett dystrare öde till mötes, lämnats öde och förfallit. Kanske bara grunden finns kvar och kan berätta om att människor här försökt hitta sin försörjning och hålla svälten på avstånd.

Kartan från 1890-talet kan berätta mycket om torp och backstugor (T och B på kartan). Den visar exempelvis att det utmed landsvägen på båda sidor om sockengränsen mellan Skepplanda och Hålanda har funnits många torp och backstugor. De flesta är numera borta eller ombyggda men alldeles intill vägen ligger ett bevarat torpställe som förutom det lilla faluröda bostadshuset också har en bevarad ladugård.

Två olika kvarntyper

Man skiljer på skvaltkvarnar och hjulkvarnar. Den förstnämnda har skovelhjulet liggande i bäcken och behöver endast lite vatten. Björns kvarn är en skvalta. Hjulkvarnar har stående vattenhjul där vattnet träffar hjulet antingen uppifrån (överfallshjul) eller i nederkanten (underfallshjul). Större kvarnar, ofta de som var tullkvarnar och kontrollerades av staten eller någon storman var hjulkvarnar. Dessa kräver högre fallhöjd och ett större vattenflöde.

Kvarnar och sågar

Till jordbrukets miljöer hör också kvarnar och sågar, viktiga för förädlingen av jordbrukets produkter och som binäring där jordbruket var mindre lönsamt. Kvarntekniken introducerades i tidig medeltid via klostren. Kvarnarna var viktiga produktionsenheter i jordbrukssamhället och vattenkraften utnyttjades förutom till malning av mjöl också för sågning av timmer, till garverier samt vadmalsstampar och benstampar. I de sistnämnda stampades djurben till mjöl vilket bl.a. kunde användas som gödning. Också spånhyvlar har man drivit med hjälp av vattenkraft. Hyvlat spån blev populärt som taktäckningsmaterial (ibland även till väggar) under 1800-talets andra hälft och användes fram till andra världskriget. Att hyvla spån kunde vara ett bra komplement till jordbruket.

Kungamakt och frälse såg tidigt möjligheterna till tullinkomster från kvarnarna och kvarndriften reglerades strängt. Kvarnmonopolet avreglerades 1835 när husbehovskvarnar fritt fick anläggas och 1863 när

Smedja vid Ingelskrogen.

Älgbultssjön med dämme, generatorsbus och spår efter kvarnar och sågar.

Såg i Stockedalen.

Drottninggårdets såg i Hålanda.

Kvarnarna vid Fors strömmar i Skepplanda

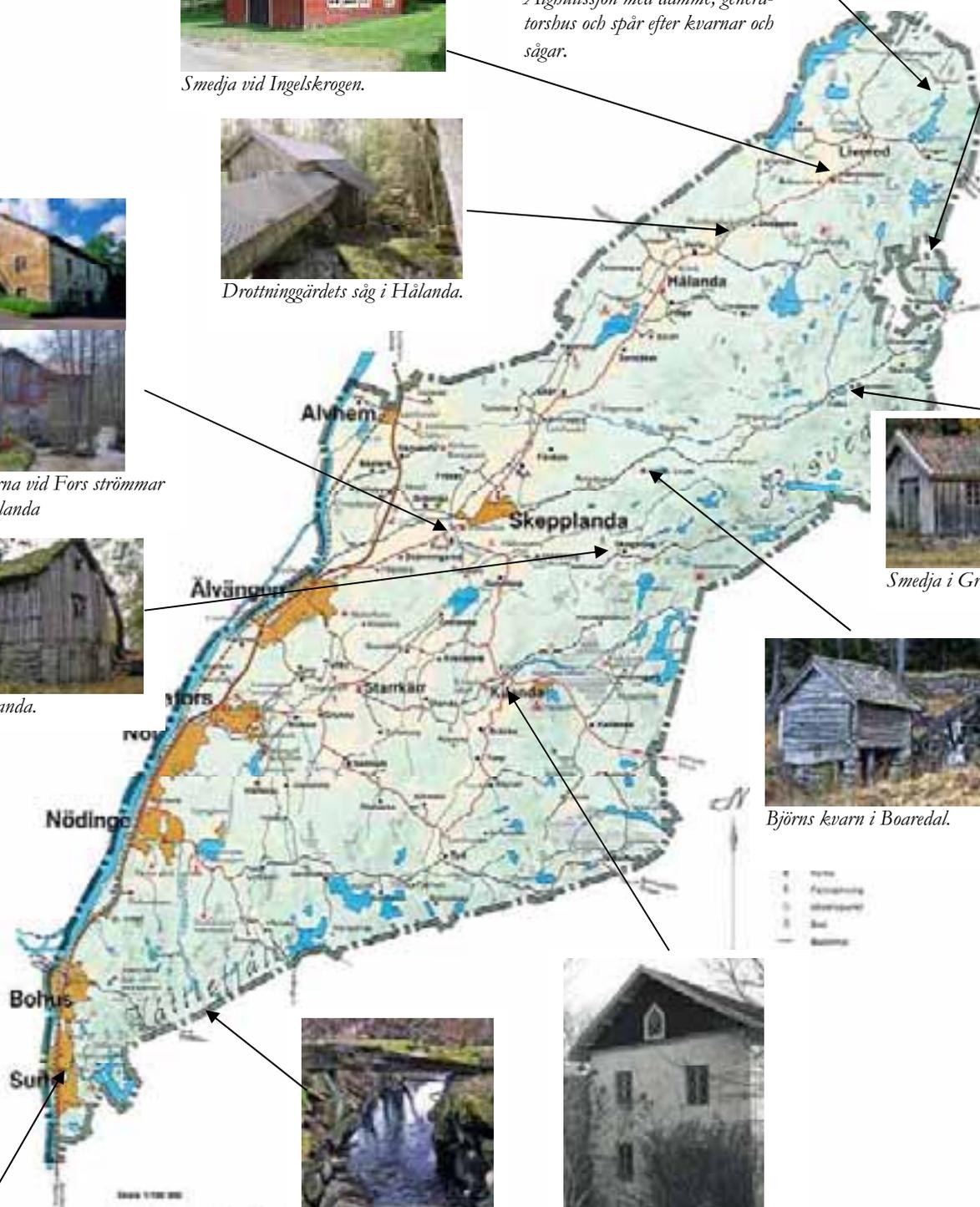
Smedja i Grandalen.

Smedja i Sålånda.

Björns kvarn i Boaredal.

En av kvarnarna i Kilanda.

Kvarnen i Surte, nu museum.

Här låg "Eremitens" kvarn m.m. Eremiten hette Alfred Magnusson och dog 1925.

Kommunens mest välbevarade kvar- och sågmiljöer. Ett par objekt med enbart lämningar har också markerats in liksom några av kommunens mer välbevarade smedjor. Foto: PD, MOW, CD och ME.

På kartan från 1890-talet syns den täta miljön vid Kilanda säteri med ena kvarnen och mjölnarbostaden sydväst om kyrkan och en kvarn och en såg rakt ovanför i Ki Kilanda.

Kampen om vattenkraften var hård!

Vid Snäckemossen öster om Surte låg mellan åren 1854-1869 en sjö, Trångsjön, med ett dämme i södra ändan och ett idag genombrutet dämme i norr. Detta dämme brast eller mer troligt - saboterades. Bohusbefolkningen lär ha varnats dagen innan!

Foto: PD

Den lilla timrade "Björns kvarn" i Boaredal i Skepplanda socken intar en särställning i kommunen. Denna skvaltkvarn är en av få bevarade i länet och representerar en enkel kvarntyp som bönder under århundraden använt för att mala sitt mjöl. Skvaltkvarnen kräver inte så stor vattentillgång – egentligen inte mer än vad som kan rinna genom ett stövelskaft enligt ett gammalt talesätt. Foto: WÅ, RMVG:s arkiv.

motsvarande skedde för tullkvarnar. Under 1800-talets senare del utvecklades kvarnteknologin med turbiner, ångkraft och under det tidiga 1900-talet elektricitet. Eldrivna vals-kvarnar byggdes efter 1900. Äldre kvarnar elektrifierades och flera små kvarnar var i bruk in i efterkrigstidens 1940-tal, i några enstaka fall fram mot det senaste sekelskiftet.

I Ale finns ett flertal välbevarade äldre kvarn- och sågmiljöer. Till de mer välkända hör "Fors strömmar" i Skepplanda som utnyttjats för kvarndrift, såg- och garveriverksamhet sedan medeltiden. Idag återstår två välbevarade kvarnbyggnader, den övre av sten och trä från 1836 och den nedre av putsat tegel från början av 1800-talet. I Forsån finns också spår och lämningar efter flera anläggningar med exempelvis dämmen, grundmurar och tubintag.

Också i Kilanda finns en ytterst välbevarad kvarnmiljö. Som en pendang till själva herrgården ligger i andra änden av allén kyrkan och skolan och i anslutning till dessa finns ett par kvarnbyggnader samt en mjölnarbostad bevarade. Alla är enhetligt utformade med vitputsade fasader. På kartan från 1890-talet syns den täta miljön med ena kvarnen och mjölnarbostaden väster om kyrkan och en kvarn och en såg nordöst om kyrkan. Björns kvarn intar en särställning i kommunen. Denna skvaltkvarn är en av få bevarade i länet och representerar en enkel kvarntyp som bönder under århundraden använt för att mala sitt mjöl. Minsta vattendrag utnyttjades och grundstenar efter skvaltor finns på många håll i kommunen.

Nuvarande glasbruksmuseet i Surte är inrymd i en kvarn från 1860-talet. I Nödinge socken finns i övrigt en stor mängd spår efter tidigare århundradens kvarnverksamhet. Genom ett system av dämmen har vattenkraften kunnat utnyttjas för kvarnar. Så är exempelvis Baddammen öster om Surte resultatet av en kraftig fördämning. I flödet härifrån och genom Rättarns dal visar en karta från 1697 hela sju kvarnar. I skrift nämns första kvarnen år 1440. Den malde för Bohus fäste och för befolkningen i Kongahälla. År 1760 var endast två kvarnar igång. Olof Vijk moderniserade sedan kvarndriften i början av 1850-talet. Fågeldammarna också kallade Svandammarna, Kodammen och Hästdammen är anlagda dammar med avstängningsanordning i norra dammen. Söder om dammarna finns en kvarnsten från Forsbäck. Också Keillers damm är anlagd, det gjordes på 1850-talet och vid Forsbäck har det funnits flera kvarnar.

Vid Stora Viken finns rester av kvarnar och mjölnarbostad. Av den senaste kvarnen finns dock inga spår. Överfallshjulet som satt i denna lär ha varit 16 alnar i diameter (drygt 9 m). Enligt uppgift har stenen i anläggningen använts i murarna som omger herrgårdsträdgården.

Även vattendrivna sågar har det funnits på många håll inom kommunen, exempelvis vid Getås, Grandalen, Drängedalen och Älgbult i Hålanda, Ranneberg i Kilanda och Boaredal och Skogstorp i Skepplanda socken. Ett par mycket välbevarade ramsågar finns också kvar. Den ena, Drottninggårdets såg, sköter Hålanda hembygdsförening om. Sågen ligger i anslutning till hembygdsgården. En andra såg ligger på Risveden, i Stockedalen. Denna ramsåg är intakt bevarad men dessvärre i mycket stort behov av byggnadsvård.

Kvarnstenar och kvarnstenämnen som aldrig blivit klara finns bevarade på många håll i terrängen, exempelvis vid Älgbult i Hålanda, nedanför Baddammens dämme och vid Relsbo i Nödinge. Vid Tuppekärr och Rammelåsen, båda på Livereds mark har det också funnits kvarnstensbrott. Att återanvända kvarnstenar som bordsskivor har varit populärt. Exempel finns i trädgården på Stora Viken. Utanför gamla posten i Surte ligger en kvarnsten från Forsbäck till allmänt beskådande. Här står Elof Karlsson och Åke Aronsson vid ett kvarnstenämne vid Sörmossen i Bobus. Foto: PD

”Lars i Råda” förevisar här den bevarade jubladiga ramsågen i Stockedalen i Hålanda socken. Här finns det mesta bevarat även om själva byggnaden är i stort behov av vård och underhåll! Foto: MOW

Mjölkbordet i Ryd, Starrkärrs socken står kvar som ett minnesmärke över den tid då mjölken hämtades i krukor för leverans till mejeriet i Bohus. Mjölkborden var givna mötesplatser och minnen kring dem har ett särskilt skimmer. Foto: MOW

Under 1900-talet har förändringarna inom jordbrukets avlöst varandra. Inom mejerinäringen gick det från häst- och vagn till tankbil på bara några decennier. Här har hästarna bytts mot den första bilen på mejeriet i Slittorp. Foto ur Skepplandaboken.

Förr fanns det en mängd bygdeslaktare som slaktade för husbehov. Numera är slakteribranschen omgiven av en mängd regler och näringen är storskalig. Med nya befolkningsgrupper med en annan kulturell bakgrund tillkommer nya miljöer i landskapet. Vid kommunens södra infart, i en äldre charkuterilokal, inryms numera försäljning av Halalkött. För att vara halal, d.v.s. tillåtet för en muslim, skall djuret vara slaktat genom s.k. skäkting. Foto: MOW

1900-talets industrialisering av jordbruket

Med början under sent 1800-tal sker en övergång till ett mer animalieinriktat jordbruk främst gynnat av urbaniseringen och den ökade efterfrågan på mejeriprodukter och charkuterivaror som den medförde. Här var Ale särskilt gynnat genom sin närhet till det expanderande Göteborg. Mejerier och slakterier anläggs. Uppfinningen av separatoren kring år 1880 medförde att större mängder mjölk kunde hanteras. Det har funnits småmejerier i nästan alla socknar. De tillverkade ett mycket begränsat sortiment, t.ex. ost eller mes-smör. Produkterna såldes sedan på marknader, torgdagar och i lokala butiker. I takt med att större mängd mjölk kunde hanteras och transporterna förbättrades med exempelvis järnvägen koncentrerades mejerihanteringen. Mejerier har funnits bl.a. i Nol, Kattleberg, Älvängen, Slittorp och Höga i Hålanda samt på Kilanda säteri. I Bohus tog LMC, Lantbrukarnas mjölkcentral emot mjölk under 1900-talet. Numera skickas mjölken till Göteborg.

Numera är slakt omgärdat av en mängd restriktioner och knuten till ett fåtal stora slakterier. Om man backar tillbaka till 1900-talets förra hälft fanns en stor mängd bygdeslaktare runt om i socknarna. Från Hålanda rapporteras om Evald i Vrängedalen och Karl Johansson i Höga som slaktade för husbehov och körde ut köttvaror i bygden med häst och vagn. Oscar Karlsson i Verle, August Larsson i Getås och Gustav Johansson i Verled är andra som var verksamma. John Andersson i Sandåker och hans söner Verner och Helge sålde slaktkroppar till slakthuset i Göteborg under 1920- och 30-talen.

Odlingsmaximum nåddes runt 1920- och 1930-talen. Därefter skedde en omfattande minskning av åkerareal, särskilt utanför slättbygderna. Under perioden 1920-1945 dominerade ett familjedrivet blandjordbruk med både djur och spannmålsproduktion på varje gård. Efter andra världskriget ersattes blandjordbruket på många håll av specialisering. Kreaturslösa jordbruk blev allt vanligare. Å andra sidan uppfördes rena mjölk- och svingårdar med enbart foderväxtodling. Jordbruket genomgick en snabb och genomgripande mekanisering med exempelvis traktorer och självgående skördetröskor. Vid sidan av mekaniseringen ökade användningen av konstgödsel och kemiska bekämpningsmedel. Jordbruket genomgick en enorm produktivitetsökning samtidigt som avfolkningen av landsbygden ökade dramatiskt. Industrisamhällets svenska jordbruk har idag blivit vetenskapligt, rationellt och högproducerande. Allt färre bönder producerar allt mer. Fortfarande

Jordbrukets strukturförändring har lett till igenväxning och minskat antal aktiva gårdar. Med miljöstöd och andra åtgärder försöker man ändra på utvecklingen. Som det ser ut nu får vi ett storskaligt jordbruk med industriliknande produktion och ett småskaligt med växande betydelse för turistnäring och rekreation. Här intill syns åkerlandskapet vid Östentorp i Hålanda, anpassat efter dagens maskiner med perfekt stenröjning och täckdiken. Foto: MOW

dominerar familj jordbruket men specialiseringen har drivits långt. Jordbruksmarken anpassades för de allt större maskinerna genom sammanslagning av mindre åkrar till större enheter. Stora mängder odlingsrösen och stenmurar togs bort. ”Bondens skönaste kulturprodukt”, ängen, fick träda tillbaka för skogen, åkermarken och vallodlingen.

På 1990-talet ökade intresset för ett ekologiskt hållbart jordbruk och i samband med Sveriges anslutning till EU förstärktes också insatserna för bevarande av biologisk mångfald och värdefulla kulturmiljöer i jordbrukslandskapet, värden som egentligen är en biprodukt av äldre tiders jordbruk. Genom att hålla de gamla ängs- och betesmarkerna öppna och underhålla spåren av ett äldre jordbruk, bibehålls och återskapas ett öppet och tilltalande jordbrukslandskap med ett bevarat och synliggjort kulturarv för framtida generationer.

Lästips från biblioteket:

- *Född i våra dalar.* Gunnar Adolfsson.
- *Fjärran gröna ängar.* Hilka Alm.
- *Olof i Trångbult:* en 13-årig bondpojkes dagbok år 1840. Åke Carlsson.
- *Aminne.* Sven Delblanc.
- *Jag, Lars Hård.* Jan Fridengård.
- *Med ladugårds luket i håret.* Gull-May Lindström.
- *Statarna.* Ivar Lo-Johansson.
- *God natt jord.* Ivar Lo-Johansson
- *Grabben i graven bredvid.* Katarina Mazetti.
- *Utvandrarna.* Wilhelm Moberg
- *På dessa skuldror.* Sven Edwin Salje.
- *Hälsja.* Åke Smedberg.

Hästgårdar utgör ett nytt men allt vanligare inslag i jordbrukslandskapet, särskilt i en kommun som Ale med sin närhet till storstan. I bakgrunden skimtar ett av kommunens mer välbevarade exempel på det s.k. västsvenska dubbelhuset (se vidare i kapitlet Så byggde man). Nödinge. Foto: MOW

Jord- och skog – värdefulla miljöer

En kvarglömd fjäderharv och en gammal kölna för torkning av lin där Astrid demonstrerar läsanordningen av trä är prov på odlingsminnen som dröjer sig kvar. Foto: PD

Berättat av Evert Högabo:

År 1870 var fyra ynglingar från Hålanda på väg hemåt från mönstringen i Kattleberg. Ynglingarna var Anton, Martin, Alfred och en till. Efter en del små och stora hyss efter vägen hamnade de vid Höga Prästgård. Här liksom vid övriga gårdar fanns en s.k. ”krakemärr”, för torkning av bönor och ärter på höstarna. Med förenade krafter lyckades ynglingarna vända hela ställningen överända. Dagarna efter tog komminister Enebohm reda på vilka som varit förövarna. Kallade dit dem och gav dem en rejäl avhyvling, samt order att bygga upp ”krakemärren”. Ett synnerligen styvt arbete. Det var inte lika roligt, som när den revs ned.

Anm: Den sista ”krakemärr” som fanns i Hålanda, var i Boet, den revs 1920. Den stod där Martin Eriksson byggde sin ”undan-tagsstuga”.

I Ale kommun finns många miljöer som på olika sätt berättar om det betydelsefulla jord- och skogsbruket och som bevarar äldre strukturer och bebyggelse med koppling till jordbruket.

1. Vassbo, Sandviken, Råhagen, Hålanda socken. Arrendegårdar i ett värdefullt odlingslandskap.
2. Livered, Hålanda socken. Herrgårdslandskap.
3. Hålanda hembygdsgård. Drottningsgårdets såg.
4. Östentorp, Hålanda socken. Välbevarad bymiljö.
5. Hajs sjö. Värdefullt odlingslandskap.
6. Alvhem, Skepplanda socken. Herrgårdslandskap.
7. Färdsle, Skepplanda socken. Välbevarad bymiljö.
8. Stenkullen, Skepplanda socken. Värdefullt odlingslandskap.
9. Slerebo – Alsbo, Hålanda socken. Värdefullt odlingslandskap.
10. Grandalen, Hålanda socken. Värdefullt odlingslandskap.
11. Skantås, Hålanda socken. Värdefullt odlingslandskap.
12. Sålånda, Skepplanda socken. Landskap med många lämningar från jord- och skogsbruket.
13. Strandängar vid Nödinge, Nol, Äskekärr samt Älvängen. Bevarade strandängar som i äldre tid brukades genom slåtter och bete.
14. Häljered och Ale vikingagård, Starrkärrs socken. Odlingslandskap med försök att visa förhistoriskt jordbruk.
15. Grunne, Starrkärrs socken. Välbevarad bymiljö.
16. Kilanda sockencentrum och säteri, Kilanda socken. Herrgårdslandskap.
17. Backa säteri, Nödinge socken. Herrgårdsmiljö.
18. Torpmiljö vid Dala-Valfrids stuga, Nödinge socken.
19. Ryd, Starrkärrs socken. Bycentrum med bevarat mjölkbord.
20. Relsbo kvarnplats har röjts upp och är lättillgänglig och sevärd. Spår av dämmen, byggnader och broar. Tre kvarnstenar ligger vid bäckfåran. Vättlefjällsleden går förbi. Se också kvarnar och sågar på kartan tidigare i detta kapitel.

Forska vidare!

- Studera äldre kartor över din hembygd. Vad berättar de om det äldre landskapet? Vad är skillnaden mot idag?
- Vilka spår kan vi hitta i dagens landskap från det äldre inägo- och utmarksjordbruket?
- Vad innebar laga skifte och den agrara revolutionen för din bygd? Vilka spår har det satt i omgivningarna?
- Vad betydde den ökande befolkningstillväxten på landsbygden och vad gjorde att den minskade i slutet av 1800-talet?
- Hur har skogen använts genom tiderna?
- Vilka spår efter Alesnickarnas verksamhet finns kvar idag?
- Vilka mejerier, lantmannaföreningar o.dyl. har funnits i bygden? När var de verksamma och vad betydde de? Hur har sammanslagning och rationalisering gått till?
- Finns det berättelser och gamla bilder från jord och skog?
- Hur påverkar dagens jordbrukspolitik och globala ekonomi jordbruket?

Värdefulla jord- och skogsbruksmiljöer

Kyrkan – en tusenårig kulturbärare

Kyrkorna är landmärken i landskapet. De är på samma gång både fasta och föränderliga. De speglar en över många århundraden utsträckt bebyggelsehistoria, från tidig medeltid och framåt. Samtidigt är alla kyrkor unika, bärare av just sin bygds historia och identitet – var och en med sin byggnadshistoria, sina inventarier, sina särmärken och berättelser.

Kristendom - kyrkobyggande och sockenbildning

Under 1000-talets första decennier tillkommer Skara stift, det första stiftet i det medeltida Sverige. Förutom Västergötland ingick även Dalsland och Värmland och socknarna i Ale kommun hörde under medeltiden hit. År 1620 bildades Göteborgs stift och socknarna i Ale överfördes då till detta.

Områden vars innevånare sökte sig till samma kyrka bildade under tidig medeltid socknar och man torde kunna räkna med att det fanns en fast sockenorganisation i Västergötland redan från den tid när stiftet bildades. De äldsta skriftliga beläggen på kyrksocknar i Ale kommun härstammar från 1400-talet, men kyrkplatserna är alltså äldre än så. Med ledning av en bilaga till den Äldre Västgöotalagen från sent 1200-tal kan man konstatera att det i Ale härad fanns 10 kyrkor, varav två i Lödöse.

Kyrksocknarna var organisatoriskt samlade i s.k. gäll, sedan 1500-talet benämnda pastorat. Vid reformationstiden var Starrkärr moderförsamling i ett sådant med Kilanda, Nödinge och Östad som annex. Östad blev emellertid eget pastorat på 1600-talet. Skepplanda gäll och kyrka hade vid motsvarande tidpunkt Hålanda som annex. Kring 1550 fanns också en ”Cappels sogn” bestående av byarna Båstorp och Ramstorp samt den numera försvunna gården Cappalitt eller Capellegården vid Alvhem. Tomtningen efter en kyrka finns angiven på en karta från 1701. På 1600-talet överförs också Tunge och Ale-Skövde från St. Peder till Skepplanda. Hålanda och Ale-Skövde bildar sedan från år 1863 eget pastorat. Gällan ingick i prosterier och mot medeltidens slut tillhörde Ale härad tillsammans med Askims, Vättle och Sävédals härad Starrkärrs prosteri. Idag finns tre pastorat i kommunen, Nödinge, Starrkärr och Skepplanda. De ingår sedan 2007 i Götaälvdalens kontrakt.

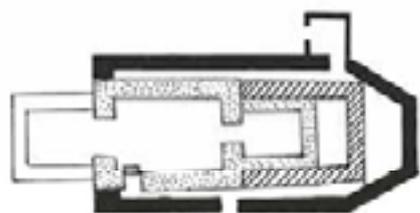
De första kyrkorna uppfördes här, liksom på andra håll i landet, sannolikt av trä, antingen i stavverkskonstruktion eller som liggstämmerkyrkor. De var byggda med långhus och litet kor. Kyrkorna var tornlösa, och istället använde man sig av klockstaplar för kyrkklockorna. Spår som kan berätta om hur dessa kyrkor kan ha sett ut i Ale saknas dock.

På 11- och 1200-talen ersätts missionstidens träkyrkor av små stenkyrkor på många håll i landskapet och det är från denna tid de äldsta byggnadsspåren finns i kommunen. I Nödinge har man påträffat grunden till en sådan liten romansk stenkyrka av 1100-talskaraktär med rakslutet kor och möjligen också en tornbyggnad. Ett unikt fynd från den äldsta kristna tiden gjordes också i Nödinge; under långhusmurarna påträffades gravar som kunde dateras till mitten av 1000-talet. Kistorna bestod av sjök av björknäver och askbark och innehöll kvinnoskelett. En kista av ek innehållande ett mansskelett hittades också. I några fanns hasselkäppar, en detalj som brukar förekomma i gravar från övergångstiden mellan hedniska och kristna trosföreställningar. Kyrkan i Nödinge förefaller i äldre tid också ha utmärkt sig på ett helt annat

Läs mer om kyrkan:

- *Västergötland. Landskapets kyrkor.* Riksantikvarieämbetet. 2002
- *Kyrkan. Om kyrkobyggande och tro.* Västgöta-Dal 1995/96
- *Kyrkplatsen som socknens centrum.* Riksantikvarieämbetet 1992
- *Nödinge kyrka. Fynd och forskning, folk och bygd.* Nödinge sockens hembygdsförening. 1982.
- *Starrkärrs församlings helgedom genom tiderna.* E Borgås. 1962
- *Skepplanda kyrka i Göteborgs stift.* L Sager
- *Kyrka och församlingsliv.* Ingår i: Hålanda socken. E Högabo. 1972.
- *Kilanda kyrka.* E Borgås 1968
- Se också de olika sockenböckerna som alla innehåller kapitel om kyrkorna.

De romanska kyrkorna har en speciell planform med ett rektangulärt långhus sammanbyggt med ett smalare, kvadratisk och lägre kor i öster.

■ Nuv. kyrka 1727 □ Nuv. torn
▨ Medeltida kyrka ▩ Tillbyggnad 1600-tal

Nödinge kyrkas olika utbyggnadsfaser. Det prickiga markerar den romanska medeltidskyrkan. På 1600-talet breddades och förlängdes koret. Tornet byggdes på 1690-talet och det nuvarande långhuset med tresidigt kor tillkom år 1727.

Dopfundarna i Starrkärr och Hålanda kyrkor är båda tillverkade av taljsten. Dopfunten från Starrkärr har fått ge namn åt en särskild skola, Starrkärrsskolan, och liknande dopfundar finns exempelvis i Härryda och Marks kommuner samt i Halland. Dopfunten i Hålanda visar på influenser från Norge med sin flikornamentik runt kanten. Foto: RMVG

Kyrkan i Skepplanda ligger i ett exponerat läge på en kulle i Grönåns dalgång och invid den gamla landsvägssträckningen. Foto: AB Flygfoto, Dals-Långed/RMVG:s arkiv.

sätt – kyrkan var en s.k. offerkyrka. Vad denna tradition egentligen står för och hur långt tillbaka i tiden den går är emellertid oklart.

Också i Starrkärr har det stått en medeltida kyrka med romansk planform, troligen från 1200-talet. Vid en restaurering år 1961 hittades grundmurarna och också en äldre altargrund murad av medeltida tegel. Kyrkan finns beskriven i ett protokoll från före 1721 då den revs. I Starrkärr fanns medeltida slagna valv, de enda kända i kommunen. De lär ha myllrat av målade figurer och scener ur bibeln. Vid en restaurering år 1942 i Hålanda kyrka upptäcktes fragment av målningar på norra väggens insida vilka kunde dateras till medeltid. Även i Kilanda, Skepplanda och Nödinge ingår det medeltida murverket i de nuvarande kyrkorna.

Det bevarade materialet i Ale är för litet för att man skall kunna säga något om olika medeltida stilinfluenser. Men flera av kommunens kyrkor har bevarade dopfundar från 1200-talet som i sin utformning i alla fall antyder något om inflytande från olika håll. Dopfunten från Starrkärr finns numera på Historiska museet i Stockholm och är utförd i taljsten. Funten har fått ge namn åt en särskild skola, *Starrkärrsskolan*, och liknande dopfundar finns exempelvis i Härryda och Marks kommuner samt i Halland.

Dopfundarna i Nödinge och Skepplanda tillskrivs den s.k. *Lödösemästaren*. Skepplanda skänkte på 1800-talet sin dopfont till kyrkan i S:t Peder. Dopfunten i taljsten i Hålanda visar på influenser från Norge med sin flikornamentik. Materialet till funten är dock troligen hämtat i ett täljstensbrott vid ”Funtas källa” i socknen.

Efter att ha hamnat på villovägar som blomkruka i en trädgård återköpte församlingen i Kilanda sin dopfont på 1930-talet. Den består av en medeltida cuppa i amfibolit och en rundad fot i granit tillverkad under 1900-talet. Den enda utsmyckningen på den rundade och lite skeva cuppan är en försänkt rits nära krönet.

Kyrkans läge i landskapet

De medeltida kyrkplatserna är ofta mycket väl valda. De ligger på stabil och väl-dränerad mark med tydlig anknytning till kommunikationer såsom viktiga vägstråk eller vattendrag. På många håll är den också väl synlig över nejden och i kommunen är Skepplanda kyrka, med sitt exponerade läge i Grönåns dalgång, ett av de främsta exemplen på detta. Men också Hålanda har ett intressant läge utmed den gamla landsvägen mellan Lödöse och Skara.

Att man valt platser som redan före kristendomens införande hade en rituell betydelse visar det faktum att flera kyrkor ligger invid gravfält från järnåldern. Det bästa exemplet är Skepplanda där närheten till ett av kommunens största gravfält på ett spännande sätt visar på en kontinuitet i begravningstraditionen från förhistorisk tid och fram till idag. Också i Starrkärr finns en påtaglig närhet till betydande förhistoriska lämningar.

Om de äldsta kyrkorna i Ale kommun byggts av allmogen som sockenkyrkor eller av lokala stormän som gårdskyrkor känner vi inte till. Att det privata intresset för att bygga kyrkor under äldre medeltid kunde vara stort är känt från flera landskap, inte minst Västergötland. Ett tecken på att det ursprungligen kan ha legat privata intressen bakom är när kyrksöcknarna fått sitt namn efter en gård och kyrkan ligger på mark tillhörande en enskild fastighet. Så förefaller vara fallet med alla socknarna inom Ale kommun.

Att adel och godsherrar har satt sin prägel på landskapet kring kyrkan är tydligt på många håll. Det är särskilt tydligt i Kilanda där kyrkans placering och det omgivande landskapet knyter an till Kilanda säteri med uträtade och alléprydda vägar och avsaknad av en regelrätt bondby. Säteriet finns omnämnt från 1400-talet och kan mycket väl ha anknytning till byggandet av en kyrka på just denna plats.

Kyrkobyggande under 1500-1700-talet

Under senmedeltid och långt in på 1600-talet var förutsättningarna för kyrkobyggande små. Tiderna var svåra med den långtgående agrarkrisen, pest och återkommande gränskrig. Man reparerade och byggde på och om sina gamla kyrkor. Församlingarnas ekonomi försvagades också i samband med reformationen. Efter 1650 fick kyrkostämmorna själva börja bestämma över nybyggnader och reparationer och efter det sköt kyrkobyggandet fart. Befolkningen ökade också kraftigt.

I kommunen ny- eller ombyggdes flera kyrkor under perioden, främst på 1700-talet. En vanlig åtgärd var att riva det smala koret, förlänga kyrkan och ge den en rak eller tresidig avslutning i öster. I Kilanda byggdes den medeltida kyrkan till och förlängdes men fick sitt nuvarande utseende först år 1805 då tornet tillkom. I Nödinge uppfördes ett nytt torn 1690-99 och nytt långhus och kor år 1727. Kyrkan i Hålanda har sitt nuvarande utseende från 1700-talets mitt då tornet tillkom och kor och långhus förstörades. Kyrkan i Skepplanda hade skadats svårt under krigsåren på 1670-talet och församlingen beslutade därför att bygga en ny vilket genomfördes åren 1698-1705. Tornet tillkom år 1753. I Starrkärr revs den medeltida kyrkan och en ny uppfördes vid 1720-talets början.

I 1600-talets och det tidiga 1700-talets kyrkorum möts himmel och jord. Det medeltida myllret av helgon och Mariabilder har trängts undan som en följd av reformationen. Sidoaltare får ge plats åt predikstol och fast bänkinredning. Predikstolen betonar lagen och överheten, både den andliga och världsliga.

Kyrkan i Hålanda har liksom den i Nödinge en för 1700-talet typisk plan med långhus och tresidigt kor vilket framhävs exteriört med det valmade taket i öster. Notera stigluckan i kyrkogårdsmuren som antyder att landsvägen ursprungligen gått öster om kyrkan. Foto: AB Flygfoto, Dals-Långed/RMVG:s arkiv.

I Nödinge kyrka möter en magnifik barockinredning från 1730-talet med bevarade inventarier och måleri utfört av målarmästaren Alexander Fox i Göteborg. I taket återges skapelsen och scener från såväl himmel som helvete. Foto: Stig Hjelm/Rolf Lantz 1970.

Basunängeln svävar över församlingen i Nödinge. Foto: Stig Hjelm/Rolf Lantz

Häst och vagn till kyrkan

Från Alafors berättas att man på fabriken hade en vagn med bänkar på var sida som drogs av en häst. Denna vagn körde man med till Starrkärrs kyrka varje söndag och alla gamla på fabriken och gamla f.d. arbetare fick åka med.

På många håll görs nyinredningar på 1600-talet. I Hälanda finns en bevarad altartavla och predikstol som daterats till denna tid och i Starrkärr är predikstolen från år 1682. Skepplanda har altartavla och dopfont från byggåret 1698. I Nödinge möts besökaren av 1600-talets ornamentik i vapenhusets tak och på återfunna läktarbrädor som fästs på väggen. Väl inne i kyrkorummet möter en magnifik barockinredning från 1730-talet med bevarade inventarier och måleri utfört av målarmästaren Alexander Fox i Göteborg. I taket återges skapelsen och scener från såväl himmel som helvete.

Nya förutsättningar

Det traditionella sättet att successivt bygga om och till församlingens äldre kyrka bryts under sent 1700-tal. Statlig styrning börjar göra sig allt mer gällande och nya kyrkor som uppförs från denna tid och under 1800-talet byggdes ofta färdiga i ett enda sammanhang. Kyrkorna gjordes stora för att kunna erbjuda plats till en växande befolkning och möta den religiösa väckelse som på många håll präglar Västsverige under 1800-talet.

Den äldre barockinspireade inredningskonsten ersattes av ljusa kyrkorum i klassicistisk stil. I upplysningens anda betonades förnuft och folkuppfostran. Man eftersträvade att församlingen skulle höra, se och sitta bra. Interiörernas bildspråk blir mindre berättande och mer fyllt av symboler.

I Ale är det Starrkärrs kyrka som representerar denna nybyggnadsvåg. Kyrkan uppfördes 1842, under ledning av byggmästare Petter Pettersson från Sandhult, och är en typiskt klassicistisk salskyrka med plats för 600 personer. Den då blott dryga 100-åriga barockkyrkan med sin målade interiör och snidade altaruppsats ersattes av ett stort ljust kyrkorum med en nisch i korväggen med ett enkelt kors som enda utsmyckning, helt i tidens smak.

Under 1800-talets andra hälft blir det populärt med arkitektoniska tillbakablickar mot t.ex. medeltiden och renässansen. Nu uppförs kyrkor med stark inspiration av gotiken, med spetsbågefönster, detaljrika fasader och höga tornspiror. Efter sekelskiftet 1900 gör sig mer nationalromantiska strömningar gällande. Kyrkorna från denna tid präglas av ett skickligt utnyttjande av naturmaterial och ett traditionellt formspråk i kombination med stilideal som lånades från när och fjärran. Ett av länets bästa exempel från denna tid är kyrkan i Surte, skapad av den namnkunnige arkitekten Sigfrid Ericson.

Kyrkan i Starrkärr är en typisk klassicistisk salskyrka uppförd 1842. Interiören är ljus och enkelt utsmyckad, helt i tidens anda. Foto: MOW

Starrkärrs kyrka i konfirmationstid. Foto: LE, Göteborgs stift.

Redan under sent 1800-tal fanns tankar på att riva kyrkan i Nödinge och bygga nytt i de befolkningstätare delarna av socknen, Surte och Bohus. Rivningsplanerna skrinlades emellertid men på en tomt skänkt av Surte glasbruk uppfördes i alla fall en ny kyrka, färdig år 1912. Komministern Carl Ivar Rhedins engagemang bidrog starkt till att kyrkan kom till. Platsen var väl vald, alldeles vid landsvägen, mitt emot järnvägsstationen. Kyrkans särskilda kännetecken är fasaderna med naturligt rundslipade stenar frilagda i fasadputs och socklar. Taket täcks av skiffer. Interiören präglas av stor omsorg om helhetsintryck och originella detaljlösningar. Något öster om kyrkan anlades redan 1905 en kyrkogård och här uppfördes år 1940-41 ett runt kapell med toppigt spåntäckt tak och fasader av natursten ritat av arkitekt Melchior Wernstedt.

I takt med utbyggnaden av industriorterna i Ale har också nya kyrkor byggts i Älvängen år 1970 samt i Nol år 1987. Kyrkan i Älvängen är en så kallad vandringskyrka som kommit att bli permanent på nuvarande plats. Vandringskyrkor uppfördes i tidens nybyggda förortsområden och avsikten var att de lätt skulle kunna flyttas och därmed följa nya behov och förändringar.

Stenen i Surte kyrkas fasader lär komma från traktens stenvägar, hitfraktade av Skårdalsbönder. Det blev inte mindre än 740 lass med häst och vagn innan kyrkan stod klar till advent år 1912. Foto: EL

Kyrkan i Älvängen är intressant nog en s.k. vandringskyrka som kom att bli permanent på nuvarande plats. Liksom många förortskyrkor från denna tid byggdes kyrkan så att den vid behov skulle kunna gå att flytta. Foto: AJ, Älvfoto.

Efter 1900 gör sig nationalromantiska strömningar gällande i kyrkobyggnadet med ett skickligt utnyttjande av naturmaterial och ett traditionellt förspråk i kombination med stilideal som lånades från när och fjärran. Ett av länets bästa exempel från denna tid är kyrkan i Surte. Interiören i kyrkan präglas av stor omsorg om helheten och originella detaljlösningar. Här syns den första grupp som konfirmerades 1913 under ledning av Ivar Rhedin. Foto: Nödinge sockens hbf.

Interiör från Kilanda kyrka. Takparti över läktaren efter framtagning och konservering av äldre målningar. Foto: Konservator Thorbjörn Engblad 1969.

Kyrkorestaureringar

Under sent 1800-tal och hela 1900-talet har ett flertal kyrkorestaureringar genomförts. Det sena 1800-talet kännetecknades av en vilja att modernisera kyrkorummet när det gällde både form och funktion. 1900-talets restaureringar har å andra sidan inneburit ett avståndstagande mot 1800-talets åtgärder med många återrestaureringar. 1800-talets tillägg har tagits bort och äldre perioder återskapats. Ett exempel som belyser detta är Kilanda kyrka där en genomgripande renovering i historiserande stil företogs år 1895 under ledning av arkitekt Adrian Peterson. Bland annat förstörades fönstren och bänkinredningen byttes ut. Åren 1947-48 genomfördes ännu en omfattande renovering, den här gången i regi av ovan nämnde Sigfrid Ericson som hade målsättningen att återställa den barockprägel som fanns i kyrkan före 1895 års renovering. Bänkinredningen utbyttes på nytt och takmålningarna och predikstolens ursprungliga bemålning framtog och konserverades. Kyrkan försågs också några år senare med en ny altarpupsats i nybarock, tillverkad av skulptören Erik Bengtsson efter ritningar av Sigfrid Ericson.

Webbtips!

www.raa.se

Gå till **Bebyggelseregistret** och sök klicka på **Byggnad** eller **Anläggning** så hittar du mer information om kommunens kyrkor.

Stommen – jord för prästens försörjning

Fram till reformationen ägde kyrkan många gårdar, däribland de gårdar som kallas Stommen. Dessa ligger ofta centralt i socknen, i direkt anslutning till kyrkan, och gårdens avkastning skulle försörja prästen. Kyrkan kunde också äga mer perifert belägna marker såsom ängar, åkrar, kvarnar och ålfisken. Så fanns exempelvis i Fors ett kyrkoålfiske och i Ramstorp en kyrkoäng, båda i Skepplanda socken. Dessa perifera fastigheter har många gånger kommit i kyrkans ägo genom donationer. Exempelvis var det under det oroliga århundrade som följde efter agrarkrisen vid 1300-talets mitt inte ovanligt att människor donerade egendom till kyrkor och kloster som en säkerhetsåtgärd. En åtgärd som både var en god gärning inför livet efter detta och samtidigt hindrade att marken kom i rovgiriga orätta händer.

Vid reformationen drogs kyrkans jordinnehav in till kronan. Enligt hertig Carls förordnande år 1597 skulle det dock i varje församling finnas ett stomhemman för församlingsprästens försörjning. I Starrkärr och Skepplanda kom dessa att bli kyrkoherdeboställen. Stomhemmanen var dock inte alltid bebodda av prästerna själva utan här kunde exempelvis hjälppräst, klockare eller prästänkor ha sin bostad. Stommen i Hålanda var s.k. stom till Skepplanda prästgård. Stommen i Nödinge ingick i kyrkbyn och i Kilanda nämns ett Stom(p)nen 1540 och 1550 som numera ingår i Kilanda säteris jordinnehav.

Andra kyrkliga byggnader och miljöer

Till den kyrkliga miljön hör också bl.a. prästgården och s.k. tiondebodar där den spannmål som erlagts i tionde till kyrkan förvarades.

Prästgården var fram till år 1910 en jordegendom av vars jordbruk prästen skulle leva. Efter det begränsas prästgården till att bli en tjänstebostad med tillhörande tomt och trädgård. Prästgården var förr, särskilt medan prästen ännu var sockenstämmans ordförande (fram till 1862) en byggnad av central betydelse för sockenborna. Hit sökte man sig i allehanda kyrkliga och världsliga ärenden.

Redan medeltidslagarna räknar upp det antal hus för olika ändamål som sockenborna hade att underhålla åt sin präst. I resolutioner från 1700-talet stadgas att allmogen var skyldig att bygga sju hus på prästgården. Storlek och utseende anges noggrant.

Medan prästgårdarna på 1600-talet mest liknade bondgårdar kom de under 1700-talet och ännu mer under 1800-talet att få karaktären av mindre herrgårdar. De bevarade kyrkoherdeboställena i Skepplanda och Starrkärr har stort värde för kyrkomiljön. Manbyggnaden på den förstnämnda är uppförd på 1880-talet och på den sistnämnda år 1907. Båda bär spår av senare tiders förändringar men har ändå bevarat mycket av sin ursprungliga karaktär. I Skepplanda finns dessutom ett par äldre ekonomibygnader, bl.a. en drängstuga från tidigt 1800-tal. Här ligger också en äldre arrendatorsbostad samt norr om kyrkkullen prästgårdsarrendatorns gård med tidstypiska byggnader från 1900-talets mitt. I Starrkärr ligger själva prästgården och jordbruket med ekonomibygnader och arrendatorsbostad alldeles invid varandra i en mycket väl sammanhållen miljö tillsammans med kyrkan.

Prästgårdar som uppfördes efter 1910 års boställsreform har ofta en mer representativ villautformning. Ett gott exempel på detta är prästgården i Surte. Den är uppförd år 1921 i villaområdet en bit norr om kyrkan. Byggnaden som har brutet tak är utformad som en större villa och bär tydliga drag av 1920-talsklassicism. Genom sin stora tomt signalerar också byggnaden sin ursprungliga status som prästgård. I Surte ligger också den äldre prästgården kvar precis söder om kyrkan.

Kyrkoherdebostället i Skepplanda samt den intilliggande drängstugan har stort värde för miljön kring kyrkan. Foto: MOW

Prästgårdar som uppfördes efter 1910 års boställsreform har ofta en mer representativ villautformning. Prästgården i Surte är uppförd år 1921 i villaområdet en bit norr om kyrkan. Byggnaden som har brutet tak är utformad som en större villa och bär tydliga drag av 1920-talsklassicism. Huset omges av en representativ park. Foto: MOW

Komministern var kyrkoherdens medhjälpare och kallades tidigare för kaplan. På 1680-talet fick kaplanen eget boställe anvisat på kronans mark. Det var dock skillnad mellan kyrkoherdens gård och komministerbostället. Den senare fick själv svara för uppförande och underhåll av sina hus. I Kålända socken ägde kronan det något avsides belägna Hällebäckahult och här fick komministern bosätta sig från 1690. Den siste prästen som bodde där avled 1912 och därefter arrenderade änkan och sonen jordbruket som idag dock är fransålt. Den gamla manbyggnaden i ektimmer kan numera besökas på hembygdsmuseet Prästalund i Starrkärr dit huset flyttades år 1943. I Hålanda hade komministern sin bostad på Höga Västergården. Bostaden från 1932 är ett utmärkt exempel på tidens villabyggande och signalerar tydligt sin status i den i övrigt lantliga miljön. Strax intill komministerbostället i Hålanda ligger prästgårdsarrendatorns boställe, en mycket intakt bevarad gårdsmiljö från 1930- och 40-talen. Under senare år har många prästgårdar och löneboställen sålts och idén med särskilda tjänstebostäder övergivits.

I Hålanda hade komministern sin bostad på Höga Västergården. Bostaden från 1932 är ett utmärkt exempel på tidens villabyggande och signalerar tydligt sin status i den i övrigt lantliga miljön. Foto: MOW

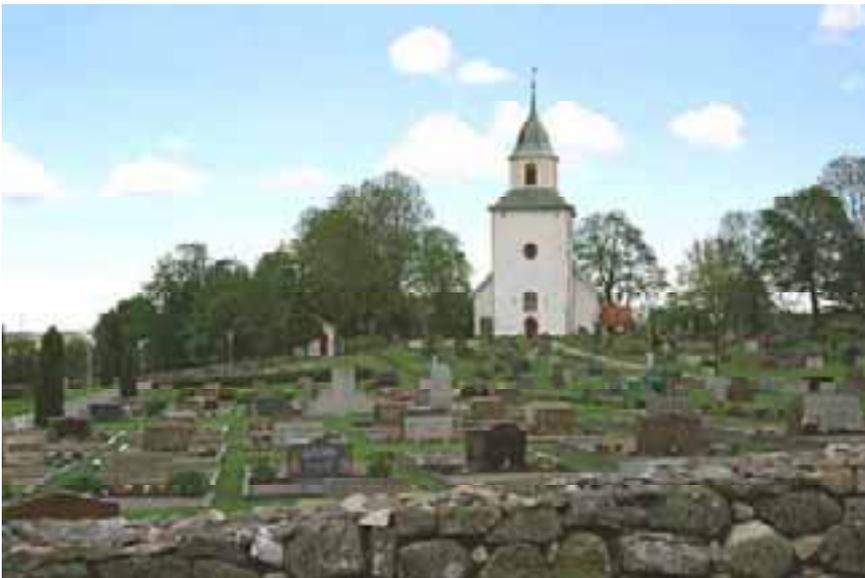

Det gamla komministerbostället från Hällebäckahult i Kilanda tillhör en av kommunens äldsta bevarade bostadsbyggnader. Som boställe är det troligen uppfört efter en typritning. Den s.k. framkammarplanen användes som typritning för boställen från 1687 och som normalplan för prästgårdar från 1720. Rummet längst bort i bild är den s.k. framkammaren. Numera hittar man huset på hembygds museet i Prästalund. Foto: MOW

Tiondet, som etablerades i Sverige på 1100-talet, var en kyrklig skatteform med ursprung i gamla testamentet. Det beräknades ursprungligen på avkastningen från jordbruk och boskapsskötsel och av det erlagda tiondet tillföll 1/3 sockenprästen och 2/3 sockenkyrkan, de fattiga och biskopen. I samband med reformationen drogs den senare delen in till kronan medan prästen fick behålla sin del fram till prästlöneregleringen år 1910. Tionde betalades i naturprodukter, främst spannmål, fram till 1862. I Ale finns en tiondebod bevarad. Den är uppförd på 1700-talet på Hällebäckahult men emellertid flyttad och kan numera besökas på hembygds museet i Prästalund.

Kommunens enda bevarade tiondebod finns på hembygds museet i Prästalund. Den låg ursprungligen på komministerbostället i Hällebäckahult. Foto: MOW

Också kyrkogårdarna är värda att uppmärksamma. De erbjuder en inblick i socknens sociala historia – med gravstenar över hemmansägare, torpare och hantverkare. Både inskriptioner och gravvårdarnas utformning har mycket att berätta. Här syns kyrkan och kyrkogården i Skepplanda. Foto: MOW

Historiska centra och heliga rum - besök Ales kyrkomiljöer!

Något öster om Surte kyrka anlades redan 1905 en kyrkogård och här uppfördes år 1940-41 ett runt kapell ritat av arkitekt Melchior Wernstedt. Kapellet har toppigt spåntäckt tak och fasader av natursten. Foto: MOW

Kommunens kyrkor ger tillsammans en bild av kyrkobyggande och kyrkans centrala betydelse i socknarna under tidigare århundraden. I etapper har de äldre kyrkorna byggts, förstörats, anpassats till nya liturgiska krav, fått torn o.s.v. De yngre kyrkorna har å andra sidan stark prägel av sin tillkomsttid och är många gånger arkitektritade. I Ale gäller det särskilt kyrkan i Surte, ett förnämligt prov på det tidiga 1900-talets kyrkobyggande.

Kyrkorna bjuder också på många intressanta och värdefulla inventarier - bevarade prov på tidigare seklers konstnärliga och hantverksmässiga kunskande. Som exempel kan nämnas medeltida dopfuntar och barockinredningar från 16- och 1700-talen. Kyrkor och kyrkogårdar är skyddade enligt kulturminneslagen.

För information om öppettider i kommunens kyrkor hänvisas till pastoraten alternativt turistinformationen. Sök också i Bebyggelseregistret på www.raa.se! Här finns beskrivningar av kommunens alla kyrkor.

Kulturhistoriskt värdefulla miljöer i Ale med anknytning till kyrkan:

Kulturminneslagen skyddar

Svenska kyrkans kyrkobyggnader, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt Kulturminneslagen. De skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Kyrkorna är de äldsta byggnader som fortfarande används i Ale kommun.

1. Kyrka och kyrkogård med kapell i Surte*
2. Prästgården i Surte
3. Missionskyrkan i Surte
4. Nödinge kyrka med offerkälla*
5. Starrkärrs kyrka, prästgård och löneboställe*
6. Prästalund med Kilanda komministerboställe och tiondebod*
7. Kilanda kyrka*
8. Ryds missionshus, Kilanda*
9. Skepplanda kyrka och prästgård*
10. Hålanda kyrka*
11. Hålanda komministerboställe och löneboställe

* Ingår i större utpekad kulturmiljö

Lästips från biblioteket:

- *Pigan i Arras*. Stewe Claesson.
- *Simson*. Arne Lundgren
- *Mäster Olof*. August Strindberg.

Forska vidare!

- Vilka olika utbyggnadsskeden har din kyrka genomgått?
- Vilka föremål och inventarier är särskilt intressanta eller vackra?
- Vilka andra kyrkliga miljöer finns kvar?
- Finns det personer verksamma inom kyrkan som satt särskilt tydliga spår i socknens historia?
- Vad berättar kyrkogården med sina många gravvårdar om bygden? Finns en särskild kyrkogårdsinventering?
- Finns de särskilda berättelser och äldre bilder kring kyrkan och kyrkolivet?
- Hur används kyrkan idag? Vad betyder kyrkomiljön för dig?

Kyrkliga miljöer i Ale kommun

Det offentliga – skolor, sjukvård och mycket mer

Också administrativa indelningar, krigiska förvecklingar, offentlig förvaltning, rättsskipning och skolverksamhet har avsatt sina tydliga spår i vår omgivning. Politiska ställningstaganden och administrativ indelning har varierat över tiden och i förlängningen format dagens offentliga rum i Ale kommun.

De mest framträdande av landsbygdens äldre, offentliga miljöer var kyrkplatserna. Här kunde förutom kyrkorna finnas prästgård, skola, fattigstuga, klockargård, sockenmagasin och tiondebod. Kring flera av kommunens kyrkor finns rester av sådana sockencentra bevarade. Under 1900-talet har mycket av den offentliga verksamheten övertagits av de framväxande stations- och industrisamhällena.

Härads-, läns- och rikstillhörighet – en föränderlig historia

Den tidiga medeltiden var en period av förändring. Framväxten av en central kungamakt och kristendomens införande förändrade samhället i grunden. Vi vet dock ytterst lite om den äldsta tiden i Västsverige men på 1200-talet framträder i den äldre västgöotalagen en administrativ och rättslig indelning i s.k. bon vilka i sin tur indelades i härader. Boindelningen delade in Västergötlands lagsaga i åtta bon och dryga 30-talet härader. Ale härad räknades tillsammans med Bjärke, Flundre och Väne härader till Holoasio bo, med centrum vid nuvarande Hullsjö by i Gärdhem. Holoasio tillhörde *Uppsala öd*, ett fastighetskomplex som bestod av kungsgårdar, vars avkastning gick till underhåll av kungen och hans män.

Ale härad omfattar förutom socknarna i Ale kommun (Nödinge, Starrkärr, Kilanda, Skepplanda och Hålanda) också Östad, Ale-Skövde, Tunge och St Peders socknar. Häradet har sedan medeltid och till våra dagar varit grundenheten för lokal förvaltning och rättsskipning.

Under 1300-talets senare del avlöses boindelningen av den s.k. slottslänsindelningen eller fögderierna. I Västergötland utgjorde exempelvis Opensen, Öresten, Älvsborg och Ekholmen (vid Stallbacka i Trollhättan) provinsiella länsförvaltningar med befästa fogdeborgar. Hit skall också Stynaborgs län räknas med borgen Stynaborg. Detta län skall ha omfattat Ale, Kullings och Barne härader. Vid Grolanda i Starrkärrs socken ligger Borggården eller Borregården som diskuterats som den möjliga platsen för denna fogdeborg. En medeltida källargrund på platsen undersöktes också på 1950-talet. Ett annat alternativ är dock att Stynaborg låg på en plats i Kullings härad, nära Alingsås. Ale härad kan också möjligen ha tillhört någon av de andra borgarna, exempelvis Lödöse, eller Ekholmen.

Rikspolitiska förvecklingar och krig gör bilden av den administrativa indelningen svårgripbar, fögderier tillkom och försvann. Med sin i gången tid direkta gräns mot Norge blir detta särskilt påtagligt i just Aletrakten. Närheten till städerna Lödöse och Kungshälla och den år 1308 tillkomna Bohus fästning har naturligtvis påverkat bygden. Någon gång under medeltiden, troligen under decennierna kring 1400-talets mitt, gjorde den norske kungen en inbrytning vid Skårdal och gårdarna där blev lagda under dansk/norskt riksstyre. Orsakerna till detta har diskuterats.

Läs mer om socknarna, häradet och länet:

- *Västra Götaland. Sveriges Nationalatlas.* 2003
- *Älvsborgs län – historia i gränsbygd.* Länsstyrelsen i Älvsborgs län. 1997
- *Skepplanda.* B A Andersson m.fl. 1972
- *Starrkärr-Kilanda socknar.* 1975
- *Starrkärr-Kilanda i svunnen tid,* del 1 o 2. 1994
- *Hålanda socken.* E Högabo. 1972
- *Nödinge kommun.* B A Andersson 1969
- *Sveriges bebyggelse – landsbygden* del VIII. 1953.
- *Kyrkplatsen som socknens centrum.* Riksantikvarieämbetet 1992

På 1950-talet undersöktes en medeltida källargrund vid Borggården eller Borregården i Grolanda. Kanske kunde det vara rester efter den medeltida fogdeborgen Stynaborg?
Foto: Starrkärrs bemygdning.

Närbeten till det Dansk-Norska riket och Bohus fästning har i hög grad påverkat livet i Ale i äldre tid. Än idag ligger fästningen kvar som en påminnelse om detta. Enligt Erikskrönikan anlades fästningen 1308. Fästningen fick stor betydelse för de militära operationerna i älvdalen under kommande århundraden. Trots minst 14 beläringar blev fästningen aldrig intagen. Efter 1658 blev den dock svensk. Foto: Ale kommun

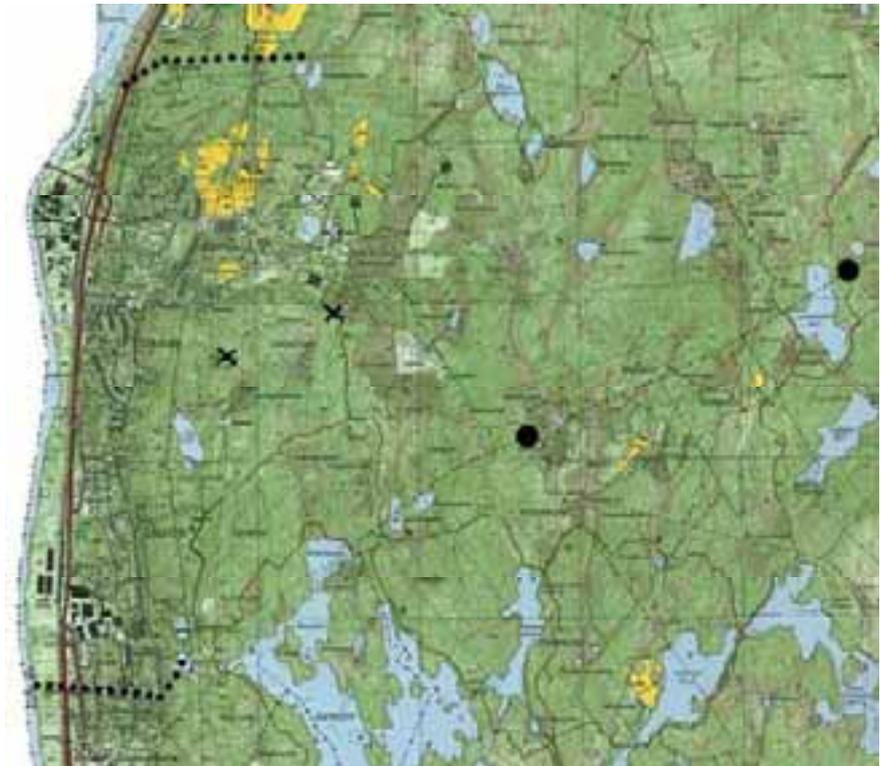
Syngränsen för Skårdals Skate är markerad med en stenrad i trottoaren i Surte. Foto: MOW

Kanske behövdes kvarnarna vid Surte för försörjningen av Bohus fästning, kanske var det dansk/norska riket angelägna om att effektivt kunna kontrollera handeln på Göta älv. Genom att behärska båda sidor av älven fick man nämligen rätt att ta ut passagetull. Detta s.k. Skårdals Skate blev inte svenskt igen förrän vid freden i Roskilde år 1658 då Bohuslän blev svenskt. Juridiskt kom emellertid området att tillhöra Bohuslän ända fram till 1888 då stämman i "Kungälv's socken" godkände en överföring till Ale härad och Älvsborgs län. Resterna efter Skårdals skate är av naturliga skäl få i dagens landskap men man känner delvis till hur gränsen gick och på karta nedan har kända spår ritats in. En rolig detalj är att i trottoarbeläggningen och på golvet i f.d. posten i Surte (numera konditori) finns sydgränsen för Skårdals Skate markerad.

År 1634 skapades den moderna länsorganisationen och Älvsborgs län fick sin slutliga form år 1681 med Vänersborg som residensstad. Sedan år 1998 ingår Ale i Västra Götalands län, en sammanslagning av Älvsborgs, Skaraborgs och Göteborgs- och Bohus län.

Skårdals Skate bestod av Skårdal i nuvarande Bohus samt norra Surte. Resterna efter Skårdals skate är av naturliga skäl få i dagens landskap. Men man vet i stort sett hur gränsen gick och dess norra och södra begränsning är markerad på kartan. Utmed nästan hela sträckan Djupedal- St. Mettjärn i norr löper en stenmur som i stort sammanfaller med gränsen. Sydgränsen gick över öarna i Baddammen, längs Alekärrsvägens norra sida, genom f.d. Posten och över Gåsekullen (där två gränsmärken finns) och ut i älven. I trottoarbeläggningen och på golvet i f.d. posten i Surte finns sydgränsen för Skårdals Skate markerad!

Vid de båda svarta prickarna finns gränsmarkeringar som visar gränsen mellan Ale och Vättle härader. Enligt en karta av Johan Karlén gick östgränsen för Skårdals Skate ungefär vid den västra av dessa gränsmärken. Kryssen markerar Skårdals skans och "Danskebron" som möjligen ingick i Danska vägen.

Från socken till storkommun

I äldre tid ombesörjdes såväl kyrkliga som världsliga angelägenheter inom socknen. Det främsta organet för denna självstyrelse var sockenstämman vilken funnits sedan medeltiden. Förutom rent kyrkliga frågor som att anställa präst och klockare och upprätthålla kyrkotukt hade stämman också ansvar för väg- och brobyggen samt anställande av sockenhantverkare.

Under 1700-talet tillkom allt fler uppgifter när också fattigvård, skolundervisning, brandförsvaret och hållande av sockenmagasin kom på sockenstämmans agenda. Särskilda sockenstugor uppfördes på många håll och dessa kunde användas för såväl fattigvård som undervisning. En uppgift för sockenstämman var det s.k. sockenmagasinet. År 1757 utfärdade Kunglig Majestet regler för inrättande av dylika byggnader. Här skulle bönderna lägga undan spannmål under goda år för att bättre klara de regelbundet återkommande missväxtperioderna – en sorts livförsäkring i natura. Sockenmagasin inrättades i Skepplanda på 1860-talet, på den nybyggda skolans vind. Därefter byggdes ett särskilt magasin som sedan användes in på 1920-talet. I Starrkärr togs sockenmagasinet i bruk 1865, efter långvariga diskussioner och i Nödinge ett par år senare, 1867.

Socknarna fick som antytts efter hand fler uppgifter än de rent kyrkliga ärendena. Enligt 1862 års kommunallagar, bl.a. om kommunal styrelse på landet, skulle varje socken utgöra en ”särskild kommun” och sockenstugan blev ofta säte för såväl kommunalstämma som kyrkostämma då dessa kom att ersätta den äldre sockenstämman. För de minsta kommunerna gavs möjlighet till samgående med en grannkommun, men så skedde ingenstans. Därtill var känslan för den egna socknen för stark.

Kommunalfullmäktige inrättades efterhand. Beslut om att sådana skulle inrättas i alla kommuner kom i samband med rösträttsreformen 1921. År 1919 fick man fullmäktige i Starrkärr och Nödinge medan man sedan tidigare redan hade sådant i Skepplanda.

Fram till rösträttsreformen 1921 då allmän och lika rösträtt infördes hade rösträtten styrts av jordinnehav eller annan egendom, ju större egendom desto fler röster. Så räckte det exempelvis år 1888 med att 7 personer med sammanlagt 2590 röster hade röstat på patron Ahlman på Backa säteri för att han skulle få ordförandeposten i Nödinge kommun. De 35 som istället röstade på August Andersson hade nämligen bara 2390 röster till sitt förfarande.

År 1946 beslöt Riksdagen om en ”översyn” av kommunerna, vilket år 1952 ledde till skapande av s.k. storkommuner. Skepplanda och Hålanda sammanslogs år 1951 till en kommun.

I sockenmagasinet skulle bönderna lägga undan spannmål under goda år för att bättre klara de regelbundet återkommande missväxtperioderna – en sorts livförsäkring i natura. Skepplanda sockenmagasin finns bevarat och kan numera besökas på hembygdsgården vid Vadbacka, dit det flyttats. Foto: MOW

Starta en studiecirkel!

När sockna va' kommun – så minns vi livet på 1900-talet. En studieplan för dokumentation av liv och händelser under ett århundrade (1900-talet) sett i ett lokalt perspektiv. Hör med Studieförbundet Vuxenskolan.

Den gamla arbetarbostaden Bracka i Alafors innehöll en tid Starrkärrs kommunkontor. År 1944 flyttade det till en villa i Nol. På hösten 1990 revs Bracka och Alafors blev en historia fattigare. Foto ovan: Kjell-Arne Svensson. Foto vänster: lånat av Kerstin Ljungqvist, Alafors.

Det före detta kommunalkontoret för Nödinge kommun och senare socialkontoret i Ale kommun. Byggnaden brann ner 2008. Foto: MOW

Kommunalrummet eller sockenstugan i Hälanda. Huset låg först vid Stommen men flyttades för 2000 kr till Verle. Det var även en tid sjukstuga. Foto ur Sveriges Bebyggelse.

Den nya storkommunen tog namn efter häradet. I vapnet syns ett allblad och Göta älvs vågor. Namnets ursprung har dock knappast med trädet al att göra. I de äldsta skriftliga beläggen från 1200-talet skrivs namnet Ahr eller Allir. Ortnamnsforskare menar att namnet al har koppling till det urgermanska albs – tempel eller helgedom. Al skulle också kunna kopplas till en "rättsligt" skyddad plats/ bebyggelse eller kanske tingsplats.

Ett tidigare förslag att även Lödöse skulle ingå och dessutom få ge namn till den nya kommunen avvisades av kommunfullmäktige i Skepplanda. År 1952 gick Starrkärr och Kilanda samman. Ett förslag att även Skepplanda skulle ingå med Älvängen som ny centralort avvisades dock.

År 1962 var det dags för en ny kommunreform och riksdagen bestämde att vi bara skulle ha 282 kommuner i Sverige. Meningen var att Nödinge, Starrkärr och Skepplanda kommuner skulle bilda en ny storkommun. Motståndet var dock vida spritt. Nödinge ville bestå som egen kommun och dessutom byta länsstillhörighet på grund av närheten till Göteborg. Detta var otänkbart för Skepplanda och Starrkärr och även för ledningen för Älvsborgs län. Den politiska sammansättningen i de olika kommunerna var också påtagligt olika med socialdemokratisk dominans i Nödinge med sina brukssamhällen, borgerlig dominans i Skepplanda med sin starka anknytning till jord- och skogsbruk samt en vågmästarsituation i Starrkärr som ju hyser såväl landsbygd som industrisamhällen. Anders Larsson, politiker i Nödinge lär ha sagt: "Vi låter folket bosätta sig i Nödinge, och så sätter vi potatis i Starrkärr och Skepplanda", begripligt nog ett inte helt populärt uttalande i alla läger...

Statsmaktens förslag till storkommun låg emellertid fast och 1/1 1974 började den nya storkommunen att fungera. Också frågorna om namn och förvaltningscentrum var svårknäckta nötter för den nya kommunen. Surte var känt i landet genom bandyn och Surteraset och hade redan förvaltningsbyggnad men låg geografiskt svårt till med sitt läge längst ner i söder. Efter många turer och diskussioner enades man om Ledet som en bra plats för förvaltningen och 1984 stod nuvarande kommunhus klart. För att lösa namnfrågan fick man gå till områdets gemensamma nämndare – häradet. Ale blev ett namn som alla kunde enas kring.

Rättsskipningens miljöer

Förutom kyrkan var häradets tingsplats den viktigaste mötesplatsen för människor i äldre tid. Långt tillbaka i tiden fanns emellertid inga fasta tingsplatser utan tingen ambulerade mellan socknarnas olika byar och gårdar. Under 1600-talet organiserades rättsväsendet i fastare former och statsmakten verkade för att särskilda tingshus skulle uppföras. För att underlätta resor och inkvartering av tingsbesökarna fördes tingsförhandlingarna i många fall i närheten av eller i en gästgivargård. Vid 1700-talets början ersattes många äldre tingshus av trä med helt nya institutionsbyggnader i sten.

Den nuvarande byggnaden på Kattleberg uppfördes i början av 1800-talet och inrymde förutom tingsal och häradsarkiv också lokaler för gästgiveriet med övernattningsrum för häradsrättens behov samt postanstalt. Foto: MOW

Från sent 1700-tal fick överintendentsämbetet skyldighet att granska projekt till allmänna byggnader i landet och från denna tid finns ett flertal ritningar för tingshus bevarade.

Som den äldsta tingsplatsen i Ale härad har Tingbergs kulle i St Peders socken nämnts. Det kan vara ett rimligt antagande med tanke på namnet och på Lödöses betydelse under medeltiden. Det finns dock inga skriftliga belägg som styrker att det varit så. Här låg dock med säkerhet härads avrättningsplats som var i bruk fram till år 1857.

År 1647 tecknades avtal om årligt tingshållande med krögaren Olof Bruce i Grönnäs och i anslutning till gästgivargården uppfördes en särskild tingsstuga med tillhörande stall. Grönnäs ansågs snart ligga lite för avsides från landsvägen och vid ett ting år 1675 på länsmansgården i Kattleberg beslöt att tingsplatsen skulle flytta till Kattleberg. Gästgivaren Måns Olofsson i Kattleberg åtog sig att inreda ett nytt tingshus vilket han också gjorde, trots allmogens försök att slingra sig undan sin skyldighet att medverka med material och dagsverken. Underhåll och om- och nybyggnad av tingslokaler blev sedan ett återkommande huvudbry för häradsrätt och allmoge. Den nuvarande byggnaden på Kattleberg uppfördes i början av 1800-talet och inrymde förutom tingsal och häradsarkiv också lokaler för gästgiveriet med övernattningsrum för häradsrättens behov. Den praktfulla byggnaden fungerade väl för sitt ändamål men på 1870-talet började den anses som otidsenlig och fel belägen. Efter långdragna tvister kring uppförandet av ett modernare tingshus hölls det sista tinget i Kattleberg år 1885. Därefter flyttades tinget till Älvängen, till det år 1886 nybyggda tingshuset. Här hölls sedan ting fram till år 1948 då Älvängen försvann som tingsplats och verksamheten flyttade till tingsrätten i Alingsås.

Polisväsendet var fram till 1965 en kommunal angelägenhet, därefter blev polisen förstatligad och kallades länspolis. Poliskontoret i Starrkärr var fram till 1960 placerat i Nol. När kommunhuset i Ledet blev klart flyttade de in där. Landsfiskalkontoret var placerat i Älvängen.

Indelningsverket, boställen, soldattorp

Indelningsverket härstammar från den tid då naturprodukter, såsom smör och spannmål, utgjorde en stor del av statens inkomster. Dessa kunde inte fraktas några större sträckor och därför anslogs de direkt till försörjning av en statlig ämbetsman som verkade på platsen. Indelningen bestod dels av ett boställe och avkastningen från detta, dels av intäkter från krono- och skattegårdar. På detta sätt avlönades såväl prästen som härads hövdingen, kronofogden och länsmannen. Kattleberg, Grönnäs och Billingsdal har på detta sätt under perioder fungerat som länsmansboställen och kungsgården i Alvhem har under en period varit boställe för landshövdingen i Älvsborgs län.

Tingshuset från 1886 i Älvängen byggdes på med en våning när det blev hotell vid 1940-talets slut. Idag är byggnaden ombyggd för pingstkyrkans behov men den formella utformningen och den bevarade tingsklockan kan ändå berätta om husets betydelsefulla förflutna. Foto: MOW

”Koa och kalven”

Under den tid som poliskontoret var placerat i Nol fanns det två poliser som hade öknamnen ”Koa och kalven”. Koa, den mindre av de två var fjärdingsman och hette Jonatan Alfredsson. Kalven, som var lång och reslig hette Arvid Napoleon Johansson och var överkonstapel.

Framkammerstugan från sergentbostället i Äskekärr, Starrkärrs socken, är uppförd på 1700-talet och flyttad till Prästalund 1951. Byggnaderna på boställen uppfördes efter ritningar fastställda i boställsförordningar. Framkammerplanen finns som typritning för boställen från 1687 och som normalplan för prästgårdar från 1720. Se också kapitlet "Så byggde man". Foto: MOW

Mest känt är kanske det miltära indelningsverket som existerade från 1682 till 1901. Genom det fick Sverige en armé och en flotta där personalen till stor del blev självförsörjande. Befälen försågs med boställen som de var skyldiga att bebo, underhålla och bruka. Byggnaderna på boställena uppfördes efter ritningar fastställda i boställsförordningar, den äldsta från 1687 och den yngsta från 1836. Byggnadernas storlek och utseende varierade efter befälsgrad och efter rådande stilideal. Kända boställen i kommunen är Rågtvet i Kilanda socken och Äskekärr Hansgården i Starrkärrs socken. Det förstnämnda står i 1731 års jordebok som barberareboställe under Wästgöta-Dals infanteriregemente. I gårdens handlingar står Rågtvet som regementsfältskärsboställe. Fältskären var också barberare. Äskekärr Hansgården var också först anslaget till fältskären men från 1830-talet till underofficerare med sergeants eller fanjunkares grad.

Båtsmanstorp nr 54 i Starrkärrs socken med båtsman Karls Svensson Sand framför. Av stugan som låg mellan Risbed och Uspastorp återstår numera endast murrester. Foto: Starrkärrs bhf.

En annan del av indelningsverket var knekthållet och båtsmanshållet som var organiserat så att ett antal gårdar (vanl. två till fem) bildade en rote, som tillsammans åtog sig att anskaffa och underhålla en soldat eller båtsman (vid flottan). För detta erhöll bönderna frihet från utskrivning av soldater. Av bönderna i roten skulle soldaten ha ett torp och jord att bruka. Han skulle också få viss kontantlön samt utsäde, hö och ved, hjälp med körslor m.m. Rotarna sammanfördes till kompanier om 150 man som i sin tur sedan tillhörde ett regemente. Kompanierna gavs namn efter häradet. Under 1800-talet började indelningsverket lösas upp för att helt upphöra 1901. Det ersattes av systemet med allmän värnplikt.

Kartan från 1890-talet lämnar information om var man hittar boställen och de torp som ingick i indelningsverket. Leta efter BT som betyder båtsmanstorp, på detta kartutsnitt från Skepplanda finns flera stycken. Se också Billingsdal och Fors som var boställen för länsman och komminister.

Socknarna i Ale ingick i Västergötlands Båtsmanshåll, Västergötlands Roterings Båtsmanskompani Ahle-Flundre härad och här har således främst funnits båtsmanstorp. Så var exempelvis Starrkärr och Kilanda socknar uppdelade i 9 respektive 3 rotar som alla ansvarade för underhåll av var sin båtsman. I Hålanda fanns fem rotar och i Nödinge och Skepplanda fem respektive 12 rotar. Skepplanda ingick också i Västgöta regemente till häst, nr 4 Barne kompani och hade två rusthåll, Alvhem och Ryk, som skulle utrusta en ryttare med häst och mundering.

Flera av kommunens hembygdsföreningar har inventerat socknens torp och i detta material finns mycket information att hämta om båtsmanstörpen och dess innevånare. Idag finns emellertid inga riktigt välbevarade torp kvar från indelningsverket i kommunen som kan berätta om båtsmännens levnadsförhållanden, de är dessvärre alla borta eller ombyggda.

Krig och oro

När man beskriver en bygds utveckling låter det gärna lugnt och fredligt, som om historien rör sig framåt i sakta mak. Så har det naturligtvis inte varit. Konjunkturer kommer och går och i kapitlet om jord och skog berörs hur den medeltida agrarkrisen med digerdöden påverkade Aletrakten. Ovan beskrivna indelningsverk antyder ju också att man höll en beredskap för eventuella orostider. Ale har också i egenskap av gränsbygd och med sin närhet till Bohus fästning och Lödöse vid flera tillfällen under gångna århundraden varit utsatt för krig och elände. Bönderna tvingades se sina gårdar brända och skövlade och boskapen bortförd.

Spår efter kriget finns kvar på flera håll i dagens landskap – minnesmärken som påminner om att fred inte är en självklarhet och lär oss något om svåra och mörka perioder i Ales historia. Skårdals Skate, den inbrytning som danskarna gjorde i Nödinge socken har berörts tidigare i detta kapitel. Men här finns också exempelvis Skårdals skans på Synsäsberget i Nödinge socken. Två övertorvade jordvallar syns på bergets topp. Kan detta ha varit en observationsplats för svenskar eller danskar? Användes den 1642-1645 då hårda strider pågick i området eller under Nordiska sjuårskriget? Användes den under de sista striderna i detta område 1676 och 1678 då Gyldenlöve försökte erövra Bohus fäste? På flera håll finns också spår från beredskaps-tiden som ju ligger betydligt närmare i tiden.

Här är inte platsen att utreda alla detaljer kring äldre tiders oroligheter utan huvuddragen skall kort beröras. I övrigt hänvisas till de olika sockenböckerna som har uttömmande beskrivningar.

Medeltidens oroligheter är ytterst svårfångade och höljda i dunkel. Men vi vet exempelvis att Knut Kristienson härjade i trakten år 1227 i sin kamp om Norges krona. År 1278 fick danske kungen Peder Porse Lödöse stad och omgivning som pant för ett lån och år 1368 härjade kung Håkon av Norge i trakten.

Under 1500-talet avlöste oroligheterna varandra. På 1530-talet fanns danska trupper i området och 1551-1553 drevs kung Kristian I under strider in mot Risvedenområdet. Under det Nordiska sjuårskriget 1563-1570 härjade den danske generalen Rantzau i Västsverige och inte minst i Götaälvda-len. Åtskilliga försök gjordes dessutom från svenskt håll att belägra Bohus fästning men utan framgång. Lödöse men också socknarna runt omkring brändes och härjades svårt. Enligt en längd över ödehemman i Ale härad var 268 gårdar brända och 54 plundrade när kriget var över.

År 1611 utbröt Kalmarkriget, i Västsverige benämnt Brännefejden med nya skövlingar och plundringar som följd. Bl.a. brändes Gräfsnäs. Dessutom tvingades bönderna lämna ifrån sig 2000 oxar till de danska styrkor som belägrade Älvsborgs fästning. Genom freden i Knäred 1613 pantsattes nio härader, däribland Ale härad. Det innebar att området låg under dansk överhöghet fram till 1620.

Läs mer om indelningsverkets torp:

- *Torp i Starrkärr – Kilanda socknar.* 1988
- *Torp och backstugor i Nödinge socken.* 2001

*Intresset för historia och äldre tiders krigiska förvecklingar är stort. Men det gäller att vara varsam med historien. I Skönningared står denna minnessten över Tre-konunga-slaget år 1101. Vad stenen syftar på är dock ytterst oklart! Ett trekungamöte ägde troligen rum i älven utanför Kungälv 1101 då gränsen mellan Sverige, Norge och Danmark drogs upp. Kungarna var Inge Stenkilsson d.ä från Sverige, Erik Ejegod från Danmark och Magnus Barfot från Norge. Tidigare samma år och året innan hade Inge och Barfot möts i slag vid **Fuxerna**. Den källa vi främst har att tillgå för denna tidiga historia är Snorre Sturlassons saga och han nämmer inget om något slag vid Skönningared. Foto: MOW*

För mer detaljerade beskrivningar av de många krigen och dess förödande inverkan på Aletrakten hänvisas till **sockenböckerna om Hålanda, Skepplanda, Starrkärr-Kilanda och Nödinge** och till **Risveden en västsvensk obygdns historia del I**.

På 1640-talet var det dags igen genom den s.k. Hannibalfejden också kallas Balsefejden. Vid denna tid hade Skårdals Skate sannolikt sin största betydelse. År 1679 utbröt Gyldenlöwefejden, det krig som anses som det svåraste som drabbat Västsverige, bl.a. brändes det nyanlagda Vänersborg. Freden i Roskilde 1658 var hård för danskarna som länge hade i avsikt att ta revansch och återerövra vad man förlorat till Sverige. Framfarten i Västsverige präglas inte av några större krigiska framgångar. Troligtvis strävade befälhavaren Gyldenlöwe efter att ödelägga gränstrakterna helt för att försvåra ett svenskt motanfall. Motsättningarna med Danmark-Norge var inte över med detta men under följande krig, bl.a. ledde av Karl XII, drabbades inte området av strider på samma förödande sätt.

Men inte bara själva krigen drabbade lokalbefolkningen hårt. I samband med frederna tvingades bönderna betala lösen, vanligtvis i form av oxar. Skogen i trakten skattades hårt av såväl fienden som de egna. Det egna krigsfolkets "gästande" tärde också hårt på befolkningens matförråd och säkert också på deras tålamod och känsla av trygghet. Allmogen förutsattes bistå med härbärke, mat och skjutsningar. År 1678 förlorade exempelvis bönderna i Nödinge Björsagården större delen av höskörden för att regementet hade uppehållit sig där en längre tid och gått hårt åt förråden.

Berättelserna om danskarna härjningar men också den egna arméns plundringar är många. Vad som är sant och vad som mer är att betrakta som skrönor kan vara svårt att avgöra men på många platser finns spår som på olika sätt kan kopplas till de många krigen. På kartan syns ett litet urval av berättelser, mer eller mindre trovärdiga.

De s.k. "Loballera", ett berg vid Virsbacke skall ha fungerat som loge. För att skydda sin skörd från danskerna skall bönderna ha tagit in den i skogen och tröskat den på detta ställe.

Bonden i Råda i Hålanda lade ut rökriddar genom att elda balm för att skydda sin gård när danskerna brände i socknen.

Danskarna skall ha förföljt Hålandaborna in i Risvedenskogarna. Vid Varpakärren vände de och för att minnas detta högg de svenska bönderna in kors i ett par stenar. Dessa "Korsstenar" lär ligga kvar än idag.

I Stockedalen har man funnit många kanonkulor när man brukat jorden. Kulorna har en mantel av järn och kärna av bly och väger 1,5-2kg.

Prästgården i Skepplanda brändes och plundrades ett flertal gånger, bl.a. 1531, 1657 och 1676.

En svensk sköt en dansk överste vid Glömsten. När danskarna letade efter mördaren glömde de att leta bland några stenar där svensken gömt sig, därav namnet...

I Osbacken i Starrkärr hade pistolsmeden Anders Andersson en vapenverkstad på 1670-talet. Denne skicklige smeds tjänster förefaller ha tagits i anspråk av såväl den svenska som den danska sidan.

Fågeldammarna i Surte är enligt traditionen gjorda för att folk skulle kunna vattnas sina hästar i kriget mot danskerna.

På hemmanet Slätten i Kilanda inträffade ett mord med kopplingar till de inkvarterade soldater som fanns i bygden, läs mer i sockenboken Starrkärr-Kilanda s 151 ff.

Ett häftigt slag skall enligt traditionen ha stått på Sannums hed i Starrkärr. Så blodigt att vattnet i bäckarna färgades rött...

Beredskapstiden

Sverige har ju sedan 1800-talets början varit förskonat från krig. Men de båda världskriegen som präglade delar av 1900-talet kastade långa skuggor även över Sverige. Detta gäller kanske allra mest för andra världskriget då Hitlers invasion av Danmark och Norge förde kriget helt nära och ställde krav på höjd beredskap. Inom ramen för studiecirkeln "När sockna va' kom-mun" har **Starrkärrs hembygdsförening** skrivit ner en del intryck från andra världskriget. Vi låter deras beskrivning tala för sig själv:

"I samband med krigsutbrottet 1939 höjdes beredskapen i Sverige. Men det var först i samband med invasionen av Danmark och Norge 1940 som läget skärptes. Många fick släppa vad de hade för händerna och omedelbart infinna sig på sina krigsplaceringsorter. När hemförlovning så småningom kom låg ofta en ny inkallelseorder och väntade för ny inryckning.

Regementet på Kviberg förflyttades till Tånga hed. Det var hästanspänt och många hästar fick mönstra in från lantbrukare runt Göteborg. Gerhard Andersson minns när en hästanspänt artilleriavdelning passerade Svenstorp och tog rast på vad som kallades "Kakabacken". Det var fyra hästar som drog varje kanon. Kuskarna var nog inte de bästa och kuskarna kom i sken uppför bergklackarna. Det var överkligt att se hästarna uppföra sig så och kändes ganska kusligt.

Inmönstringen av hästar gjorde ju att det ibland kunde vara svårt att klara av jordbruket, framförallt i höslåtter och skördetid. Därför kunde ibland militären, frivilligt eller kommenderas, att hjälpa till som lantarbetare på den plats där de var förlagda. Ersättningen kunde vara lite mat.

På hemorten fick framförallt kvinnorna lösa de problem som uppstod. Det fanns en skyddsrumslag som föreskrev att ett antal skyddsrum måste finnas i tätorterna. Många utrustade därför sina källare som skyddsrum med lager av mat och medicin. Skyddsrumslagen upphörde inte att gälla förrän på 1980-talet. Det var ständig mörkläggning och bil- och cykellyktor var avskärmade för att inte synas. I samhällena patrullerade vakter om nätterna och såg till att ingenting hände. Ett sätt att larma var att slå på upphängda järnbalkar eller dylikt. Flyglarm fanns också. Detta, och flygplan som flög över, skrämde folk så att de sprang till skogs. Utländska flygplan störtade i trakterna.

Att få maten att räcka till var ett stort problem för många, speciellt om de hade barn i uppväxtåldern, och inte hade möjlighet att ha egna grönsaksodlingar. Många hjälpte till i jordbruket och kunde få eller få köpa basprodukter såsom mjöl och rotfrukter.

De båda världskriegen kastade långa skuggor även över Sverige. Detta gäller kanske allra mest för andra världskriget då Hitlers invasion av Danmark och Norge förde kriget helt nära och ställde krav på höjd beredskap. Men även under det första rådde höjd beredskap i landet. Här syns Skepplanda- och Starrkärrsbor som bildar vaktstyrka vid bron över Grönån vid krigsutbrottet 1914. Foto ur Skepplandaboken.

För att få en rättvis fördelning av nödvändiga basvaror under krigstid, då tillgången var begränsad, infördes ransoneringskuponger. Ransoneringskuponger från andra världskriget ur Göteborgs stadsmuseums samlingar.

Kanin drygade ut maten!

År 1942 utkom Stora kokbokens kristidsnyckel. Här finns recept som: Kaninsylta, Kaninragu, Kaningryta och Kokt kanin med frikassésås.

Att föda upp kaniner blev för många ett sätt att dryga ut maten och kokbokens matråd i ransonerings-tid lärde ut hela 300 nya kristidsrecept, däribland dessa för kanin!

Tillverkning av kläder i "Samlingshuset" i Alafors till en rödakorsinsamling under första världskriget. Foto lånat av Kerstin Ljungqvist.

Utöver de inkallade började också de hemma-
varande att söka efter möjlighet att medverka
till landets försvar. Hemvärnet föddes. Kring
1940 indelades Älvsborgs inskrivningsområde i
ett antal hemvärnsområden och då bildades
också hemvärnet i Skepplanda. I hemvärnets
lokaler finns numera ett museum med insamla-
de föremål från beredskapstiden. Foto: MOW

”Freden”

När jag kom från skolan igår, gick jag upp till Mona och visade henne, vad vi hade i läxa, för hon var sjuk. När jag kom därifrån, fick jag se en pojke sitta i ett fönster och se strålande glad ut, och han ropade till mig, att nu var kriget slut.

Jag trodde honom inte med en gång, men när jag kom upp till mitt fick jag höra, att det var sanning. Det hade varit extra nyhetsändring i radion klockan två. Jag blev mycket glad över att höra, att kriget var slut. När klockan var sex på kvällen, gick jag ner till torget, för där skulle Surte musikkår samlas och sedan gå omkring och spela. Det blev mycket folk också, som samlades där nere, och när musikkåren gick, följde allt folk efter, så det blev riktigt högtidligt. När de hade tågat runt hela Surte, stannade de på torget igen, och då spelade de den norska och svenska nationalsången, och allt folket sjöng med. Detta krig har varit ett mycket svårt krig. Jag läste i tidningen häromdagen, hur tyskarna hade hanterat sina fångar. Det kanske är så hemskt i krig, men jag har då aldrig hört så hemskt. Det stod att de allierade hade hittat ett fångläger med en massa fångar i, och de såg ut som skelett. Jag har läst om många andra hemska saker, som jag inte kan berätta om denna gång.

Men som tur är, så är kriget slut nu, och jag hoppas att det aldrig blir något sådant krig mer.

Inga-Lills uppsats från 1945. Ingår i kapitlet ögonvittnen i boken **Skolhistoria** av Erik Hedberg

Ett annat sätt att dryga ut maten var att föda upp kaniner. Förutom köttet till mat kunde skinnen användas till kläder, mössor, muffar och kragar. På grund av de kalla vintrarna satt många kvinnor hemma och tillverkade varma plagg till sina män. Det var vantar, muddar, halsdukar, ansiktsskydd, knäskydd o.s.v.

Postgången fungerade under kriget, men ibland var breven öppnade. Det fanns en stor rädsla för spioner och sådana uttryck som ”Någonstans i Sverige” eller ”En svensk tiger” var ganska vanliga. De som var inkallade hade möjlighet att utnyttja ”militärpost” och fick sig tilldelade brevkort eller kuvert.

”Finlands sak är vår” var ett annat uttryck som myntades och många flyktigbarn kom till Sverige under denna tid. Det tillverkades och samlades in kläder och andra förnödenheter som skickades till Finland. Även från Danmark och Norge kom flyktingar, men dessa var i huvudsak äldre. Mot slutet och efter krigsslutet kom det även barn från Tyskland.

Kristidsnämnder och kontor, som delade ut ransoneringskort, fanns i Kilanda, Alafors, Älvängen och Nol. Det fanns nästan inget man kunde köpa utan ransoneringskort och det var vanligt med byten. Tobak mot kött eller kaffe mot matfett o.dyl. Även brännvin, som fanns att köpa på s.k. motbok, var en bra bytesvara i många fall. Det var svårt att få ransonerna att räcka till, särskilt i familjer med många barn. ”Svarta-börshandel” förekom ofta. Det fanns framförallt griskött att köpa på detta sätt, utan kuponger, men även andra saker kunde förvärvas på detta sätt, bara det fanns pengar. Vid 19-nyheterna varje dag meddelades vilka kuponger som ”gick ut” och vilka som gällde från nästkommande dag. Då blev det ofta rusning till affären för att köpa ut det som fanns kvar, så att inget skulle ”frysa inne”. Onödiga köp kunde ibland ske på grund av detta.

De s.k. ”tysktågen” passerade genom socknen. Dessa medförde vapen och materiel till de tyska förbanden i Norge. Ofta stannade de i Älvängen för att möta tåg som kom norrifrån. Detta var ett intressant nöje för många, men illa omtyckt av folk i allmänhet.

Det hände att spärrballonger slet sig från sin förankring i England, och med västanvind fördes in över västkusten och våra trakter. Linorna, som släpade efter, fastnade i föremål på marken och ballongerna kunde tas ner. Ballongsidenet var åtråvärt och användes till bl.a. kläder.

Eftersom kriget hindrade import av råolja blev det snart brist på bensin. Det var få personer som fick tilldelning, därför fick motorerna drivas på annat sätt, bl.a. med gengasaggregat.

*På Brattåsberget ovanför Surte vakar ett par kulprutevärn från beredskapstiden. Det var hemvärnet som hade dessa. Toppen av berget var avstängt med taggtråd under kriget. En bit åt norr finns också spår efter ett par manskapsbaracker. SMU:s scouter övertog dem efter krigsslutet. Många kallar berget för Svineskogen. Namnet kommer av att bruksarbetarna i Surte tidigt hade grisar där och under senaste kriget hade de höns och kaniner där för att dryga ut födan under krigsåren. Rester efter hönsgårdar och kaninburar kan ännu skönjas för ett vant öga.
Foto: DE*

Andra spår från krigen:

Vid Lilla Viken norr om Bohus finns rester av stridsvagnshinder ännu kvar intill E 45. Någon heltäckande inventering av kulturlämningar från andra världskriget finns inte i kommunen.

Detta medförde nya arbetstillfällen, nämligen genom tillverkning av olika slags aggregat, samt inte minst tillverkning och försäljning av gengasved. Även ”svarta-börshandel” med bensin var vanlig. Det hängde ett gengasaggregat på bilen, men det var bensin i tanken som drev motorn.

Gummi var också en bristvara, och det fanns många sätt att spara på bildäcken. Det hände att järnringar spändes utanpå gummit för att minska slitaget. På grusvägar och i låg fart gick det ganska bra men på stenläggning var det sämre. Sulorna på gummistövlar ersattes med träbottnar.” Så långt Starrkärrs hembygdsförenings berättelse.

Från fattigstuga till vårdcentral

I äldre tid var fattigvård och sjukvård tätt sammanlänkat. Den fattige drabbades ofta av sjukdom och den sjuke hade små möjligheter att klara livsuppehållet. Vid sjukdom var man i första hand hänvisat till sin egen erfarenhet, till sockenprästen som kunde ha medicinska kunskaper eller till ”kloka gummor och gubbar”. Kringvandrande fältskärare eller ”barberare” kunde också erbjuda sina tjänster. År 1688 kom kyrkoherdarna i Starrkärr och Skepplanda överens om att varje pastorat skulle ansvara för sina fattiga och sjuka och att det vid kyrkorna skulle uppföras sjukstugor.

Apotek hade inrättats i Kungälv år 1657 och här liksom i Göteborg kunde Aleborna också besöka läkare. Provinsialläkare inrättades under 1700-talets andra hälft, först en för hela Älvsborgs län och från 1774 en i Vänersborg och en i Borås. År 1842 delades länet in i fem distrikt. Den första provinsialläkartjänsten i Ale härad inrättades först år 1928. Efter diskussion placerades läkaren i Älvängen. Numera bedrivs den öppna sjukvården via landstingets vårdcentraler som i Ale ligger i Älvängen, Bohus och Nödinge.

De epidemiska sjukdomarna var förr vanliga, smittkoppor, mässlingen och kolera skördade offer under 17- och 1800-talen. Under 1930-talet förekom utbrott av polio och scharlakansfeber. I det senare fallet röktes och stängdes smittade hus några veckor. ”Asiaten” en ovanligt elakartad influensa grasserade under 1950-talet, med flera dödsfall som följd.

Under medeltiden hade kyrkan hand om fattigvården. I samband med reformationen föreslogs att socknarna skulle uppföra fattigstugor invid kyrkan. Rekommendationerna upprepades i lagstiftningen på 1600-talet men i många fall löste socknarna sin försörjningsplikt gentemot de gamla och fattiga genom s.k. rotegång. Det innebar att de fattiga i tur och ordning

Berättat av Evert Högabo i Hålanda:

I min barndom var det rätt vanligt, att man anlidade speciella gubbar för botande av sjuka djur. Var och en var kunnig på särskilda åkommor. Bland dem som förekom i trakten, var främst Lars i Fala Damm. Han kunde bota både folk och få. Hans son, Karl Larsson, hade ärvt faderns kunskaper. Anders Larsson i Torpa kunde bota kor, som förätit sig på morgondagig nyklöver. Carl Johan Andersson i Höga Mellangård slog åder på sjuka djur. Det gjorde han en tid även på ”sjuka” människor. August på Ryra, han skulle kunna det mesta, sade man. Dessutom var han trollkunnig.

*I Surte fanns ett epidemisjukhus från förra sekelskiftet. Byggnaden köptes 1925 av glasbruket och blev biograf men är numera riven.
Foto: Nödinge sockens bbf.*

Berättat från Alafors:

Epidemier var vanliga. 1913 drabbade difteri Alafors och 1918 kom spanska sjukan. Samlingshuset fick användas som sjukstuga där syster Gertrud hjälpte till. De drabbades bostäder röktes för att utrota smittan. Många människor i sina bästa år dog.

I kommunens sockenböcker finns ett rikt material med berättelser och utdrag ur sockenstämmoprotokoll och tingsförhandlingar. De ger en målande beskrivning av hur sjukdom och fattigdom hanterades och hur avgrundsdjupa klyftorna kunde vara mellan dem som hade och de som inget hade. Läs mer där!

Ålderdomshemmet i Starrkärr hyste förutom äldre också mindre bemedlade och sinnessvaga personer och även tidvis barn. Byggnaden med sina tre våningar hade tillhörande jordbruk där de inneboende fick arbeta efter förmåga. Efter äldre vykort tillhörande Starrkärrs bembygdsförening.

inhystes hos socknens hemmansägare som var indelade i särskilda rotar. De kunde också få gå omkring och tigga i socknen.

Under 1700-talet blev socknens ansvar allt mer vedertaget och med 1734 års lag infördes skyldighet att inrätta fattighus. Detta åtlöddes knappast överallt och rotegång och bortauktionering till lägstbjudande var fortsatt ett vanligt sätt att lösa försörjningsplikten. Det sistnämnda innebar att barn och äldre inackorderades hos enskilda, ofta hos dem som begärde minst ersättning vid en "fattigvårdsauktion".

År 1776 beslutades efter förfrågan från kungliga befälhavaren i Vänersborg (som också var kopplat till ett vite), att fattigstugor skulle uppföras i Hålanda och Skepplanda. Också i Starrkärr, Kilanda och Nödinge inrättades fattighus år 1776. Dyliga inrättningar har sedan kommit och gått i de olika socknarna.

Befolkningstillväxten och den ökade andelen obesuttna under 1800-talet gjorde fattigvården betungande. Med inrättandet av kommuner 1862 övertog dessa ansvaret. En fattiglag tillkom och särskilda fattigstyrelser inrättades. Särskilda fattiggårdar med tillhörande jordbruk inrättades. Med 1918 års fattigvårdsreform blev fattig- och äldreomsorgen något humanare genom att rotegång och bortauktionering till lägstbjudande förbjöds. Det gjordes också en uppdelning av de vårdbehövande inom olika typer av vårdanstalter för specialvård. Gamla, handikappade, barn och psykiskt sjuka skulle inte längre behöva trängas på samma anstalt.

De äldre fattigstugorna ersattes under 1900-talets första hälft av nyuppförda ålderdomshem. Ålderdomshemmet i Starrkärr var beläget 1 km NNV om Starrkärrs kyrka. Det uppfördes 1904 och hade plats för ca 60 inneboende, varav 18-20 var äldre. Här bodde också mindre bemedlade och sinnessvaga personer. Dessa fick arbeta i det lantbruk som tillhörde ålderdomshemmet. Även barn kunde inkvarteras.

Trollevik – byggt som disponentsbostad åt chefen på Konståderfabriken i Nol övertogs av kommunen 1943. Efter en tid som flyktbostad åt norrmän under andra världskriget blev det ett uppskattat ålderdomshem fram till 1980-talet, då dyliga institutioner enligt tidens trend skulle bort. Byggnaden stod tom och förföll under flera år men är idag restaurerad. Foto: MOW

Björklidens ålderdomshem i Alafors stod klart 1954 och hit flyttades då de inneboende från ålderdomshemmet i Starrkärr som numera är rivet.

I Skepplanda uppfördes ålderdomshem kring år 1900 med plats för 22 personer. I Nödinge socken uppfördes ålderdomshem efter ritningar av Hj. Hammarling, Svenska fattigvårdsförbundets arkitekt. När hemmet som ännu ligger kvar öster om prästgården i Surte hade blivit för litet inköptes år 1943 Trollevik – byggt som disponentsbostad åt chefen på Konstläderfabriken i Nol. Efter en tid som flyktingbostad åt normän under andra världskriget blev det ett uppskattat ålderdomshem fram till 1980-talet, då dylika institutioner enligt tidens trend skulle bort. Byggnaden stod tom och förföll under flera år men är idag restaurerad.

I Hålanda uppfördes aldrig något ålderdomshem utan man lämnade i mån av plats gamla och fattiga till Ale-Skövde eller Skepplanda. Inkvartering i enskilda hushåll gjordes också ända fram på 1930-talet. Kilanda?

I Nödinge socken uppfördes ålderdomshem 1927 efter ritningar av Hj Hammarling, Svenska fattigvårdsförbundets arkitekt. När hemmet som ännu ligger kvar i Surte hade blivit för litet inköptes Trollevik. Numera är huset privatbostad. Foto: MOW

Ålderdomshemmet i Alafors, Björkliden, uppfördes 1954. Det är numera servicebus. Jämfört med de äldre ålderdomshemmen i trä måste detta nya hem ha framstått som ett under av modernitet. Byggnaderna har bibehållit sin karaktär och är utmärkta exempel på 1940-50-talets byggandstradition.

GAMLA ANNA I HÅLANDA. Av Evert Högabo

En berättelse om hur fattigvården kunde fungera med bortauktionering till lägstbjudande.

Anna Eriksson, eller som vi i vårt hem kallade henne, Gamla Anna, var född 1834. Hon hade någon tid varit intagen på Restads sjukhus, men kom efter utskrivning tillbaka till Hålanda. Där hon bodde hos en anförvant, Anna Nordberg i Torpa. Då denna av olika skäl ej längre kunde hysa Anna, kom hon sommaren 1898 till vårt hem i Höga, dit hon bett att få komma. Jag var då sex år fyllda och var med och bar hennes bibel vid flyttningen. När auktionen (kommunen auktionerade ut gamlingar till den som kom med lägsta budet) skulle hållas på hösten för det kommande året, bad Anna min far: ”du ropar la in mäk igen”. Men vid utropet av Anna var det en annan bonde från Höga, Mull-Olle, som ej ville släppa taget och kom med det lägsta budet. Anna visste om detta men sade inget.

Vid nyår kom Mull-Olle med häst och släde för att hämta Anna. ”Jag flyttar inte, å de du vet de”, sa hon, varpå hon gick till sin kista och hämtade ett papper, lämnade detta till min far med orden: ”läs detta du”. Där stod bl. a ”--- ofvanbemälda Anna Eriksson, må ej af hvad här ofvan sagts, flyttas till ett ställe, där hon icke af fri vilja vistas vill ----”. Intyget var utfärdat av läkaren på Restads sjukhus.

Alltnog, Mull-Olle fick fara hem ensam. Några år senare flyttade Anna av fri vilja till en släkting i Råhagen, där hon senare avled.

Anna var en sällsynt klok och rätträdig kvinna, som alltid tänkte och rådde till det bästa då hon bodde i vårt hem, men hon kunde även säga ifrån på skarpen om det var något hon ansåg vara galet.

Kyrkskolan i Skepplanda är kommunens äldsta bevarade skolbyggnad. Den är relativt välbevarad och visar på hur de äldsta skolbyggnaderna var utformade. Foto: MOW

Läs mer om skolan:

- *Att säkra framtidens skördar.* M. Sjöberg. 1996
- *Skolan förr och nu. 50 år av utveckling.* S. Marklund. 1984
- *Skolhuset – idé och form.* H. Kristenson. 2005
- *Skolhistoria Nödinge Surte Bobus.* E. Hedberg. 1988
- *Kommunens sockenböcker berättar mer om hur skolväsendet utvecklats i Ale.*

Starta studiecirkel om skolan!

Skolhuset som samhällsspegel – en upptäckarbok
Riksantikvarieämbetet 2003

Surte skola uppförd 1899. Den pampiga byggnaden var uppförd efter ritningar inköpta på Stockholmsutställningen 1897 av disponenten på glasbruket Liljedahl i Värmland.

Inspektör Conrad Jönsson vid Surte glasbruk berättar i sina minnesanteckningar att tågresenärer som for förbi Surte trodde att det var disponentens villa. Detta landmärke i Surte blev dessvärre lågornas rov år 1942. Foto ur "Nödinge kommun".

Skolväsendet tar form

Skolundervisningen sköttes fram till 1800-talets mitt av kyrkan där prästerskapet ivrade för läsundervisning. Den var inte obligatorisk och den undervisning barnen fick varierade därför från ort till ort. År 1768 utkom en kunglig förordning om inrättande av skolor och anställande av lärare och i kommunens socknar togs frågan upp av prästen på sockenstämman. Inget konkret kom dock ut av detta. I exempelvis Skepplanda ansåg föräldrarna att de själva kunde svara för sina barns undervisning när prostens fråga om skolundervisning.

År 1842 beslutades om folkskola som stadgade att alla barn skulle undervisas i katekesen, innanläsning och räkning. Alla socknar ålades dessutom att inom fem år upprätta minst en skola som borde vara fast. Under en lång period hade man dock svårigheter att förmå socknarna att bygga skolhus och få barnen till skolan. Istället lät socknarna ofta undervisningen ambulera mellan olika gårdar. Liksom fattigvården var undervisningen indelad i rotar. På många håll utnyttjades sockenstugorna som de första fasta lokalerna. I kommunens sockenböcker kan man följa utvecklingen i de olika socknarna och utdrag ur sockenstämmoprotokoll visar hur besvärlig skolfrågan var på många håll. I exempelvis Nödinge hade man svårt att acceptera de nya kraven.

I Starrkärr och Kilanda beslutade man 1844 om gemensam undervisning men från 1864 bildade de separata skoldistrikt. Det första skolhuset i Starrkärr beslutades 1846. I Kilanda tillkom kyrkskolan 1864 genom en donation från Ekman på Kilanda säteri. Första fasta folkskolan i Hålanda var Värle folkskola som tillkom 1848, belägen invid Järnklev. Kyrkskolan i Skepplanda stod klar 1849 och här bedrevs sedan undervisning fram till 1964. Denna skola är kommunens äldsta bevarade och ligger numera i anslutning till ett större skolkomplex, Garnvindeskolan. I Nödinge började man med ambulande skola år 1849 och ett fast skolhus stod klart 1862.

Kring industrierna rådde särskilda förhållanden. Så startades exempelvis en fabriks- och folkskola i Alafors 1865 med ekonomiskt stöd till lärarlön från spinneribolaget. Efter att först ha erbjudit skola i en lägenhet kallad "Gråcellen" byggdes sedan skola i Surte 1891. Barnen var dock tidigt i arbete på glasbruket så deras skolgång blev splittrad och oregelbunden. Skolan följde skiftarbetet så att ett barn vid 1800-talets slut först hade arbete mellan klockan 6 och 14, därefter fritt en timme och sedan skola. Också jordbruks-samhällets barn hade en oregelbunden skolgång med uppehåll under arbetsintensiva perioder såsom potatisskörden för att de skulle kunna hjälpa till hemma på gården. Skolan i Surte kom att bekostas av glasbruket och den fria skolgång som erbjöds de anställda blev en källa till konflikt eftersom den uppfattades som orättvist i förhållande till övriga sockenbor. I Skårdal byggdes skola 1871, i Älvängen 1898 och i Nol 1920.

I Ale finns och har funnits en mängd fina skolmiljöer. Här syns ett axplock av de i nuläget mest välbevarade äldre skolbyggnaderna i kommunen. Flera av dem har alljämt kvar sin funktion som skola medan andra fått nya funktioner. Genom sin utformning berättar varje skolbyggnad mycket om sin tillkomsttid och de stilideal som då var på modet. I kommunens arkiv finns också en inventering av skolorna i Ale utförd av Erik Hedberg. Foto: MOW

Hålanda 1879

Sålända 1924

Kilanda 1865

Tollered 1896

Älvängen 1915

Älvängen 1945

Starrkärr 1914

Alafors 1931

Alafors 1900

Hulan 1914

Nol 1920

Nol 1930tal ?

Nödinge (läarbostad) 1931

Skårdal 1931

Skårdal (läarbostad) 1931

Skolhusen med sin anda av bildning och pedagogik kom efter 1800-talets mitt att tillsammans med kyrka och prästgård inta en särställning i många sockencentra. Här syns den pampiga skolan i Starrkärr från 1914 på ett äldre vykort. Skolan är intressant nog ännu i bruk och ser fortfarande nästan lika dan ut. Jämför bilden i kaval-kaden på föregående sida. Foto: Äldre vykort ur RMVG:s arkiv.

Till äldre skolmiljöer hör också bostad för läraren. Dessa kunde vara inrymda i själva skolhuset men förlades ofta i en egen byggnad intill skolan, framförallt under 1900-talets förra hälft. Ovan syns en äldre bild på lärarbostaden i Sålunda från 1920-talet. Nedan syns två f.d. lärarbostäder i Alafors. Foto: RMVG:s arkiv och MOW

Skolbarn från olika tider i Nödinge. Ovan en arabisk förberedelseklass år 1985/86 och till höger en skolklass från 1900-talets början. Foto: Ur Skolhistoria av Erik Hedberg samt Nödinge sockens bhf.

Efter folkskolereformens införande ökade således antalet skolhus sakt men säkert i de olika skolrotarna. År 1858 stadgades även om inrättande av särskilda småskolor vilket dock stötte på hårt motstånd från många socknar. Först vid 1900-talets början uppfördes mer allmänt särskilda småskolehus. I Skepplanda fanns 1865 5 ambulerande småskolor. De ersattes från 1860-talet med fasta skolor i Ramstorp, Uddetorp-Sålunda, Skår samt i Hulan. Flera av dessa har sedan ersatts med yngre skolhus som i flera fall ännu är välbevarade. Vadbacka fick skola 1907. I Starrkärr byggdes småskolor i Hulan 1914 och också i Ryd. I Alafors uppfördes en småskola i påkostad nationalromantisk stil år 1900. I Kilanda tillkom Kollanda skola år 1881 och 1908 byggdes småskola i Torp. Slutet av 1890-talet tillkom fast småskola vid Stommen invid Hålanda kyrka. Senare byggdes också småskola vid Livered, där också en folkskola öppnade 1922. I det avlägset belägna Grandalen uppfördes en mindre folkskola 1902. På gården Eket bedrevs undervisning för ett tiotal barn från trakten under åren 1880-1902. Ända tills helt nyligen fanns snickarboden där skolan hölls bevarad. I Nödinge byggdes Torpens småskola 1905.

Efter 1850 utgav överintendentsämbetet samlingar med normalritningar för skolhus som tillgodosåg de pedagogiska och hygieniska kraven. Det fanns alltså professionell hjälp att tillgå vid utformningen av skolhus. De första skolorna var dock enkelt utformade med skolsal i ena delen av huset och bostad i det andra. Till det yttre bröt dock snart skolhusen med den regionala byggnadstraditionen. Skolan kom genom likformighet att framhävas som en lätt igenkännbar byggnadstyp och by- och sockencentra hade nu begåvats med ett nytt inslag som andades bildning och pedagogik.

Himlaskolan i Ledet är uppförd på 1960-talet och en fin representant för skolbyggnandet under 1900-talets andra hälft. Skolorna byggdes nu inte längre på höjden utan tilläts breda ut sig över stora ytor så att varje klassrum hade markkontakt. Foto: MOW

Ändrad kommunindelning och vikande elevunderlag på landsbygden har bidragit till centralisering av skolan i flera steg. De många småskolorna på landsbygden har lagt ned medan skolorna i de framväxande samhällena har byggts ut i flera omgångar. I Alafors, Älvängen, Nol, Bohus och Skepplanda finns fina skolmiljöer där äldre skolhus från 1900-talets förra hälft kompletterats med nyare skolbyggnader. I början av 1960-talet stadgades om 9-årig grundskola och Bohusskolan blev den första högstadieskolan att tas i bruk i kommunen, året var 1962. Därefter har högstadieskolor tillkommit i Ledet, Himlaskolan vid 1960-talets mitt, i Älvängen, Aroseniussskolan vid 1970-talets mitt och i Nödinge, Kyrkbyskolan 1981. Skolorna byggdes nu inte längre på höjden utan tilläts breda ut sig över stora ytor så att varje klassrum hade markkontakt. Skolan kunde bestå av flera byggnader – dels för de olika stadierna, dels för administration, matsal, bibliotek m.m. Mindre grupper kompletterade klassrummen. De olika byggnaderna kunde vara sammanlänkade med förbindelsegångar eller korridorer, gärna runt en rastgård.

1800-talets samhällsförändring, industrialisering och framväxt av nya yrkesgrupper ställde krav på högre utbildning och genom 1849 års reform upprättades de statliga läroverken. I Ale har det inte funnits något läroverk utan eleverna har varit hänvisade till städer såsom Göteborg, Vänersborg eller Kungälv. Kring 1960 kom gymnasiereformen och år 1995 öppnade Ale gymnasium i Nödinge. Före det hade viss gymnasieverksamhet bedrivits i Bohus. Ale gymnasium har givits en karaktäristisk utformning. Interiören som förutom skolans lokaler också innehåller teater och kommunbibliotek är intrikat och dynamisk med oväntade vinklar, smala gator och öppna platsbildningar. Ale gymnasium har blivit en betydelsefull byggnad i Nödinge centrum.

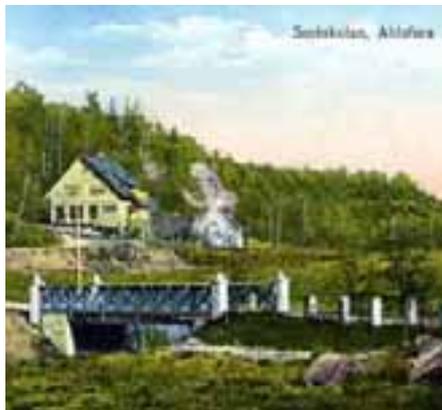
Förstärkt medborgerlig bildning

Biblioteken har haft stor betydelse för folkbildningen. Dagens bibliotek har vuxit fram ur de gamla socken- och folkrörelsebiblioteken. År 1828 föreslogs i riksdagen att sockenbibliotek skulle upprättas som komplement till skolan och folkskolestadgan innehöll en bestämmelse om att prästen skulle stödja användandet av bibliotek för att därigenom uppmuntra sann kristlig bildning och underhåll av de kunskaper man tillägnat sig i skolan.

I Ale bildades sockenbibliotek på flera håll under 1860-talet. Också inom jordbrukets föreningsrörelse och arbetar- och nykterhetsrörelsen byggdes det upp bibliotek från denna tid. Man kunde således besöka bibliotek i såväl skolor som föreningslokaler av olika slag. Vid kommunsammanslagningarna på 1950-talet bildades folkbibliotek och i dessa uppgick sockenbiblioteken. Till dessa överlämnades också många föreningsbibliotek.

Ale gymnasium ritat av arkitekt Gert Wingård 1994-95. Skolan har givits en karaktäristisk utformning, närmast som en stor rocka, med stora sluttande takytor, gula tegelväggar och olikformade fasader. Interiören som förutom skolans lokaler också innehåller teater och kommunbibliotek är intrikat och dynamisk med oväntade vinklar, smala gator och öppna platsbildningar. Ale gymnasium är en betydelsefull byggnad i Nödinge centrum. Foto: MOW

Rättsskipning och folkbildning - se Ale kommuns offentliga miljöer!

Del av äldre handkoloreerat vykort som visar småskolan i Alafors. Bevarandet av denna vackra byggnad ligger många varmt om hjärtat. Foto lånat av dialoggruppen i Alafors.

I kommunen finns flera miljöer bevarade som hör till det ”offentliga rummet”. Alla är naturligtvis inte offentliga längre men bidrar ändå till kommunens miljövärden och identitet. Här presenteras några av de miljöer som kapitlet tagit upp.

1. Sergeantbostället och sockenmagasinet på Prästalund*
2. Sockenmagasinen på Skepplanda hembygdsgård*
3. Tingshuset vid Kattleberg* och i Älvängen
4. Borggården vid Grosjön, Starrkärrs socken*
5. F.d. posten i Surte med markeringar om Skårdals skate
6. Skårdals skans på Synåsberget
7. Beredskapsmuseet i Skepplanda.
8. Trollevik f.d. ålderdomshem
9. Hålanda skola, Hålanda socken.*
10. Sålända skola, Skepplanda socken.*
11. Kilanda skola, Kilanda socken.*
12. Tollereds skola, Älvängen, Starrkärrs socken
13. Älvängens skola, Starrkärrs socken
14. Starrkärrs skola, Starrkärrs socken.*
15. Alafors skola, Starrkärrs socken.
16. Gamla skolan Alafors, Starrkärrs socken.
17. Hulans skola, Starrkärrs socken.
18. Nols skola, Starrkärrs socken.
19. Skårdals skola, Nödinge socken.
20. Kyrkskolan i Skepplanda, Skepplanda skola.*
21. Ale gymnasium i Nödinge, Nödinge socken.

*Ingår i större utpekad kulturmiljö

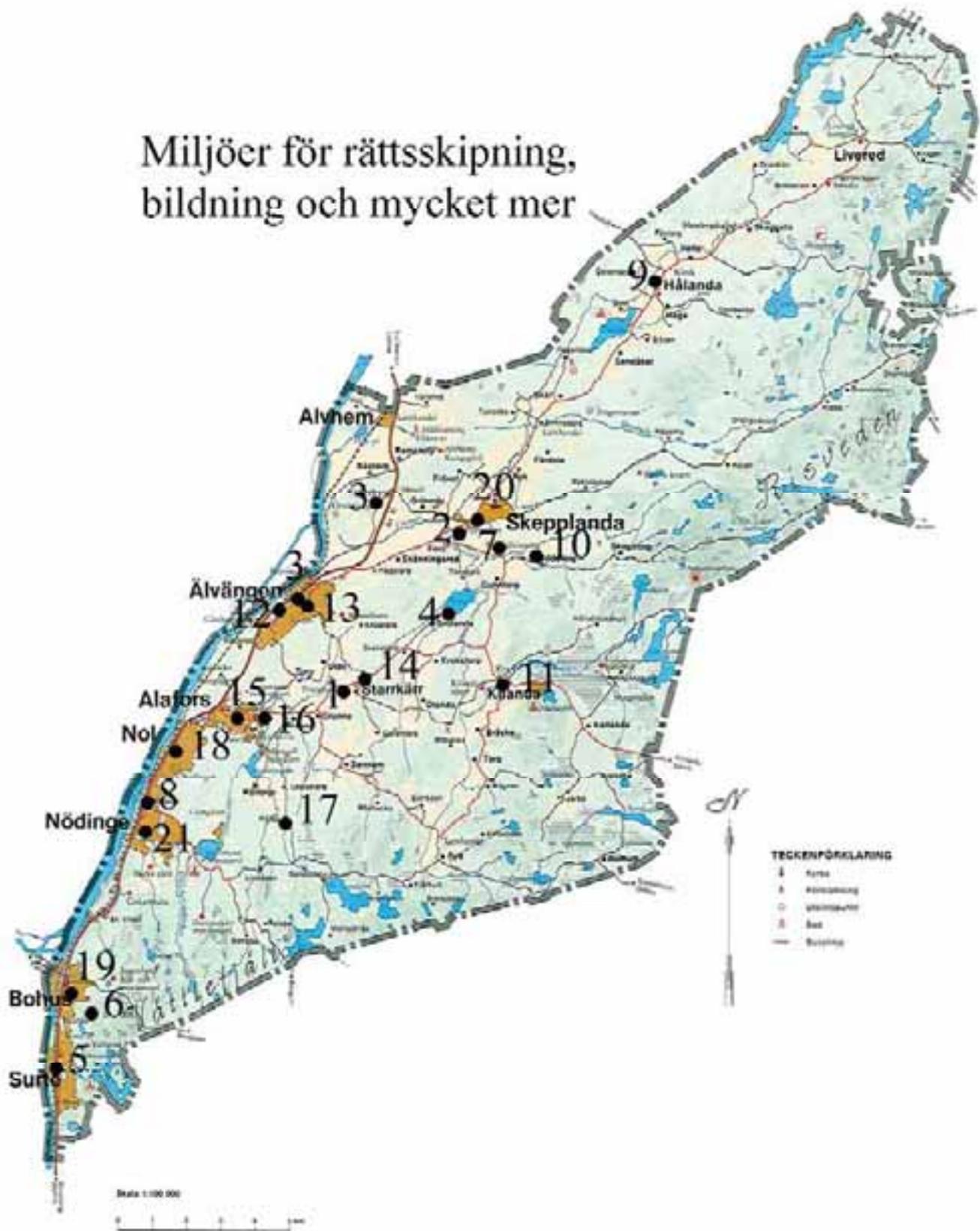
Forska vidare:

- Vilka berättelser om fattig- och åldringsvård, skolbyggande m.m. finns i socknen. Hur har hanteringen av dessa frågor förändrats?
- Det finns mycket mer att dokumentera än det som tagits med här. Exempelvis postväsendet, polisväsendet och barnverksamheten. Hur har detta sett ut i Ale? Finns det fler bevarade miljöer än de som tagits med här som är värda att uppmärksamma?
- Hur var mödra- och barnhälsovården organiserad?
- Vilka berättelser finns om krig och ofred, både från tidigare gränskrig och världskrigen under 1900-talet? Hur påverkades bygden? Tog ni emot flyktingar, Finlandsbarn och krigsbarn från Norge?
- Hur har biblioteken vuxit fram i kommunen och vad betyder de idag?
- Hur har den kommunala centraliseringen påverkat era trakter?
- Finns det bilder och berättelser om den offentliga verksamheten och dess miljöer?
- Vilka offentliga miljöer skapar vi i dagens samhälle? Hur tror du att det kommer se ut i framtiden? Blir det större eller mindre enheter?

Lästips från Biblioteket:

- *Flickan i blå stolen.* Majken Bahlenberg
- *Huset vid flon.* Kjell Johansson
- *Apelsinflickan.* Lena Kallenberg
- *Hon hette Agnes.* Agnetha Lindfors
- *Rasmus på luffen.* Astrid Lindgren
- *Lina från Horsaöbol.* Anna Lorentz
- *Nässlorna blommar.* Harry Martinsson
- *Sambällets barn: en självbiografisk roman.* Rune Mattson
- *Raskens.* Vilhelm Moberg
- *Eldflugan.* Hildur Selander
- *Barnbemsungar.* Bengt Sändh
- *Stängslet.* Sune Örnberg

Miljöer för rättsskipning, bildning och mycket mer

Industrialismen sätter spår

Vattenkraft och god tillgång på skog som gav virke och bränsle hade avgörande betydelse för den tidiga industriella utvecklingen. Därtill har bra transportmöjligheter varit viktigt som lokaliseringsfaktor. Här har järnvägen och älven spelat en avgörande roll. Det första större industriföretaget i Ale var Alafors spinneri anlagt på 1850-talet. Det följdes sedan av Surte glasbruk startat 1862. Kring sekelskiftet 1900 och tiden därefter har sedan en rad nya industrietableringar skett i kommunen, de flesta kopplade till älven och Bergslagernas järnväg och några av dem skall beskrivas här. Den framväxande industrin har sedan på ett avgörande sätt bidragit till framväxten av kommunens tätorter. En tidigare jordbruksdominerad bygd erbjöds nu nya typer av arbete som måste ha lockat landsbygdens egendomslösa. Men hit kom också yrkesskickliga arbetare till exempelvis glasbruken både från Sverige och från utlandet.

Idag möter oss ett väl överblickbart industrilandskap som egentligen sträcker sig ända från Göteborgs hamn i söder till Vargön i norr. Det ligger inbäddat i ett vackert kulturlandskap och Ale kommun utgör en påtaglig del av detta. Merparten av det vi ser är ungt, tillkommet under 1900-talet, och många av anläggningarna är fortfarande produktionsmiljöer. .

Läs också mer i kapitlen om Tätortsutveckling och Så byggde man. Förutom tätorterna och själva industrianläggningarna finns i skog och mark också en hel del spår som kan kopplas till industrialiseringen, exempelvis dämmen, torvtäkter och transportanordningar.

Glasbruk – Surte och Nol

Till Surte längst i söder kom vid 1800-talets mitt Göteborgsköpmannen Olof Wijk och hans svåger James Keiller. De köpte några av Surtegårdarna med avsikten att modernisera den kvarnrörelse som fanns på platsen och anlägga ett spinneri. Planerna gick dock om intet då Wijk avled redan 1856. Närheten till Göteborg, vattenkraften, sand- och bränsletillgångar samt goda transportmöjligheter på älven gjorde att ägarna till Eda glasbruk i Värmland intresserade sig för Surte. År 1862 inköptes egendomen och redan samma år startade verksamhet på platsen med hjälp av tre glasblåsare med familjer från Värmland och två familjer från glasbruk i Småland. Man tillverkade fönsterglas men utökade så småningom sortimentet med hushållsglas såsom burkar och buteljer.

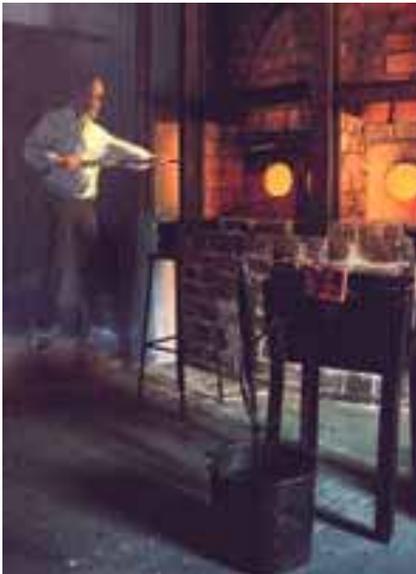
Läs mer om industrin:

- *Fantasins fågel över Ale. Tankar och samtal om kultur.* 2001
- *Kring Göta älv.* 1993.
- *Kommunens sockenböcker*
- *Risveden en västsvensk obygdshistoria del 1 o 2.*
- *Industrimiljöer på landsbygden, studier till kulturmiljöprogram för Sverige.* RAA. 1995

*Två generationer brukskontor i Surte.
Foto: Nödinge bbf och MOW*

*Ytterst lite finns bevarat av den äldre glasbruksmiljön i Surte. Från expansionsfasen på 1940-talet finns bl.a. tre linbanefundament och materialsilon. Dessa utgör idag omdebatterade inslag i miljön i Surte. En del tycker att de skall bort medan andra ser dem som landmärken för Surte och dess historia.
Foto: MOW*

När man öppnar dörren till glasbruksmuseet i Surte är tanken att man skall kliva rakt in i historien och uppleva allt från miljön i byttan till glasarbetarnas hemförhållanden. Numera kan man också uppleva blåsning av glas på riktigt igen i den intilliggande byttan. Museet vill vara en mötesplats i trakten och förmedla kunskap kring industrisambället i allmänhet och Surte i synnerhet. Foto: Glasbruksmuseet.

Tips!

Hör berättelser från glasbrukstiden. På Glasbruksmuseet har man berättarkaféer, där finns också inspelningar med berättelser att köpa.

Bastubad

Glasblåsarna tog med sig vanan att bada bastu från arbete i Ryssland och Finland. Redan under 1800-talet skapades badinrättning med såväl bastu som en mindre bassäng i Surte.

Öster om Surte finns många spår efter industrins verksamhet. Här finns spår efter torvbrytning på Sörmossen med rester efter den trallebana som användes på mossen och den linbana som gick ner till glasbruket. Här finns också många dämmen som gjorts för att kunna utnyttja vattenkraften först för kvarndriften, sedan för glasbrukets behov. Efter inventering av Pelle Dalberg.

Efter svajiga inledande år med dålig lönsamhet, ägarbyten och en konkurs år 1885 följde godare år. Fönsterglastillverkningen övergavs till förmån för bruksföremålen och år 1890 hade Surte utvecklats till det största glasbruket i Sverige med en årsproduktion på ca 9 miljoner buteljer. År 1896 sammanslogs Surte och Liljedahls glasbruk i Värmland och år 1913 övertog man Kungälv's glasbruk.

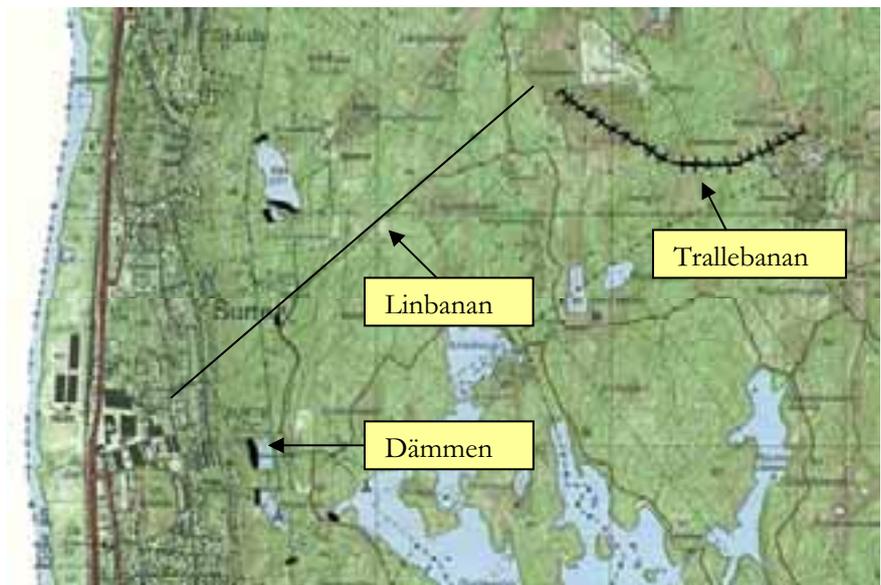
År 1911 införskaffades den första helautomatiska glasmaskinen vilken följdes av fler på 1920-talet och år 1926 slutade man helt att handblåsa flaskor. På 1940-talet skedde stora förändringar då en ny fabriksbyggnad uppfördes och transporter på handbärar och med häst och vagn avvecklades. Linbanan och råvaruhanteringen ersattes med nya byggnader.

År 1960 köptes glasbruket upp av PLM som sammanförde alla sina glasbruk till en division vars ledning tog plats i Surte. 15 år senare kom beslut om nedläggning av Surte glasbruk vilket också genomfördes efter tre år – 1978. På 1950- och 60-talen ökade produktionen per tidsenhet med över 100 % och marknaden följde med genom att många kunder gick över till engångsglas. Vid tiden för nedläggningen stod Surte för hälften av landets produktion av bruksglas. När så engångsglaset förbjöds inom bryggeriområdet minskade marknaden drastiskt och beslutet om avveckling i Surte kom som ett resultat av detta. Under de tre år avvecklingen tog försökte många hitta alternativa sysslor inom annan industri eller genom att starta eget. Andra erbjöds förtidspension.

Merparten av den gamla industrimiljön är numera borttriven. Det som finns kvar hör i stor utsträckning till expansionen på 1940-talet. Linbanan med tre fundament och silon utgör de mest monumentala inslagen i dagens industrimiljö.

Till industrimiljön hör också det omgivande landskapet där man bröt brännrotv och hämtade vattenkraft. I skogslandskapet öster om Surte finns ännu många spännande lämningar från industriepoken bevarade såsom rester efter ”Trallebanan” och fundamenten efter en linbana. De ingick i ett system där man på banan fraktade torv från Målemossen och Sörmossen till en torvlada och därifrån via linbanan ner till bruket. Den sistnämnda var i funktion mellan 1904 och 1947. Flera dämmen vittnar också om hur man försökte leda det viktiga vattnet och få ut så mycket kraft som möjligt.

Också i **Nol** har det funnits **glasbruk**, om än i betydligt blygsammare skala och under en mycket kort period. Troligtvis var det även här Göteborgsköpmän som tog initiativ. En fabriksbyggnad skall ha blivit uppförd år 1900 och företaget ägdes då av Förnyade AB Göteborgs glasbruk. 122 man över 18 år och 24 under arbetade vid bruket.

Redan 1903 lades glasbruket ned, det inlöstes av sammanslagningen *Förenade Fönsterglasbruken* som av konkurrensskäl ansåg det nödvändigt att lägga ner ett större bruk. Man valde då Nol som var yngst och hade unga glasarbetare. När bruket lades ner tvingades arbetarna med sina familjer söka arbete på annan ort och flera gav sig av till glasbruk i andra länder, varifrån många hade kommit från början, exempelvis Belgien, Norge och Finland. Försök att starta eget förkom också, bl.a. faktiskt just i Nol där en glasarbetare köpte en tomt och byggde upp en hytta.

Gruvdrift

Brytning av fältspat och kvarts har förekommit på flera ställen i Ale. En stor kund var glasbruket i Surte som använde fältspat i sitt mörka glas och kvarts i det ljusa glaset. Tidigast känd är Nols gruva, nära gästgivargården i södra Nol. Här pågick brytning kring 1870. I en gruva NNO om Nödinge kyrka pågick brytning i omgångar mellan 1883 och 1957. Fältspat och kvarts transporterades till Nols brygga och vidare till exempelvis Surte glasbruk. Idag kan man bese gruvvägen, dynamitkällaren, gruvschakt och rester av maskiner på platsen. En hel del kvartssten finns kvar. Ett numera vattenfyllt gruvschakt efter fältspatsbrytning finns också i närheten av Hältorpssjön på Risheds marker.

Vid samtliga fältspatsfyndigheter utvanns troligen också glimmer, som särskilt under andra världskriget användes som isoleringsmaterial i elektriska apparater.

Textil tradition – Alafors, Carlmarks och konstsilke

Den första större industrietableringen i kommunen är **Alafors spinneri**. Fabriken anlades åren 1854-56 på initiativ av göteborgaren Alexander Keiller, Edvin Willerding m.fl. Fabriken placerades med den billiga vattenkraften från Hältorpssjön att göra. År 1856 blev arbetarna på fabriken uppmanade att ge fabriken ett namn. De växte alar där bäcken från Mossen rinner ut i ån och så fick fabriken sitt namn – Alafors eller Ahlafors som den hette från början. De första anställda hämtades från andra trakter, exempelvis från spinneriet i Sjuntorp, och många arbetsvandrade eller ”veckopendlade” som vi skulle säga idag. Från mitten av 1860-talet flyttade mycket kvinnlig arbetskraft till Alafors och kvinnorna dominerade produktionen. Liksom på glasbruket i Surte förekom också ett omfattande barnarbete i Alafors och det berättas i olika sammanhang om att arbetsförhållandena var närmast despotiska. Många minns ännu disponent Lindström som styrde fabriken och delar av samhället med järnhand mellan åren 1922/23 och 1938.

Lästips från biblioteket för barn:

- *Hyttpojarna*. Runer Jonsson. Studiehandledning finns till.

Spår efter fältspats- och kvartsbrytning finns på flera håll i kommunen. NNO om Nödinge kyrka kan man se spår efter gruvväg, dynamitkällaren och gruvschakt. På bilden syns brottet vid Gåsemossen. Foto: PD

Berättat från Alafors:

Jag började jobba på fabriken 1933. Då hade jag 23 kr i veckan. Karlarna hade 35 kr i veckan överlag var de än var i fabriken. Det var ingen som tyckte det var orättvist att karlarna hade mer betalt än fruntimren. Det bara var så.

Vattenkraften var avgörande och togs via omfattande system i vattendragen. Ända uppe Mollsjön finns dämmen som varit för Alafors fabriker. Dämmena höjdes där 1930 för att öka vattentillförseln till Lindåsens kvarn och Alafors fabriker

Alafors fabriker visar upp en klassiskt engelskinspirerad textilmiljö med sina höga spinneribygnader i flera våningar, låg väverbyggand med sågtandstak, ångcentral med skorsten och bomullsmagasin. Anläggningen är en av de bäst bevarade i sitt slag i Västsverige. På denna flygbild från 1900-talets mitt syns också fabriken ladugård, arbetarbostaden Bracka, ”Arka” samt prydliga grönsaksodlingar, allt numera borta. Foto: Flygfoto Dals-Långeds flygtrafik AB, RMVG:s fotoarkiv.

I Alafors finns ännu en del bebyggelse bevarad från tiden då bruksambället var helt uppbyggt kring den centrala textilindustrin. På bilden syns den säregna "kaffekvarnen" en byggnad som bl.a. innehållit postkontor. Foto lånat av Alafors dialoggrupp.

Från början gick vattnet från Hältoorpssjön i en öppen kanal fram till svalltornet där det leddes in i tuben. Sedan gjordes en tub hela vägen. En man gick ständigt och reparerade vattentuben. Han drev in kilar för att stoppa läckor. Numera finns endast rester kvar efter denna så viktiga del av Alafors fabriker. Foto: MOW

År 1888 omvandlades fabriken till Ahlafors nya spinneri AB och 1896 utvidgades företaget med ett väveri som hade 144 vävstolar. Den ursprungliga fabriksbebyggelsen brann 1905 och återuppfördes året därpå. Den utökades ytterligare tio år senare. Fabriken består än idag av flera tegelbyggnader med speciell arkitektur och klocktorn. Nederst i spinneriet var rensen, andra våningen var kardrummet, tredje våningen var spinneriet med spinnmaskiner och tvinnmaskiner. "Lillbullen" var en tvinnmaskin. Där tvinnades fyra stycken karer till ett tjockt och löst garn. Den maskinen sägs ha varit hemsk att arbeta vid. Mellan 1856 - 1911 drevs fabriken med turbindrift, 1911 - 1938 drevs den med el från Trollhättan och från 1938 och framåt med el från egen kraftstation. År 1942 förvärvade Almedahl-Dahlsjöfors AB aktiemajoriteten. Spinneriet lades ned 1966. Bl.a. Tudor, PAC, Wicanders och Surte glasbruk tog över personal när fabriken i Alafors lade ner. En del av fabriken har sedan varit färgfabrik där man tillverkat västkustolja. Lilla Edets pappersbruk rullade upp papper en period 1966-67 i lokalerna som Ahlafors bryggeri har idag. Det var Lilla Edets pappersbruk som byggde lastbryggan som är där idag. Gradvis förföll byggnaderna men vändpunkter kom när Nol/Alafors kulturförening startade teaterverksamhet i ett av våningsplanen. Det gav en hållbar verksamhet som passade bra i byggnaden och fler verksamheter har sedan sökt sig hit såsom ett bryggeri och en vävförening. Kulturvårdspengar har anslagit för upprustning av byggnaderna och anläggningen har fortsatt att ha en central betydelse för Alafors samhälle.

Till den textila industrin får även **Carlmarks repslageri i Älvängen** räknas. Verksamheten startade i Åmål år 1811. Man producerade tågvirke och andra repslageriarbeten för Vänersjöfartens och jordbrukets behov. Rysk hampa var vid denna tid den viktigaste råvaran och allt garn spanns från början för hand. Arbetet var tungt och skedde mestadels ute vilket vintertid slet hårt på de anställda. Arbetsdagen kunde vara mer än 14 timmar vid tiden för förra sekelskiftet. Under ledning av Hugo Carlmark genomgick företaget en omfattande utveckling – det växte i omfång och mekaniserades. Under åren 1916-18 flyttades verksamheten till Älvängen, detta för att komma i ett bättre läge ur kommunikationssynpunkt. På 1940-talet stod Carlmarks för 37 % av allt tågvirke som tillverkades i landet. Hampan importerades från bl.a. Filipinerna, Afrika och Ungern. Under kriget blev papper en viktig råvara och därefter gör syntetfibern sin entré. Efter svåra år på 1970-talet sålde familjen Carlmark företaget 1983 till Polluxbolagen i Malmö och på 1990-talet flyttade sedan verksamheten från platsen.

Carlmarks vid 1900-talets mitt med den 300 meter långa repslagarbanan, idag en av få bevarade i landet. I bildens högerkant skimtar garveriet vid Grönån. Goda kommunikationer lockade företaget hit ifrån Åmål på 1910-talet. Foto: Dals-Långeds flygtrafik AB, RMVG:s fotoarkiv.

Kulturminneslagen skyddar

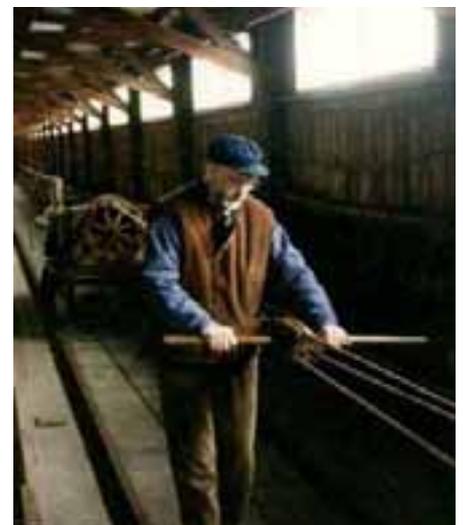
En byggnad som är synnerligen märklig kan skyddas som *Byggnadsminne* enligt Kulturminneslagen. Länsstyrelsen beslutar om detta. Repslagarbanan är ett sådant byggnadsminne.

Kvar finns ett flertal olika produktions- och kontorsbyggnader, bl.a. den drygt 300 meter långa repslagarbanan med bevarad utrustning och kontorsbyggnaden med en välbevarad 1940-talsinteriör. Vid 1990-talets början var banan rivningshotad men tack vare stort engagemang kunde den räddas och omvandlas till arbetslivsmuseum. Anläggningen som har mycket stora kulturhistoriska värden utsågs 1995 till årets industriminne och skyddades 1996 som byggnadsminne. Repslagarmuseet visar repslageriets historia men arbetar också med att vara ett kunskapscentrum för repslageri och fiberkunnande och har också en roll som samordnare för andra arbetslivsmuseer i regionen.

År 1906 grundade Robert Wilhelm Strehlenert **Konstsilkefabriken i Nol**. För ändamålen köpte han hyttbyggnaden efter det nedlagda glasbruket och startade där tillverkning av konstsilke. Denna pionjärverksamhet blev dock ganska kortvarig och redan 1912 lades den ner.

Batterier – Tudor

På 1880-talet startade Luxemburgaren Henri Tudor batteritillverkning i Tyskland sedan han lyckats kombinera de nya stora elektriska uppfinningarna till en lösning som kunde alstra, lagra och förbruka energi. År 1914 etablerade sig Svenska Ackumulator Fabriksaktiebolaget Tudor i Nol. Denna industrianläggning har därefter präglat samhället. Från början tillverkades stationära batterier för elverk och kraftverk men från 1920-talet blev också startbatterier för den växande bilparken en viktig produkt. Antalet anställda var på 1930-talet inte fler än ett 70-tal. Efter andra världskriget tog staten över ägandet av Tudor från Tyskland och sålde det sedan 1947 till AGA AB. Företaget växte och på 1950-talet var omkring 750 personer anställda. År 1977 tog det amerikanska företaget ASB över anläggningen. Förutom bilbatteriet tillverkades exempelvis blybatterier för kraftverk, tele- och dataanläggningar, ubåtar och traktorer. Efter omlokalisering förlades hela verksamheten till Nol, inklusive företagsledningen för Tudor Sverige. Blyet i tillverkningen ställde särskilda krav på arbetarskydd eftersom metallen tas upp av kroppen. För män gällde minimiålder 18 år vid anställning inom avdelningar som använder sig av bly i tillverkningen och för kvinnor 45 år. Kvinnor i fertil ålder anställdes alltså inte. Tudor Sverige ingår sedan 1994 i the Exide Group med tillverkning över hela världen.

Repslagarmuseet är numera ett kunskapscentrum för repslageri och fiberkunnande. Här kan man följa hur det tidigindustriella repslageriet gick till men också böra maskinerna, känna lukten av naturfiber och trätjära och ta i fiber, garn och trossar. Foto: Repslagerimuseet.

Webbtips!

www.industrihistoria.se

Läs mer om **Operation upptäck din nära historia!**

Här finns bilder och berättelser och information om arbetslivsmuseer i länet.

Tudorområdet erbjuder en intressant miljö väl värd en närmare dokumentation. Yngre industrimiljöer är ofta förbisedda kulturarv men har många gånger en stor potential både för spännande återbruk för nya verksamheter och som bärare av lokal och regional identitet. Miljön är dock uttraderad genom rivning år 2007. Foto: MOW

Garveriet i Älvängen ligger ännu kvar vid Grönåns utlopp i Göta älv och är en kommunens mer välbevarade tidigindustriella miljöer. Som sådan har den ett betydande kulturhistoriskt värde. Foto: MOW

Axel Christiernssons fint bevarade klassiska industribyggnad är ett betydande landmärke i Nol och tillsammans med fabriken i Alafors det bästa exemplet i kommunen på den medvetet utformade tegelarkitektur som präglar många äldre industrimiljöer. Foto: MOW

Det mångfasetterade industriområdet kring Tudors med olika produktions- och kontorsbyggnader var ett landmärke i Nol och satte tills helt nyligen stark prägel på samhället även om verksamheten förändrats och ersatts av industrihotell – Nols Teknikpark. Här finns idag exempelvis ETC, ett energicentrum för batterier och bränsleceller.

Kemisk industri – Christiernsson, EKA m.m.

Den kemiska industrin har spelat en stor roll på flera håll i Ale kommun. Sedan 1910-talet var **SAPA, Skandinaviska Amerikanska smörjolje AB**, verksamma i Nol. År 1973 förvärvas SAPA:s smörjoljefabrik av Axel Christiernsson (verksamma på annan ort sedan år 1888). Anläggningen innehåller idag ett flertal industribyggnader, bl.a. cisterner. Särskilt intressant är den äldre byggnaden med torn och tegelväggar. Denna fint bevarade klassiska industribyggnad är ett betydande landmärke i Nol.

Garveriverksamhet har bedrivits i Älvängen. År 1882 köpte garvaren Gustav Hjalmar Olsson och hans hustru Henrietta en tomt invid Grönåns utlopp i Göta älv. Här byggde de upp en garveribyggnad samt ett bostadshus. Det sistnämnda har det västsvenska dubbelhusets planlösning och bevarade detaljer såsom kryssspröjsade takfotsfönster. Garveriet var en av de första industrierna i Älvängen och här bereddes hudar till läder. Garveribyggnaden i två våningar är mycket välbevarad även om själva utrustningen numera är borta. Tillsammans med den intilliggande repslagarbanan bildar garveriet en väldefull tidigindustriell miljö.

Cirka 1910 kom **Kristallsulfatfabriken** (AB Kväveindustrier) till Bohus. Den sistnämnda trädde dock i likvidation i början av 1920-talet och därefter etablerades **Elektrokemiska AB, EKA i Bohus**. Företaget var i grunden Bohus kemiska industrier som bildats 1924 och inköpt AB Kväveindustrier samt Elektrokemiska AB i Bengtsfors. Verksamheten drog igång i Bohus år 1925. Huvudprodukter var kaliumhydroxid, natriumhydroxid och klorkalk. Väteperoxid, en mer miljövänlig produkt för blekning av papper blev en viktig produkt från 1930-talet. Industrin har expanderat i omgångar, utvecklat nya produkter och dominerar idag hela älvstranden. Massa- och pappersindustrin är en viktig kund liksom läkemedelsindustrin. Komponenter till rengöringsmedel och vattenrening är andra produkter i EKA:s verksamhet. Silikat kemi med olika typer av ytbehandlingar är numera också en viktig verksamhetsgren.

Kvävefabriken vid Bohus

Kvävefabriken i Bohus på 1910-talet, före det att EKA tog över. Foto: Nödinge hbf.

Kemisk industri innebär en stor belastning på miljön och sedan 1970-talet har man arbetat med att minska utsläpp och energiförbrukning i Bohus, bl.a. har kvicksilverspillet kunnat minimeras. År 1986 uppgick EKA i Nobel industrier som i sin tur blev Akzo Nobel 1994 genom en fusion med holländska Akzo. I denna internationella koncern ingår nu EKA Chemicals som en av många verksamheter.

Många av anläggningarna i älvdalen är kemiska fabriker. Jämfört med äldre mekaniska industrier är de svåra att överblicka och förstå. Förutom de vanliga husen innehåller de stålstrukturer, cisterner, rörsystem m.m. Jämför bilderna till vänster och högst upp på sidan – den höga byggnaden från Kvävefabrikens tid ligger ännu kvar som en central punkt i EKA Chemicals nuvarande anläggning. Foto: MOW

I Nol fick den nedlagda konstsilkefabriken en fortsättning i **AB Syntes**. Apotekaren H A Tesch tog över och utvecklade tillverkning av träsprit och formalin. Han försåg också färgindustrin med alkyder. År 1947 övertog Uppsala Ekeby anläggningen och fortsatte produktionen. I Nol har också **Katalys AB** och **Polyesterfabriken** etablerats, båda tillhörande den kemiska industrin. Till denna kategori får väl också konstläderfabriken **AB Nol-Tingstad** räknas. Den anlades 1914 och bytte sedan namn till **Nol Fibre Board Factory**. Fabriken kom att bli en betydande anläggning i Nol och i dess regi uppfördes också en färgfabrik. Efter en förödande brand 1944 upphörde emellertid verksamheten.

Kork

År 1868 startade August Wicander korktillverkning i Stockholm. Att det blev just kork förefaller närmast ha varit en slump då det i fastigheten han köpte fanns kvar ett korkskäreri. Verksamheten expanderade och Wikander införde maskinell korkskärning och startade fabriker i Finland, Ryssland och Tyskland. Han kom på att spillet från korktillverkningen kunde användas för

Industrialismen sätter spår

Industrin lämnar också många oönskade spår i vår miljö. Utsläpp och deponier av förorenat material är idag ett stort problem att ta hand om. Exempelvis de stora Göteborgsvarven tippade under 1930-talet till in på 1960-talet stora mängder förorenade fyllnadsmassor utmed Göta älv; massorna innehåller bland annat stora mängder bly, koppar, zink, kvicksilver och arsenik. Områdena vid Surte glasbruk, Bohus varv och söder om EKA måste nu saneras för att inte dricksvattnet i Göta älv skall hotas av giftigt läckage. Hos kommunen finns mer information om förorenade områden.

Starta en studiecirkel!

Att dokumentera industrierna i Ale är en angelägen uppgift, både den fysiska miljön och livet i och kring fabriken. Många spännande dokumentationer finns redan men mycket återstår också att göra!

Gräv där du står –rörelsen på 1970-talet tog fram studiematerial för den som ville skriva om sin arbetsplats och dess historia. Även om materialet har några år på nacken kan det vara en bra utgångspunkt om man vill genomföra en studiecirkel.

Wicanders har genom åren varit Älvängens största industri och därmed av stor betydelse för samhället. Av bebyggelsen finns bl.a. en större industribyggnad i stram tegelarkitektur och med välbevarade spröjsade fönster kvar. Den utgör ett väsentligt inslag i industrimiljön utmed älven i Älvängen. Foto: MOW

tillverkning av korkmattor och utvecklade på detta vis produktionen. Via Göteborg kom Wikanders till Älvängen 1934. Man övertog då och byggde 1947 till en liten korkfabrik som Christian Berner startat på platsen 1923. År 1971 flyttade också huvudkontoret och tillverkningen från Stockholm till Älvängen. År 1987 delades verksamheten i Wicanders kapsyl AB som lades ner 1989-90 och i Wicanders AB som tillverkade bl.a. industrikork och Kork & plast, platslaminerade korkplattor för inredningsändamål. Den sistnämnda delen flyttade utomlands på 1990-talet. Wicanders har genom åren varit Älvängens största industri och därmed av stor betydelse för samhället. Av bebyggelsen finns bl.a. en större industribyggnad i stram tegelarkitektur och med välbevarade spröjsade fönster kvar.

Överst det charmiga Nols snickeri. Under det syns Stora Viken som genom tiderna har varit en viktig gård i Nödinge. Här bedrevs förutom lantbruket också tegelbruk och trädgårdsmästeri. Under 1900-talet etablerades mer industriell verksamhet. Wasoverken med mekanisk industri efterträddes av armaturtillverkaren Ledu. Nedanför på älvstranden låg tidigare ett smältverk som numera är nedlagt och borta. Foto: MOW

Bohus varv

Bohus varv grundades av Knut Tiderman år 1907. Verksamheten startade inne på EKA:s område men flyttade sedan till området norr om EKA. Från början var det främst reparationer av Vänerskuttor som stod på repertoaren. Under senare decennier tillverkades stålprämar och mudderprämar och i en flytdocka reparerades större fartyg. Varvet lades ner 1987. Ett flertal byggnader från varvstiden finns kvar invid älvstranden och med Bohus fästning i fonden utgör de en spännande miljö.

Industrin i Ale – så mycket mer

Ovan har de mer betydande och mest uppmärksammade industrierna presenterats. Naturligtvis finns och det har det funnits många fler intressanta anläggningar i Ale industriella historia. Alla kan inte nämnas här och alla har heller inte fått sin historia dokumenterad. I Älvängen fanns exempelvis WMB som tillverkade isoleringsmaterial grundat 1946. Här har också bedrivits snickeriverksamhet. En snickerifabrik startade på 1920-talet. Verksamheten övergick sedan i Göta Tunn- och Laggkärlsfabrik som i sin tur sedan blev Göteborgs skeppssnickeri när krympande sillfångster minskade behovet av tunnor på 1940-talet. Vidare har det funnits sadelmakeri.

Med tanke på Alesnickarnas stora betydelse kunde man väntat sig att träindustrin skulle varit mer framträdande i kommunen. Så är emellertid inte fallet med i Älvängen ligger Ljungbergs snickeri och i Alafors hittar man Nols snickeri.

I Bohus har vi haft Göteborgs sandaktiebolag. Vidare fanns John Rolins stenhuggeri, Petterssons tunnbinde, mattfabriken samt Kinde AB resefektfabrik. Ett tegelbruk drevs i Surte-Forsbäck 1856-1863. Vid stora Viken ligger en mindre industrimiljö som innehållit mekanisk verkstad men nu är klädförsäljning.

Elektriciteten

Elektricitetens införande påverkade samhället på många sätt. Det underlättade så småningom vårt dagliga liv med belysning, kyl, frys o.s.v. Även för industrin fick den avgörande betydelse, man blev exempelvis inte längre beroende av att ligga i anslutning till vattenkraften och mycket manuellt arbete och värmekrävande processer kunde effektiviseras med elns hjälp.

Under 1800-talet utvecklades den trefasiga växelströmmen och tanken på att elektrifiera landet växte. I Trollhättan byggdes Olidestationen i början av 1900-talet men distributionen till landsbygden var till en början blygsam. Endast större gårdar kunde uppträda som elkunder och dessa köpte el för eget bruk men också till sina arrendatorer. På många gårdar fick istället tändkulemotorer och lokomobiler stå för kraften till exempelvis tröskverken som börjar bli allt vanligare.

Fabriken i Alafors drevs år 1911 - 1938 med el från Trollhättan och från 1938 och framåt med el från egen kraftstation. Elektrifieringen av landsbygden tog fart under första världskriget då brist på fotogen och smörjoljor rådde. Det stora genomslaget kom dock senare, på 1920- och 30-talen. I vattendragen uppfördes kraftstationer som kunde leverera el till såväl industri som jordbruk och hushåll. Många var små och lämnade en begränsad mängd el till belysning eller till en radio. Exempelvis sattes elverk in i Skag-gata kvarn. Ludvig Karlsson i Kvarnemaden i Kilanda byggde sig ett elverk i den intilliggande bäcken. Från 1913 hade han ljus och sedan utvecklade han anläggningen med turbin och kunde elektrifiera sin verkstad.

Många gårdar kom att ansluta sig till andelsföreningar för att få el från antingen egna små kraftverk eller från de stora producenterna. I Kilanda sålde exempelvis Kilanda kraftstation el till delar av socknen samt till Starrkärr och Skepplanda. Distributionsföreningar bildades 1918 i Bräcke, Gurentorp och Gunntorp. Ett unikt minnesmärke som finns kvar i kommunen är Älghults elverk i Hålanda. Det började leverera ström år 1940 och gav ljus till säteriet, arrendatorer, skogvaktaren och skolan. Även mjölkmaskinen på Livered drevs med el från Älghult. När kvällsmjölknigen drog igång nere i herrgårdsladugården dämpades ljuset för övriga konsumenter.

Också i Surte anlades kraftstation. Idag är det endast kraftverken i Kilanda, Lindåsen och Fors som levererar ström till nätet i kommunen. Transformatorstationen i Brandsbo är en av kommunens mer monumentala anläggningar som minner om elektricitetens framväxt. Den uppfördes ursprungligen i nationalromantisk stil, och är idag en påtaglig tillgång i landskapet.

Inredningen i Älghults maskinbus är intakt bevarad med en likströmgenerator, en likströmsmotor, varvtalsregulator och på väggen amperemätare, knivströmbrytare och säkrings-tavla. Se också bild i inledningskapitlet. Foto: CD

Vid mjölkdays blev det dunklet i stugorna.

I elektricitetens barndom räckte strömmen främst till belysning. Det berättas att när kvällsmjölknigen drog igång i den stora herrgårdsladugården på Livered dämpades ljuset runt om i gårdar och stugor.

Den monumentala transformatorstationen i Brandsbo med sitt höga ställverkstorn och intilliggande bostadsbus för de anställda utgör en spännande miljö med relativt välbevarad 1910-20-talskaraktär. Under den gröna fasadplattorna döljer sig en mer nationalromantisk röd tegelfasad. Anläggningen togs ur drift på 1970-talet och verksamheten flyttade till skogskanten mitt emot Walls kiosk. Foto: MOW

Industrin – några välbevarade miljöer

Den lilla transformatorstationen i Grandalen uppskattas av många. Den får ses som ett litet monument över elektrifieringens historia. Foto: MOW

Lästips från biblioteket:

- *Heja Mastbugget!* Eric Alexandersson
- *Mina drömmars stad.* Per Anders Fogelström
- *Död mans band.* Folke Fridell
- *Fabriksmänniskan.* Erik Johansson.

Kanske en passande konstball? Många äldre industrifastigheter bjuder på spännande miljöer som med kreativt tänkande kan återbrukas. Bohus varv har ett fantastiskt läge invid älven med utsikt mot Bohus fästning. Kanske en konstball eller något liknande skulle passa här som tar till vara byggnaderna med sina stora vackra fönster och läget vid älven? Foto: MOW

Ale kommun är starkt präglad av sina industrier som representerar allt från den tidigaste industrialiseringen vid 1800-talets mitt till dagens verksamheter. Flertalet ligger koncentrerade till älvdalen med främst Alafors fabriker som det stora undantaget. En del miljöer bevarar äldre industriarkitektur på ett mycket pedagogiskt sätt medan andra genomgått stora förändringar och kan vara svåra att överblicka och förstå sig på. Här redovisas några av de mest betydelsefulla och/eller bäst bevarade miljöerna i kommunen.

1. Glasbruksmuseet med intilliggande bebyggelse från glasbrukstiden*
2. EKA
3. Bohus varv
4. Axel Christiernsson
5. Tudor
6. Brandsbo kraftstation
7. Nols snickeri
8. Alafors fabriker*
9. Wikanders
10. Repslagarmuseet i Älvängen*
11. Garveriet
12. Älghults kraftstation
13. Transformator tornet i Grandalen*

* Ingår i större utpekad kulturmiljö.

Forska vidare:

- Vilka fler industrier finns än de som presenteras här?
- Är deras historia nedtecknad? Finns det äldre bilder och berättelser?
- Många av dagens komplexa industrimiljöer skulle behöva dokumenteras närmare så man förstår bebyggelseutvecklingen och kan ta hänsyn till eventuella kulturvärden vid kommande förändringar. Hur skulle ett sådant arbete kunna bedrivas?
- Vilka olika grupper av människor har kommit till Ale p.g.a. arbetet, exempelvis från Finland och forna Jugoslavien? Hur har de präglat de olika samhällena?
- Hur kommer morgondagens industri se ut i Ale?

Intressanta industrimiljöer

Tätorterna

Varför ligger kyrkan så långt från samhällena? Denna fråga fick en gång Paul Olsson, dåvarande kyrkvaktmästaren i Starrkärrs kyrka från en besökare. Frågan är ju rätt naturlig med tanke på att samhällena som Älvängen, Alafors, Nol, Bohus och Alvhem alla ligger en bra bit från de gamla kyrkplatserna. Men faktum är ju att kyrkorna funnits på plats långt före dagens tätorter och här har sockencentra vuxit fram med skola, prästgård, ålderdomshem och en och annan affär. Industrialiseringen i kombination med förbättrade kommunikationer på älven och genom järnvägens tillkomst blev emellertid mycket starka magneter som drog till sig människor årtiondena kring sekelskiftet 1900. Industri, handel och hantverk etablerade sig kring de nya stationerna utmed järnvägen och kring dessa verksamheter växte bostadsbygghelsen upp.

Mönstret med nya tätorter som växer fram vid sidan av de gamla bybildningarna vid sockenkyrkorna känns igen från många håll i Sverige och det är mycket tydligt i Ale kommun med sina många stationssamhällen. Även i Nödinge vänder sig tätorten mot järnvägen och vägen medan kyrkan hamnat lite avses, numera i ett villaområde. Skepplanda utgör möjligen ett undantag, där har samhället fortfarande en tydlig knytning till kyrkan och kyrkbyn och kopplingen till järnvägen saknas.

Förutom kommunikationerna är det forsande vattnet - vattenkraften – en viktig faktor som bidragit till tätortutbyggnaden i kommunen genom dess betydelse för industrins etablering. Företrädarna för detta är Surte och Alafors och det är också dessa orter som är kommunens äldsta – båda med utpräglad brukssamhällesstruktur.

Tätortsutbyggnaden i kommunen är alltså en relativt sen företeelse. Aletrakten var ännu vid 1800-talets slut starkt präglad av jordbruket. En ytterligare faktor som påverkat utvecklingen i Ale är närheten till Göteborg. Under 1960- och 70-talen skedde en enorm utbyggnad av bostäder och inflyttningen till framförallt Nödinge men också Älvängen och Skepplanda var omfattande. Arbetspendlandet med bil och buss präglar numera många av orterna i Ale.

Ale kommun har en speciell karaktär med sina många jämnstora samhällen med sina olika identiteter. Känslan för den egna orten är stark och den rivalitet som gärna uppstår mellan olika bygder och orter har kanske blivit extra påtaglig i Ale på grund av detta. Motsättningar kan visa sig på olika sätt, exempelvis i idrottssammanhang och vid dansbanorna men också när man skall komma överens om var olika gemensamma serviceinrättningar skall ligga. Kanske dock att nya och snabbare kommunikationer i kombination med om- och inflyttning av människor har minskat revirtänkandet under senare år.

Surte – glas, företagande och museiverksamhet

Glasbrukssamhället Surte är det första man möter när man kommer in i Ale kommun söderifrån. Samhället är långsträckt och ligger inklämt mellan bergen i öster och Göta älv med järnväg och E 45 i väster. Här anlades vid 1800-talets mitt Surte glasbruk. Närheten till Göteborg, vattenkraften, sand- och bränsletillgångar samt goda transportmöjligheter på älven gjorde platsen intressant för industrietablering. Sedan tidigare fanns en kvarnrörelse. Numera bor ca 2800 innevånare i Surte med omnejd. Det sedan 1978 nedlagda glasbruket har ersatts med ett 65-tal mindre och medelstora företag som sysselsätter många medan andra pendlar till arbete på annan ort.

Varför ligger kyrkan så långt ifrån sambället?

Läs mer om Surte och Bohus:

- *Nödinge kommun*. B A Andersson. 1969
- *Surte och Bohus i gången tid*. Nödinge sockens hbf. 1986
- *Surte – ett sambälle på historisk mark*. K-Å Kjellberg. 1990
- *Minnen från Solbacken och Bohus*. Nödinge sockens hbf. 1991
- *Några glimtar från gångna tider*. Jubileumsskrift 1981. Nödinge sockens hbf.
- *Fantasins fågel över Ale. Tankar och samtal om kultur*. 2001
- *Vägen till glasbruket*. Ingår i: *Drömmen om ett bättre liv*. Red. A C Sundgren. 2002.

Surte på 1890-talet.

En titt på denna reklambild från Surte vid sekelskiftet 1900 säger mycket om den stora omvandling som samhället genomgått. Nästan inga av de byggnader som syns på bilden finns kvar idag. Foto ur Nödingeboken.

En telefonkiosk från 1900-talets första hälft förgyller Surte centrum. Foto: MOW

Efter svajiga inledande år följde godare år och 1890 hade Surte utvecklats till det största glasbruket i Sverige. År 1896 sammanslogs Surte och Liljedahls glasbruk i Värmland och år 1913 övertog man Kungälv's glasbruk. Företaget byggde ut samhället med bostäder för de anställda och låg också bakom tillkomsten av skola och andra inrättningar. I den gamla kvarnen som numera innehåller Glasbruksmuseet fanns exempelvis badhus med simbassäng och tvättinrättning för brukets anställda. Brukets eget jordbruk försåg orten med mjölk. En kyrka för samhället byggdes 1912 på en tomt skänkt av bruket. Bruksandan genomsyrade Surte.

På 1940-talet skedde stora förändringar då en ny fabriksbyggnad uppfördes och linbanan och råvaruhanteringen ersattes med nya byggnader. Vid denna tid byggdes också nytt brukskontor och järnvägsstation liksom moderna hyreslägenheter, nu i Nödinge kommuns regi. Surte kom att förändras kraftigt under denna expansiva tid. Glasbruket har under åren dragit till sig arbetskraft från många olika håll, exempelvis Finland.

År 1960 köptes glasbruket upp av PLM som sammanförde alla sina glasbruk till en division vars ledning tog plats i Surte. 15 år senare kom beslut om nedläggning av Surte glasbruk vilket också genomfördes tre år senare, år 1978. En god del av den äldre industribebyggelsen är numera riven, egentligen återstår endast sådant som tillkom vid expansionen på 1940-talet, såsom silon och fundamenten efter linbanan.

Flygbilden ger en bra uppfattning om hur dominerande glasbruket och den tillhörande arbetarbebyggelsen var i Surte. Foto: AB Flygtrafik Dals Långed.

En viktig plats för äldre surtebor är den s.k. Byxknuten, en träffpunkt där folk som var lediga från arbetet på bruket utbytte åsikter och nybeter. Numera är staketet som markerade platsen borta. Bortanför ligger den gamla kvarnen som numera innehåller glasbruksmuseet. Vilka är mötesplatserna i dagens Surte? Foto: MOW

Tips!

Besök **Glasbruksmuseet**. Här kan man uppleva en del av den gamla bruksmiljön och ta del av berättelser från det gamla Surte, inspelat på band eller vid de berättarcaféer som då och då anordnas.

Den äldre arbetarbebyggelsen är också bortriven. Det är egentligen bara Sibirien som ännu minner om en äldre epok i samhället. Också "Ormen Långe" är till en del en äldre fastighet men är numera ombyggd. De flesta av dagens flerbostadshus är byggda på 1940- och 50-talen medan egnahem och villor har tillkommit under hela 1900-talet. Om man jämför med bilden som är gjord som en reklambild för glasbruket inser man att inte mycket av selskiftets Surte finns bevarat. Den förestående utbyggnaden av E 45 och järnvägen kommer dessutom att ta bort ytterligare av glasbrukstidens bebyggelse då såväl brukskontor som järnvägsstation kommer jämnas med marken.

En händelse som satt djupa spår i Surtebornas medvetande är det ras som inträffade 1950. Mirakulöst nog dog ingen människa och många av de hus som drabbades kunde räddas men några hade fått för stora skador och fick rivas. Ny bebyggelse uppfördes på 1980-talet i själva rasområdet.

Bohus – kemisk industri och viktig broförbindelse

Samhällena i kommunens södra del ligger tätt. Man hinner knappt lämna Surte förrän man kommer till Bohus. Detta samhälle är strategiskt placerat invid älven och kommunens enda fasta förbindelse över älven – Jordfallsbron. Bohus har idag ca 2900 innevånare och har i huvudsak vuxit fram under 1900-talet kring det som numera heter EKA Chemicals AB. Numera finns ett 50-tal verksamma företag på orten.

Platsen har dock sedan gammalt varit viktig. Före bron fanns reguljär båt- och färjetrafik som tog resenärer över älven. Vid Jordfallet som det tidigare hette fanns också en krog och skjutsstation och när Bergslagernas järnväg drogs fram anlades en mindre station. Namnet Jordfallet kommer troligen av det större skred som inträffade här vid 1100-talets mitt. Omkring 1907 ändrades namnet till Bohus, främst p.g.a. de täta förbindelserna med Kungälv som via båtförbindelsen utnyttjade den nya järnvägsstationen.

Järnvägsstationen drog till sig viss bebyggelse men det är först i och med industriernas tillkomst som samhället börjar växa fram och Skårdalsgårdarnas marker tas i anspråk för tätbebyggelse.

År 1907 grundades Bohus varv och år 1910 kom AB Kristallsulfatfabriken (AB Kväveindustrier) till platsen. Den sistnämnda trädde dock i likvidation i början av 1920-talet och efter olika turer etablerades Elektrokemiska AB, EKA i Bohus år 1925. Industrin har sedan dess expanderat i omgångar och dominerar idag hela älvsstranden.

Markeringen visar området som rasade ut i älven 1950. Marken bebyggdes igen på 1980-talet.

Bohus på 1890-talet.

Trots att samhället Bohus inte är så gammalt har mycket hunnit förändras under åren. Det visar inte minst denna bild från 1900-talets förra hälft. E 45 och industrin har expanderat och mycket bebyggelse har därmed försvunnit. Foto: AB Flygtrafik Dals Långed, RMVG:s arkiv.

Bohus station, sedan länge nedlagd. Men kanske blir det nytändning för Bohus som hållplats med den nya dubbelspåriga järnvägen? Foto: MOW

En av få bevarade byggnader som berättar om det äldre samhället – Skårdal Bäckegården som numera tyvärr är berövad sin ladugård. Nedan syns ett av de nyaste tilläggen i samhället, kedjehus på Bohushöjd. Foto: MOW och Ale kommun.

Vid det s.k. Colombo uppfördes en svetsverkstad på 1910-talet. Här fanns en tid också skidfabrik och bostadshus av vilka ett innehöll krogen Colombo. Krogrörelsen finns omnämnd vid 1700-talets mitt. Huset brann ner 1901. Några husgrunder syns ännu uppe på bergbranten.

Bohus varv upphörde 1987 men ett flertal byggnader från varvstiden finns kvar och ligger som en spännande miljö invid älven. Här finns fortfarande också den nuvarande stationen från 1940-talet.

Trots att samhället inte är så gammalt har mycket hunnit förändras under åren. E 45 och industrin har expanderat och mycket bebyggelse har därmed försvunnit. Arbetarkasernerna Solbacken, Otto Anderssons speceriaffär, Helge Svenssons speceriaffär, Mejeriet, Bohus bageri och Klints Café är numera minnen blott. Detsamma gäller för den linbana som var ett välkänt landmärke i Bohus. Den gick från Göteborgs sandaktiebolags sandbankar ner till hamnen. Bohus centrum med sina karaktäristiska blå punkthus och centrumanläggning med butiker och serviceinrättningar byggdes ut i början av 1970-talet och innebar en omfattande förändring av samhället. Bebyggelsen i dagens Bohus spänner från kvardröjande jordbruksbebyggelse och äldre egnahem till större enhetliga villa- och hyreshusområden. I övrigt dominerar rad- och villabebyggelse som klättrar allt högre upp mot höjderna i öster. Bland nytillskotten märks Bohushöjd och Källarliden.

Så här lantligt var det i Nödinge ännu vid 1900-talets mitt. Till höger i bild syns den gamla skolan som brann ner. Den intilliggande lärarbostaden finns dock ännu kvar. Foto: AB Flygfoto Dals Långed, RMV/G:S fotoarkiv.

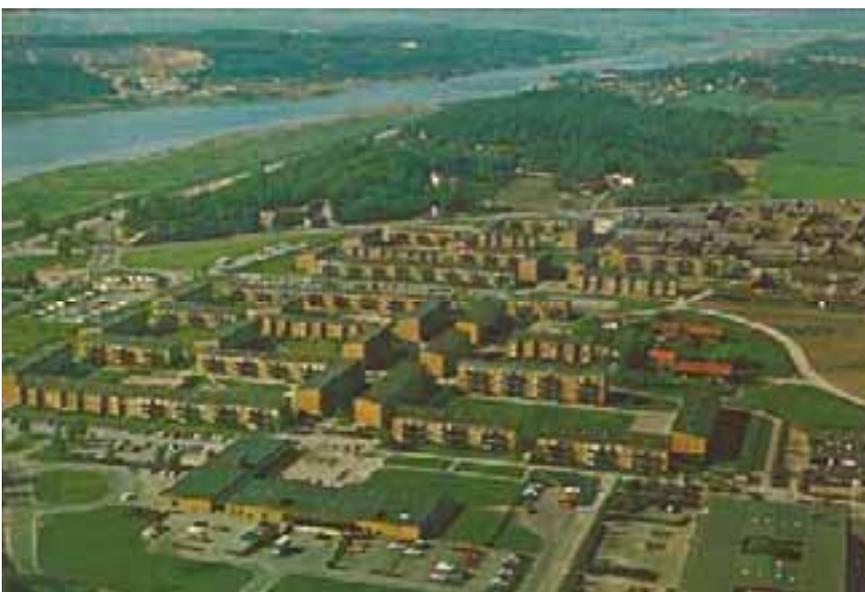
*Kyrkan
Skolan
Några av byns gårdar varav en del ligger kvar idag.
Byns skoglösa utmarker*

Nödinge – handel, utbildning och pendling

Nödinge är den gamla centralpunkten i Nödinge socken. Kyrkbyn fick dock redan under 1800-talet konkurrens från det framväxande Surte. Nödinge är kanske det av samhällena i Ale som genomgått den största förändringen under 1900-talets andra hälft. Samhället har idag ca 4400 innevånare och ca 90 aktiva företag. Men det räcker att backa 50 år bakåt i tiden så hade Nödinge en helt annan framtoning. Här var då fortfarande ytterst lantligt med den gamla Nödinge kyrkby med sina utspridda gårdar med namn som Björ-sagården, Pigegården, Klockaregården, Överstegården, Börsagården och Nederstegården. Här fanns också en station invid järnvägen och den gamla ångbåtsbryggan. Invid riksvägen låg en del affärer och bostäder och vid kyrkan hittade man skolan. Allt låg i ett öppet odlat landskap med vid utsikt ner mot älven – ett litet stationssamhälle med rötter i den gamla kyrkbyn. Backa säteri hade en dominerade ställning i trakten och på dess marker hade ett försök till industrietablering gjorts under 1900-talets förra hälft då De Nordiske Fabriker, Denofa, här påbörjade anläggandet av en kemisk fabrik. Projektet avbröts dock och bidrog främst till byggandet av ett antal tjänstebostäder som ännu finns kvar.

Nödinge på 1890-talet.

Nödinges expansion kom på 1960- och 70-talen med omfattande hyresbus- och radbusbyggande. Senaste tillskottet är Ale torg, ett köpcenter som vänder sig ut mot E 45. Foto: äldre vykort lånat av Ale kommun.

Lär mer om Nödinge och Nol:

- *Nödinge kyrkby. Från landsbygd till tätort med intervjuer och artiklar.* Nödinge sockens hbf. 1996
- *Nödinge kommun.* B A Andersson. 1969
- *Starrkärr- Kilanda socknar.* 1975
- *Fantasins fågel över Ale. Tankar och samtal om kultur.* 2001

Den stora förändringen kom under 1960-talets slut och under 1970-talet. Göteborgsregionen genomgick då en enorm expansion som också fick konsekvenser för Nödinge. Trycket på nya bostäder var stort och dåvarande Nödinge kommun beslutade sig för att bygga en stor mängd nya hus. I Surte och Bohus var det ont om plats och man bestämde sig för att exploatera kyrkbyns marker. Planerna var omfattande med 1035 lägenheter i flerfamiljshus och ca 1000 småhus. Det visade sig dock snart att såväl Göteborg som Nödinge hade räknat med en större expansion än vad som i verkligheten blev av. Utbyggnaden i Nödinge avbröts vid ca 850 lägenheter och man hade länge ett par hundra outhyrda lägenheter att förvalta.

Den drastiska expansionen medförde förändringar för ortens utseende men framförallt för dem som bodde i Nödinge. Den gamla åkermarken såldes av och jordbruken försvann ett efter ett. Livsstil och identitet förändrades. Många nya innevånare utan koppling till platsen flyttade in. Nödinge gick från bondby till tätort på rekordtid. Senare utbyggnader av E 45, Ale torg till ett modernt köpcentrum och anläggandet av kommunens nya gymnasium i början av 1990-talet har ytterligare omvandlat Nödinge och det är numera svårt att finna några äldre spår efter det som tidigare varit. De förr så viktiga mötesplatserna stationen och ångbåtsbryggan är sedan länge borta. Det är främst runt kyrkan som man ännu hittar de gamla gårdarna, insprängda i nyare villabebyggelse. Expansionen fortsätter nu med villabebyggelse på Backa säteris marker och funderingar kring att göra Nödinge till centralort i kommunen med ett nytt kommunhus finns.

Nol – batterier och smörjoljor

I motsats till Surte och Alafors har inte Nol sitt ursprung i en enda större industrisatsning. Här finns istället en brokig historia med flera olika mer eller mindre långlivade verksamheter som tillsammans format dagens Nol. Idag bor här ca 3400 innevånare och ett 80-tal företag inom produktion, logistik och tjänstesektorn finns.

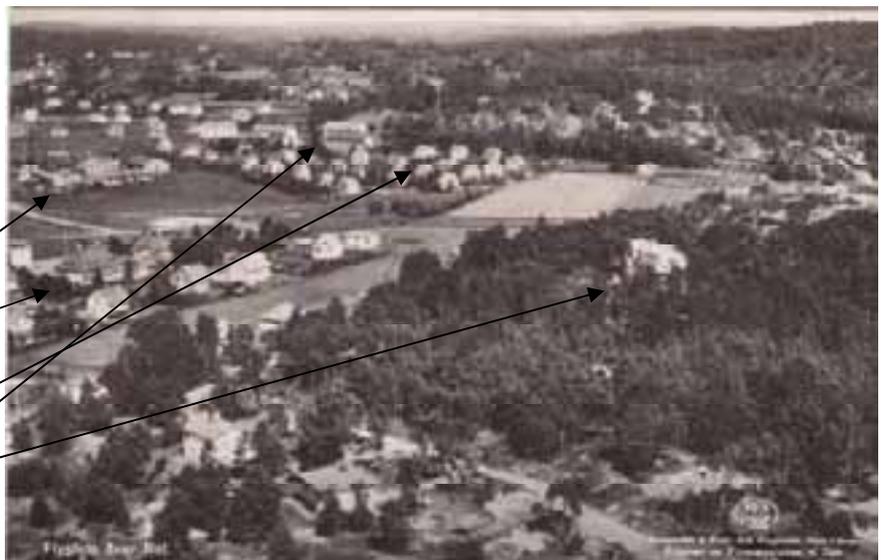
En titt på 1890-talets karta visar en ännu helt lantlig miljö med gårdarna i Nols by, gästgivargården som fanns kvar fram till 1907 samt stationen invid Bergslagsbanan som dragits fram över Nols marker. Invid gästgiveriet ligger ett mejeri och några backstugor. Till de första verksamheterna som etablerades hör brytning av fältspat kring 1870. Vid sekelskiftet startas ett glasbruk på platsen. Detta drogs dock med stora svårigheter och lades ned redan 1903 då också många av de anställda flyttade från orten. Glasbruket efterträddes av en konstsilkefabrik som RW Strehlenert drev i Nol mellan åren 1906 och 1912.

Nol på 1890-talet.

Äldre vykort från Nol. Den öppna åkermarken på bilden har under andra hälften av 1900-talet bebyggts med mer bostäder. Foto lånat av Peter Rosengren.

*AB Syntes anläggning
Skolan
Brukstorget med Härden och Vilan
Egnabemsbebyggelse
Strehlenerts villa*

Ur denna verksamhet kom sedan AB Syntes att driva fortsatt verksamhet med tillverkning av främst eter. Verksamheten vidgades med konsthartser för den färgfabrik som uppförts kopplad till den konstläderfabrik som anlagts 1914. Den sistnämnda fanns kvar fram till 1944 då en brand satte stopp för fortsatt verksamhet.

Den industrianläggning som många främst förknippar med Nol är dock batteritillverkaren AB Tudor som etablerade sig i Nol 1914 och vars mångfasetterade industriområde alltjämt sätter stark prägel på samhället Nol även om verksamheten numera upphört och ersatts av industrihotell. Här finns idag exempelvis ETC, ett energicentrum för batterier och bränsleceller.

En annan industri som genom sin fint bevarade klassiska industribebyggelse med torn och tegelväggar är ett landmärke i Nol är AB Axel Christiernssons som bl.a. tillverkar smörjoljor. Sedan 1910-talet var SAPA (Skandinaviska Amerikanska smörjolje AB) verksamma i Nol. År 1973 förvärfvas SAPA:s smörjoljefabrik av Axel Christiernsson.

Liksom i de övriga tätorterna utmed E 45 har Nol genomgått stora förändringar som gör att det mesta av det äldre numera är borta. En del äldre miljöer försvann i samband med breddning av E 45, exempelvis stationen med sitt vattentorn, ett verkligt landmärke för Nol. Under 1960- och 70-talen expanderade samhället och under denna tid byggdes bl.a. villor och hyreshus utmed Folketshusvägen, Mossvägen och Kärrvägen. Därefter har stora områden med villor tillkommit vid exempelvis Oljobergsvägen. Av äldre miljöer märks skolan med bevarad 1920-30-talskaraktär och bebyggelsen kring Brukstorget där husen trots kraftig ombyggnad ännu bär namn som Härden och Vilan, liksom en del bevarade egnahemsområden. Den villa som Strehlenert uppförde åt sig ligger ännu kvar och är ett välbevarat exempel på sekelskiftets villabyggnad. Centralt finns Folkets hus från 1970 och kyrkan från 1987.

Två generationer bostadsbus i Nol. Överst välbevarade egnabem på Alevägen och nederst radbus i "Röda dalen" även om den numera inte är så röd. Foto: MOW

RW Strehlenert som drev konstsilkefabrik i Nol i början av 1900-talet uppförde en villa åt sig på 1920-talet. Villan har en påtaglig sekelskifteskaraktär även om den genomgått en del förändringar genom åren. Foto: MOW

Alafors – textil och teater

Tillsammans med Surte är Alafors den äldsta industriorten i kommunen. Alafors har idag ca 1900 innevånare och i området finns drygt 50 företag, flertalet sysselsatta inom tjänstesektorn. Så här skriver dialoggruppen från Alafors om samhället och dess framväxt:

”Fram till mitten av 1800-talet bestod området av byarna Övre och Nedre Mälje. Vid denna tid etablerades ett bomullsspinneri, den första industrietableringen i Starrkärrs socken. Möjlighet att utnyttja vattenkraft samt närhet till älven och en planerad järnväg, i förbindelse med hamnen i Göte-

Alafors på 1890-talet.

Läs mer om Alafors och Älväng- en:

- *Ablafors sambälle som gamla abla-
forsare minns det.* Häfte utgivet av
Ahlaforsgruppen.
- *Ablafors.* Häfte sammanställt av
dialoggruppen i Alafors i sam-
band med framtagande av Kul-
turarvsplan. 2006
- *Älvängen – ängarna vid älven 1823-
1990.* K-Å Kjellberg. 1990
- *Starrkärr-Kilanda socknar.* 1975

Gatunamn

Gatunamn började införas i Alafors vid 1950-talets slut. Skyttelvägen hette tidigare Skyttevägen för längst in låg fram till 1920 en skjutbana. Åsliden är den äldsta vägen. Fredings väg har namn efter disponen- ten som skänkte tomter utmed den- na väg.

Alafors ligger i ett kuperat område och är starkt präglad av Alafors spinneri.

Fabriken

Bracka, numera rivna arbetarbostad

Gårdarna

Skolan

Läraryrskostäder

Vattentuben från Hälltorpsjön

Egnabem utmed Fredings väg

borg, lockade. Driften startade 1856 av några grossister från Göteborg, bl. a. Alexander Keiller som 1831 hade medverkat till anläggandet av Jonsereds fabriker. År 1888 omvandlades fabriken till Ahlafors nya spinneri AB och 1896 utvidgades företaget med ett väveri som hade 144 vävstolar. År 1942 fick Almedahl-Dahlsjöfors AB aktiemajoriteten i företaget som drevs vidare i deras regi fram till 1966 då fabriken lades ner.

Fabriken byggde bostäder och affär samt höll med skola, post, polis, sjukvård och begravningsentreprenör. Man hade också bakstuga, träd- gårdsmästare och nattvakt i samhället. Låga löner gällde i fabriken. Detta kompensterades delvis med en viss gemenskap som gav trygghet. I början av 1900-talet var Alafors ett mycket modernt brukssamhälle. Fabriken hade helt nya maskiner från England och man fick gatubelysning väldigt tidigt. Fabriken stod för mycket av servicen i samhället. Alafors hade många buti- ker och hantverkare och var självförsörjande på mycket. En tydlig bruksan- da präglade orten, fabriken hade ett mycket stort och starkt inflytande i samhället och i samhällslivet.

Hälltorpsjön är en gammal å som blivit uppdämd. Förr sade man: Här är det djupt för här går gamla ån. Från början gick vattnet från sjön i en öppen kanal fram till svalltornet där det leddes in i tuben. Sedan lades en tub även från sjön fram till tornet. En man gick ständigt och reparerade vattentuben. Han drev in kilar för att stoppa läckor. Numera är tuben till stor del borta men tornet står kvar som ett minnesmärke och delar av tuben går fortfarande att se.

Alafors ligger i ett kuperat område som med tiden bidragit till att samhäl- let har en utsträckt form som följer landskapet. Skolan från 1931 ligger en bit från fabriken och åker man ännu längre västerut når man de delar av Alafors, Ledet, som byggts ut under 1900-talets andra hälft då ålderdoms- hem, kommunhus och högstadium tillkommit.

Alafors drabbades naturligtvis hårt när spinneriet lades ner men många kunde få nytt arbete på exempelvis Tudor, PAC, Wicanders och Surte glas- bruk. En del av fabriken har sedan varit färgfabrik där man tillverkat väst- kustolja. Lilla Edets pappersbruk rullade upp papper i anläggningen en peri- od 1966-67. Fabriken består av flera tegelbyggnader med speciell arkitektur och klocktorn. I fabrikslokalerna finns idag en varierad verksamhet, bland annat ett bryggeri, en teater och en vävförening och anläggningen har där- med fortsatt att ha en central betydelse för Alafors samhälle.” Så långt dia- loggruppen i Alafors.

Alafors är det brukssambälle som är mest ursprungligt bevarat i Ale kommun. Här finns flera mycket värdefulla miljöer. Till vänster syns gamla disponentbostaden och det karakteristiska klocktornet på fabriken. Ovan syns ett litet rart egnahem intill skolan. Foto: MOW

Älvängen – rep och kork och järnväg

I det öppna landskapet där Grönåns dalgång förenar sig med Göta älv dalen ligger Älvängen. Liksom de andra samhällena längs älven har orten sitt ursprung i järnvägens framdragande och anläggandet av en station. Orten ligger mitt i det som förr var vidsträckta slätterängar och betesmarker – Elfångarna – tillhörande gårdarna i Svenstorp, Starrkärr och Utby. Idag bor ca 4200 innevånare i Älvängen med omnejd. Här finns bortåt 200 företag av olika slag.

En titt på 1890-talets karta ger en bild av att området ännu vid denna tid var mycket lantligt. Utmed landsvägen har dock en mindre tätortsbebyggelse börjat växa fram med tingshus som kom till platsen på 1880-talet, affärs- och bostadsbebyggelse samt stationen. Invid de numera uppodlade strandängarna syns också flera gårdar som flyttats hit efter genomförda skiften i Svenstorp, Starrkärr och Utby. Bland de tidigaste industrietableringarna märks snickerifabriken med brygga nere vid älven och det garveri som Gustav Hjalmar och Henrietta Olsson startade vid Grönåns utlopp på 1880-talet. Denna spännande miljö finns kvar än idag och är ett välbevarat exempel på vår tidiga landsbygdsanknutna industrialisering.

Älvängen på 1890-talet.

Älvängen före expansionen på 1970-talet och omläggningen av vägen. Foto: AB Flygtrafik, Dals Länged, RMVG:s fotoarkiv.

*Gamla missionskyrkan
Skolan
Tingshuset
Banken*

F.d. bankhus uppfört år 1917 av Venersborgsbanken. Byggnaden har delvis välbevarad karaktär med nationalromantiska drag såsom röda tegelfasader, mansardtak samt småspröjsade fönster. Foto: MOW

En person som är förknippad med Älvängen är Ivar Arosenius (1878-1909). Han bodde sina sista två år här och det var under tiden i Älvängen som huvuddelen av hans originella produktion av lekfulla och sinnrika sagodiktningar i akvarell tillkom. Detalj ur självporträtt, kanske med ängarna vid älven i bakgrunden.

Tips!

Besök **Repslagarmuseet** i Älvängen. Här får man lära sig allt om denna industri och hantverket att göra rep. Museet är också spindeln i nätet i ett större samarbete mellan olika arbetslivsmuseer.

Läs mer om Skepplanda och Älvhem:

- *Skepplanda socken. Från forntid till nutid i ord och bild.* B A Andersson m.fl. 1972
- *Lödöse Lilla Edets järnväg, en historia för åren 1906-1976.* S. Forsaeus. 1978
- *Skepplanda. Västgotaminnen 1900-talet som vi minns det.* LG Strömberg. 1999

Flera industriföretag har kommit att få stor betydelse för Älvängens utveckling. År 1868 startade August Wicander korktillverkning i Stockholm. Verksamheten expanderade och 1946 kom man till Älvängen. År 1987 delades verksamheten i Wicanders kapsyl AB som lades ner 1989-90 och i Wicanders AB som tillverkade bl.a. industrikork och Kork & plast. Den sistnämnda delen flyttade utomlands på 1990-talet. Wicanders har genom åren varit Älvängens största industri och därmed av stor betydelse för samhället. Av bebyggelsen finns bl.a. en större industribyggnad i stram tegelarkitektur och med välbevarade spröjsade fönster kvar.

Carlmarks repslageri startade i Åmål år 1811. Företaget flyttade till Älvängen drygt 100 år senare, 1917. På detta sätt kom man i ett bättre läge ur kommunikationssynpunkt. Familjen Carlmark sålde företaget 1983 och på 1990-talet flyttade verksamheten från platsen. Kvar finns ett flertal byggnader, bl.a. den drygt 300 meter långa repslagarbanan med bevarad utrustning och kontorsbyggnaden med en välbevarad 1940-talsinteriör. Här inryms idag Repslagarmuseet. Vid vattnet ligger den gamla ångbåtsbryggan kvar.

Andra verksamheter som satt sin prägel på Älvängen är färgfabriken Japan Norden, ett större trädgårdsmästeri, Göta Tunn- och Laggkärlsfabrik som senare blev skeppsnickeri samt Ljungbergs snickeri.

Centrum har påverkats starkt av senare tiders vägutbyggnad. Här finns dock fortfarande en påtaglig karaktär av 1930-40-tal genom att flera av centrumfastigheterna med sina butiksutrymmen är bevarade. Bankhuset från 1917 och det ombyggda tingshuset ger också centrum sin karaktär. Här ligger också Älvängens kyrka uppförd 1970.

Älvängen har genomgått en kraftig expansion sedan 1970-talet då de stora bostadsområdena Maden och Olof Persgården byggdes ut med par- och radhus. Utbyggnaden fortsatte på 1980-talet med exempelvis flerbostadshus i norra delen av samhället och under senare år har områden som Båtsmansvägen, Gruvåsvägen och Furuhöjd exploaterats för villa- och flerfamiljsbebyggelse.

Skepplanda – småindustri och pendling

Skepplanda tätort når man om man svänger av från E 45 och åker en bit in i Grönåns dalgång. Liksom Nödinge har Skepplanda som tätort främst utvecklats under de senaste 40 åren. Idag bor ca 3100 innevånare i och omkring orten och ett 70-tal företag har sin verksamhet här.

Kyrkbyn har sedan århundraden varit den naturliga centralpunkten i Skepplanda socken och byn omfattade vid medeltidens slut två hela hem-

man, Västergården och Östergården. På 1600-talet tillkom Prästgården. Byn har sedan utvecklats genom arvskiften och hemmansklyvningar och under andra hälften av 1800-talet tillkommer bland annat skola, lanthandlare och en del obesutten bebyggelse kring landsvägen och korsningen Garnvindan. Byn behöll dock en ytterst lantlig prägel ända fram till 1960- och 70-talens expansion då en större utbyggnad med främst villor och radhus genomfördes på de gamla åkergårdarna. I samband med utbyggnaden anlades också ett centrum med Albotorget med bibliotek, mataffären och annan samhällsservice liksom en idrotts- och simhall. Efter den stora utbyggnaden har på 1990-talet Arnes väg och Wetterströms hage byggts ut med hyreslägenheter. Industriområden har byggts ut på åkermarken invid Grönån.

Av det äldre samhället finns idag kvar en del jordbruksbebyggelse utmed landsvägen som bland annat innehållit handel samt den gamla kyrkskolan. Vid kyrkan har Skepplanda fortfarande kvar en helt lantlig prägel med kommunens största gravfält och en fin utsikt norrut i Grönåns dalgång. Söder om samhället finns Vadbacka med den gamla gästgivargården, hembygdsgården samt kvarnarna vid Fors tillsammans med den stora idrottsanläggningen.

Skepplanda på 1890-talet.

Liksom Nödinge har Skepplanda expanderat kraftigt de senaste 40 åren. Här syns två generationer flygbilder som talar sitt tydliga språk. Foto: RMVG:s fotoarkiv.

Garnvindan
Anders Larsson affär
Bygdegården
Kyrkan
Kyrkskolan

Lästips från biblioteket:

- Hedebyborna. Sven Del Blanc.
- Häxringarna. Kerstin Ekman
- Mina drömmars stad. Per-Anders Fogelström.
- Agnarna i vinden. Sture Källberg.
- Staden vid vattnet. Fredrik Ström.

Kring miljonprogrammets miljöer:

- Svinälängorna. Susanna Alakoski.
- Var det bra så? Lena Andersson.
- Kalla det vad fan du vill. Marjaneh Bakhtiari.
- Ett öga rött. Jonas Hassen Khemiri.

Alvhem – järnväg och handel

Mitt i det öppna slättlandskapet, alldeles innan man på E 45 far ut ur kommunen norrut ligger samhället Alvhem. I och omkring tätorten bor idag ca 800 innevånare. 15 företag inom tjänste- handelssektorn finns på orten.

Alvhem är det typiska stationssamhället framväxet kring den förgreningstation som anlades invid Bergslagsbanan vid 1900-talets början. Från Alvhem utgick härifrån Lödöse-Lilla Edets järnväg, LLEJ, anlagd 1905-1906. Banan förbinder Lilla Edet med Göteborg och fram till 1952 gick här persontrafik. Numera utnyttjas den främst för transporter till och ifrån industrin. Stationen i Alvhem lades ner 1970 och är numera borttriven. I tidningen (troligen Elfsborgs läns tidning) kunde man vid nedläggningen läsa: ”Många alvhemsbor tyckte att tisdagen andades ett visst vemod. Man tyckte att det verkade lite underligt detta att orten skulle mista sin station i en tid då Alvhem börjar att se ut som ett modernt och framåtgående samhälle. En betydande byggnation och bostadsproduktion under de sista decenniet har totalt förändrat platsens utseende: orten har tagit steget från renodlad bondby till modern tätort. En just nu pågående industibygnation understryker vårt påstående ytterligare. Det var alltså i det läget som detta dråpslag mot stationen skulle sättas in...”

Samhället har som antyds i tidningscitaten genomgått ett par utbyggnadsfaser, dels på 1960-talet, men också på 1980-talet då främst villabebyggelse uppförts men även låga flerfamiljshus. Utbyggnad med villor har också gjorts öster om E 45, främst kring idrottsplatsen Gläntevei och den golfbana som finns i anslutning till den gamla Kungsgården.

Man kan säga att Alvhems centrum har förflyttats från stationen mot landsvägen under senare decennier. Här hittar man en del av den äldre bebyggelsen samt Svenssons livs, en viktig knutpunkt och mötesplats i bygden. Lanthandeln är ett landmärke även för människor som passerar förbi på E 45.

Alvhem på 1890-talet.

Järnvägsstationen med det café som fanns intill var den givna samlingsplatsen i Alvhem så länge tågen gick. Här samlades resande men också traktens ungdom.

Välbevarat bostadshus vid E 45, tidigare Eklunds affär. Foto: MOW

Alvhem under 1900-talets första hälft med en grupp hus vid stationen och en ute vid landsvägen. Numera är utrymmet emellan också bebyggt. Foto: RMVG:s fotoarkiv.

Järnvägsstationen
Alvhemsborg, järnvägsbotell
Svenssons affär

Kommunikation – på land och till sjös

En viktig del av kulturlandskapets struktur hänger samman med våra kommunikationsleder – vattendrag, stigar, lands- och järnvägar. Människors och varors möjligheter att ta sig fram har en avgörande betydelse för kulturbyggens organisation och framväxt. Detta är inte minst tydligt i Ale kommun där Göta älvs och Grönåns dalgångar utgjort viktiga pulsådram genom årtusenden och där vidsträckt skogsområden påtagligt begränsat rörligheten österut.

Det viktiga vattnet

Sedan äldsta tid och långt in i historisk tid har vattendragen varit de viktigaste kommunikationslederna, såväl sommar som vinter. För tyngre landtransporter hade också särskilt vintervägar över frusna sjöar och mossar stor betydelse. I Ale sätter den mäktiga Göta älv som förbinder Väner och det inre av Västsverige med havet i väster sin prägel på landskapet. Alltsedan de första människorna slog sig ner i området har älven haft betydelse som kommunikationsstråk och transportled. Också Grönåns dalgång har utnyttjats. Under förhistorisk tid var vattenståndet här mycket högre än idag och ännu vid övergången till medeltid var det 5 meter över dagens nivå. Det innebar att Grönån då var segelbar en bra bit in i Skepplandadalen.

Ett mycket intressant belegg för att älven tidigt nyttjades för båt färder är Äskekärsskeppen, två vikingatida handelsskepp som påträffades på de låglänta strandängarna vid gården Äskekärr i Starrkärrs socken. Det första av dessa unika båt fynd grävdes ut på 1930-talet och det andra undersöktes år 1994. Se mer i kapitlet *Vår tidiga historia*.

Göta älv har i äldre tid haft dubbla roller, dels som en viktig kommunikationsled men också som riksgrens. Önskemål om att kunna övervaka trafiken och ta upp tull har lett till stridigheter och under en 400-årig period, fram till freden i Roskilde 1658, hörde Skårdal i Nödinge socken till Danmark/Norge.

Läs mer om kommunikationer:

- *Infrastruktur i Sverige under tusen år*. Riksantikvarieämbetet. 1998
- *Broar i Älvsborgs län – en kulturhistorisk inventering*. Älvsborgs läns museiförening. 1977-78
- *Skepplanda Västgötaminnen 1900-talet som vi minns det*. L G Strömberg. 1999
- *Skepplanda socken*. B A Andersson m.fl. 1972
- *Hålanda socken*. E Högabo. 1972
- *Älvängen – ängarna vid älven 1823-1990*. K-Å Kjellberg 1990
- *Vägar och vägförare i Västergötland*. VFF:s tidskrift 1981-1982
- *Starrkärr-Kilanda socknar*. 1975
- *Nödinge kommun*. B A Andersson 1969

Webbtips:

Home.swipnet.se/nbk/historia.htm

De första fritidsbåtarna dök upp på 1920-talet. Läs mer om Nols båtklubbns historia på denna webbadress.

Många av ortsborna utmed Göta älv hade en egen eka som nyttjades för fiske och transporter. Båtfärd på älven vid 1900-talets början. I bakgrunden skimtar Bobus fästning. Foto: RMVG:s fotoarkiv.

Bryggor och båtar var på sin tid självklara mötesplatser. Här syns ELFÄNGEN vid Alvhems brygga år 1937. Vid de viktigare bryggorna såsom de i Nödinge, Nol och Älvängen fanns särskilda väntsalar. Inte mycket finns bevarat av detta men exempelvis ångbåtsbryggan vid Carlmarks ligger kvar liksom bryggan nedanför Stora Viken som användes för att skeppa ut tegel från tegelbruket. Foto ur Älvängen – ängarna vid älven.

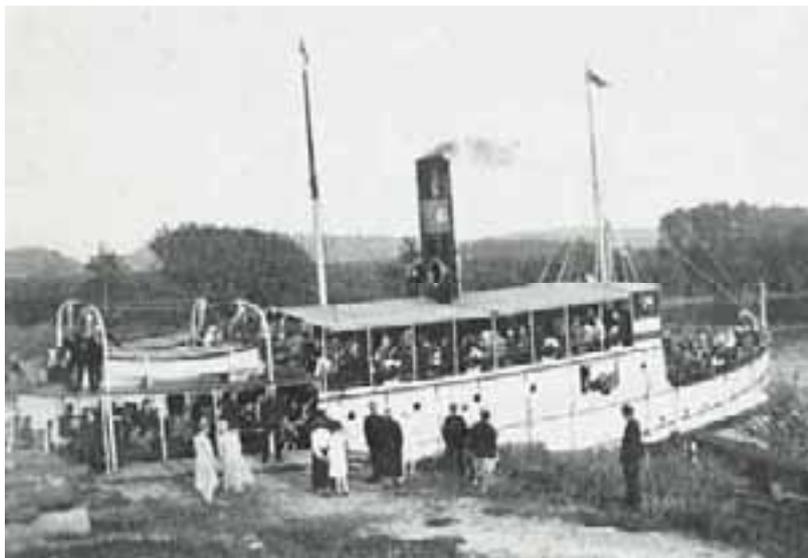
Under 1800-talet växte en omfattande varvsrörelse fram i Göta älv dalgång. Bohus varv startade sin verksamhet 1907 och bedrev verksamhet fram till 1987. Flera byggnader från varvstiden finns ännu kvar och ligger som en spännande miljö invid älven. Foto: MOW

En händelse som etsade sig fast i människors medvetande var när ångaren GÖTA ELF kantrade i Göteborgs hamn år 1908. 25 personer omkom varav två från Nödinge socken. Foto ur Älvängen – ängarna vid älven.

Kontakten med älven är viktig.

Berättat från Surte: Min bror och jag brukar gå ner till älven på sommarkvällarna, vi sitter och tänker och njuter och dricker öl, någon timmer eller så.

Jordbruket har sedan gammalt utnyttjat båttransporter ner till Göteborg där grönsaker, spannmål och slaktdjur avyttrades. Denna fraktfart ökade under 1800-talet genom tillkomsten av ångbåtar samt den växande stadens ökande behov av kött- och mejeriprodukter. Industrins etablering i älvdalen hänger också i många fall samman med de transportmöjligheter som älven erbjöd. Exempelvis gick prämar med glas till bryggerierna i Göteborg. I motsatt riktning kom båtar med latrin och pudrett från Göteborg som lantbrukarna kunde göda åkrarna med eller tomma äggådor för påfyllning av nya färska ägg till stadens innevånare. Det lossades också varor till lanthandlarna och foder- och konstgödsel till lantbruket. Bohusfiskare kom in med båt från kusten för att sälja sill eller byta den mot brännrotv, en bristvara ute vid kusten. Inte minst Alesnickarna har utnyttjat älven för transport av färdiga timmerstommar och annat material till köpare i Göteborg och utmed kusten.

Höjdpunkten för älvtrafiken inföll under åren 1896 till 1907 med hela 12 båtar fördelade på 9 rederier i reguljär trafik. Båtar som ELFÄNGEN, GÖTA ELF, TURISTEN, VINGA och NORDRE ELF trafikerade älven. Flitigast var NECKEN som gick i trafik under åren 1868 till 1939. Så småningom blev konkurrensen från tåg och bilar övermäktig och passagerartrafiken och så småningom även fraktfarten lades ner. Den sista ångbåten var ELFÄNGEN som slutade gå år 1938-39 och skrotades på Bohus varv år 1955.

På båda sidor av älven anlades många bryggor som angjordes av ångbåtarna. Traktens bönder hade andelar i dessa och därmed underhållsskyldighet. Vid de viktigare bryggorna såsom de i Nödinge, Nol och Älvängen fanns särskilda väntsalar. Inte mycket finns bevarat av detta men exempelvis ångbåtsbryggan vid Carlmarks ligger kvar liksom bryggan nedanför Stora Viken som användes för att skeppa ut tegel från tegelbruket.

Minst betydelse för Ale kan man nog säga att älven har haft under senare decennier. Persontrafiken på båt in till Göteborg har sedan länge upphört och industrin som en gång lockades hit av älvens möjligheter använder numera E 45 som den givna transportleden. Den befintliga fraktfarten på älven går i stort sett kommunen förbi. På senare tid har emellertid vattnet fått en ökad betydelse av annat slag. Nya och gamla Alebor efterlyser kontakten med vattnet för boende och rekreation. Industrilandskapet, järnvägen och landsvägen utgör dock en effektiv barriär från Surte i söder till Älvängen i norr. Denna barriär ifrågasätts emellertid allt mer när exempelvis önskemål om att kunna cykla och promenera utmed vattnet ökar.

Från klövjestigar till asfalterade vägar

På land tog man sig ursprungligen fram på gång- och ridstigar som följde lättframkomlig och väldränerad mark längs åsar. Lättast var det vintertid då marken var frusen och på många håll har det funnits särskilda vintervägar som utnyttjade sjöar och myrar för tunga transporter med slädar. Ur militär synvinkel var vintervägarna synnerligen viktiga.

Man räknar med att det Västgötska vägnätet var ganska väl utvecklat vid medeltidens slut. En handelsled, som här i trakten är nästan lika mytomspunnen som någonsin Sidenvägen till Kina, gick från Lödöse via Hålanda och Risveden upp till Skara. Här gick export- och importvaror i stora mängder mellan hamnen i väster och det inre av Västergötland. En annan väg löpte utmed Göta älv från Sæveåns mynning och upp förbi Lödöse, en föregångare till nuvarande E 45.

Skriftliga källor och äldre kartor ger en tydligare bild av vägnätets utbredning från 1600-talet och framåt. De där beskrivna vägarna motsvarar till vissa delar det medeltida vägnätet. Att tala om vägar kan dock vara missvisande eftersom det ända in på 1700-talet i de flesta fall handlar om gång- och ridstigar. Flera reseskildrare vittnar om vägnarnas dåliga standard och underhåll.

Av äldre kartor är lantmätaren Kettil Claesson Felterus kartor mest kända. På hans länskarta från 1654 kan man se att vägen Göteborg – Vänersborg genom Skepplanda har samma sträckning som den som var i bruk ända fram till 1955. En annan sträckning tar av vid Högtorp och följer Grönåns dalgång upp genom Hålanda. En detaljrik karta av betydande intresse omfattar Hallands, Göteborgs och Bohuslän, Älvsborgs och Skaraborgs län. Kartan anses vara gjord 1684 och visar de större vägarna, med bärighet för kanon- och trossvagnar. Förutom dessa fanns det också ett finmaskigare nät av stigar och ”sämre vägar”. Viktiga var alla de kyrkvägar som från gårdar och byar ledde fram till sockenkyrkan.

Under frihetstiden börjar handel och hantverk att blomstra och nya krav ställdes på vägarna. I byggningsbalken i 1734 års lag reglerades väghållningen både med avseende på vägarnas storlek och vem som var skyldig att underhålla dem. Lagen kom sedan att gälla fram till 1891 med vissa justeringar. I 1734 års lag föreskrevs att landsvägar skulle vara 10 alnar breda, d.v.s. knappt 6 meter. Annan farbar väg till ting, kyrka och kvarn behövde endast vara 6 alnar bred, drygt 3 meter.

Till våra äldsta vägminnen hör de s.k. hålvägarna. Det är gamla färdstråk som genom lång tids användande skurit sig ned i marken. I Ale kommun finns hålvägar exempelvis vid Krogen i Hålanda socken. Dessa små vägrester kan visa hur sträckningen av den gamla landsvägen en gång gick. Foto: KK

Träd med tradition

Vissa träd ansågs ha magisk kraft. Speciella träd invid vägar kan ha varit mötesplatser. Man rastade där, söp och åt sin matsäck. Begravningsföljen kan ha vilat vid trädet. Dessa träd ansågs farliga och fick inte skadas. En sådan ”Supek” finns fortfarande vid Bråtaslätt i Hålanda. Foto: MOW

På en karta över Älvsborgs län utgiven 1781 syns huvudvägarna genom kommunen. Av den framgår att vägen upp via Skepplanda och Hålanda är viktig medan Lödöse vid den här tiden mist sin betydelse. Förutom vägen utmed Göta älv är också vägen över Starrkärr och Kilanda mot Östad angiven som en av områdets huvudvägar.

Med vaghållningsstenar markerades hur lång sträcka av vägen som gården skulle sköta och underhålla. Vid Prästalund bar hembygdsföreningen ställt upp flera vaghållningsstenar som man samlat in. Foto: MOW

Älvängens omnibustrafik startade sin verksamhet år 1922. Här syns Anna Andersson, Anders Björklund samt Albert och Kristina Andreasson på väg att stiga in i bussen, en Chevrolet från 1931. Foto från 1937 tillhörande Skepplanda bbf.

Från 1930-talet och framåt gör sig bilen allt mer gällande. Bussförbindelser upprättas och lastbilsåkerier etableras. Med de nya transportmedlen följer nya miljöer, nya mötesplatser. Inte utan nostalgi minns vi många av dessa bilismens pionjärmiljöer. GDG:s bussgarage och bensinstation vid färjevägens anslutning till gamla riks 45 i Bobus. Foto: RW

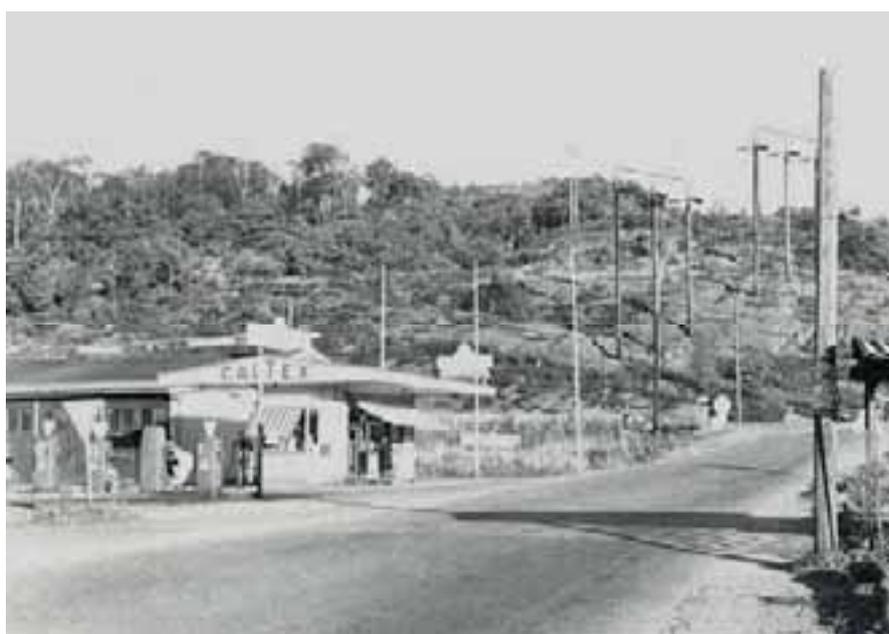
För underhållet av de viktigare vägarna tilldelades varje hemman en bestämd sträcka. Principen kom sedan att leva kvar ända in på 1900-talet. Gränsen mellan gårdarnas väglotter markerades med särskilda stenar, s.k. vaghållningsstenar, vilka numera finns medtagna i fornminnesregistret. I Ale kommun finns 17 kända vaghållningsstenar bevarade. Dessa står i många fall inte på ursprunglig plats utan har fått nya placeringar på hembygdsgårdar och i privaträdgårdar.

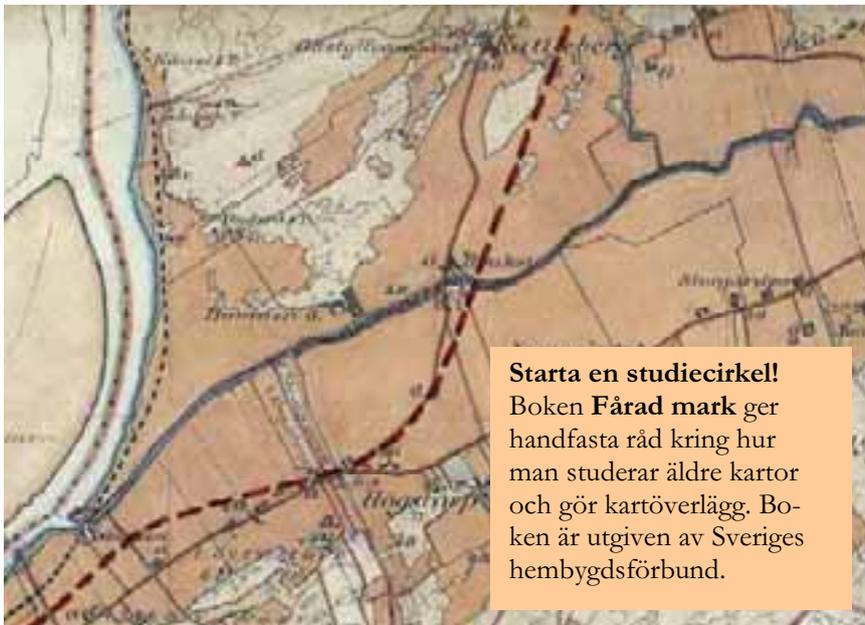
Under 1800-talet utvecklades vägnätet alltmer. Den industriella utvecklingen från 1800-talets senare hälft, och det stora transportbehov som detta förde med sig krävde förbättrade kommunikationer. Under 1800-talet sattes också vägväsendet under central kontroll. Tidigare hade denna uppgift handlagts lokalt genom s.k. vägmästare och senare av länsstyrelserna. När statsbidrag började beviljas åt de allmänna vägarna under 1800-talet blev det nödvändigt att inrätta ett ämbetsverk för detta. I 1891 års lag infördes benämningen "allmän väg".

Vaghållningen blev med den nya lagen en kommunal angelägenhet. Vägunderhållet låg som tidigare på bönderna som ansvarade för att deras väglotter hölls i farbart skick. Detta gällde i hela landet ända in på 1920-talet och avskaffades först 1943 genom en ny väglag.

Från 1930-talet och framåt blir bilen allt viktigare som transportmedel. Bussförbindelser upprättas och lastbilsåkerier etableras. 1900-talets andra hälft har präglats av vägprojekt vars syfte varit att vägarnas standard skall hålla jämna steg med bilismens tekniska utveckling, exempelvis på 1950-talet då långtradarna började trafikera vägarna. I kommunen är det främst E 45 som genomgått en påtaglig förändring. Tidigare har den hetat både riksväg nr 2 och nr 7. Breddning och rätning i flera omgångar har gjorts och under 2006 fick den europavägstatus. Privatbilismen har exploderat och idag tar vi oss enkelt nästan vart vi vill.

Spåren efter det äldsta landsvägsnätet är svårdaterade. Nutida vägar sammanfaller fortfarande med äldre sträckningar och överlagrar dessa. Ser man till vägnätet i stort innehåller det förhållandevis få helt nya vägar, utom i tätbebyggda områden. Förändringar har främst rört sig om rätningar eller nya sträckningar inom det befintliga vägnätet. Där man tidigare åkte genom byarna åker man nu utanför. Ofta kan man finna flera generationer av samma väg nära varandra och dessa åskådliggör tydligt förändrade vägbyggnadsmetoder och en allt mindre anpassning och underordning till rådande terrängförhållanden.

Starta en studiecirkel!
Boken *Fårad mark* ger handfasta råd kring hur man studerar äldre kartor och gör kartöverlägg. Boken är utgiven av Sveriges hembygdsförbund.

Äldre kartor är ett utmärkt redskap när man vill spåra äldre vägsträckningar. Genom att lägga olika kartgenerationer bredvid varandra kan man följa utvecklingen. Om man kan justera kartskalan kan man kanske till och med lägga kartorna över varandra – göra ett kartöverlägg. Då blir förändringarna oftast mycket tydliga.

Här ovan syns den ekonomiska kartan som fältmättes på 1890-talet i Älvsborgs län. Den visar att många av dagens vägar har samma sträckning som för 100 år sedan men också att omdragningen av E 45 på 1900-talet förändrat landskapsbilden i Grönåns dalgång. Exempelvis gick vägen då över ån vid Bruket och sedan förbi gästgiveriet i Kattleberg. Denna sträckning kan följas tillbaka till ovannämnda 1600-talskartor.

Om man vill gå längre tillbaka än 1890-tal så utgör gårds- och bykartor en viktig källa. Detta material ligger ofta i en skala 1:4000 och ger således en mycket detaljerad bild. Nackdelen är att det kan vara svårt att få en överblick över ett större område. För att fånga riktigt ålderdomliga vägsträckningar får man komplettera kartstudierna med undersökningar i terrängen.

Även om många vägar är gamla har breddning och rätning förändrat närmiljön kraftigt, inte minst kring E 45. Så här charmig var infarten till Nödinge ännu på 1950-talet. Foto: Nödinge sockens blf.

Ekonomiska kartan från 1890-talet är en ovärderlig källa till kunskap om det äldre vägnätet. Här syns den gamla vägen förbi Bruket och Kattleberg. Den streckade linjen visar nuvarande sträckning av E 45. Snart kommer nya vägbyggnader förändra bilden igen.

Offerkast – skydd mot ond bråd död!

Till de mer udda vägminnena hör offerkastet eller varpen, högar där förbipasserande slängt sten eller pinnar. Enligt traditionen har någon mött en våldsam död på platsen och för att själv undgå samma öde kastar, ”offrar” förbipasserande sten eller pinnar så att en hög bildas. En handfull offerkast är kända i kommunen.

Utmed kyrkvägen från de södra delarna av Starrkärrs socken ungefär mellan gården Dammarna och sjön Ingelkärr finns två rösen. Dessa sägs vara offerkast. Traditionen berättar att vargen rev en kvinna till döds på denna plats. Uppgifterna om vart hon skulle gå dock isär. En del säger att hon var på väg till kyrkan, andra att hon var på hemväg från julagille i Älmhult. För att slippa samma öde har dock två rösen med tiden kastats upp här av förbipasserande.

SSO om L Orrevattnet vid Varpakärret i Hålanda finns ett offerkast. Två vallpojkar, vallhålingar, rök här ihop och slogs och den ena fick plikta med livet. Han hemsökte sedan platsen som spöke. Röset har tillkommit för att folk sökt skydda sig mot detta när de passerat platsen.

Offerkast finns också vid Ryksdamm i Skepplanda och vid en stig mellan Skaggata och Järnklev i Hålanda. Ett numera borttaget offerkast låg strax söder om Älvängen.

Med sina två fulla våningar ger det gamla gästgiveriet i Kattleberg ett pampigt intryck och skäljer ut sig från de omgivande gårdarna. Foto: MOW

Den vackra gästgiveribygnaden i Nol är numera riven. Här bedrevs verksamhet ca 1815-1908. Trots att utskänkning av alkohol endast fick ske till resande lär många Nolbor ha släckt törsten här under åren, bl.a. glasbruksarbetarna i början av 1900-talet. Foto: Starrkärrs hbh.

Gästgiveriet vid Vadbacka tillkom år 1684 efter initiativ av landsbövdningen Henrik von Vicken. Den första gästgivaren hette Assmund Bengtsson och verksamhet bedrevs med vissa uppehåll fram till 1800-talets mitt. Förutom manbyggnaden fanns enligt en besiktning 1833 också hållstuga (där mat och öl serverades), köksbyggnad, hemlighus samt ladugård. Köksbyggnaden bittar man numera på hembygdsgården i Skepplanda. Foto: MOW

Gästgiverier – bra för både resande och bofasta

I forna tider var det brukligt att vägfarare våldgästade bönderna och krävde såväl kost som logi. Detta var självfallet betungande för allmogen och 1285 avskaffade därför Magnus Ladulås officiellt våldgästningsrätten. S.k. rättare i varje by skulle istället hjälpa de vägfarande med både skjuts, livsmedel och härbärge. Om rättaren själv inte kunde skaffa det den resande behövde skulle han anvisa ”rätta” till någon annan. Sannolikt är detta upphovet till ordet *gästgiveri* – den som gav bönderna gäster. År 1335 stadgades att värdshus skulle upprättas utmed de större allmänna vägarna med högst 2-2,5 mils mellanrum. Gästgiveriförordningar tillkom bl.a. 1634, 1649 och i samband med 1734 års lag.

Gästgiveriverksamheten kunde till en början gå på tur bland bönderna men blev snart yrkesmässigt knuten till särskilda personer och gårdar. Gästgivaren slapp vissa skatter och pålagor och hade ensamrätten till försäljning av öl, vin och brännvin inom en omkrets av två mil. Förutom kost och logi skulle gästgiveriet också tillhandahålla stallplatser samt hästar och åkdon. Till detta var traktens bönder skyldiga att bidra. Många gästgivare ordnade så småningom denna service själva mot bidrag och från år 1878 var bönderna helt befriade från det betungande skjutstvånget.

År 1634 förordnade Ale häradsrätt att tre gästgivargårdar skulle inrättas i Ale härad. Troligtvis innebar det att redan befintliga krogar utbyggdes i Verle i Hålanda, Grönnäs i Skepplanda samt vid Nödinge. Också vid Osbacken i Starrkärr skall det en tid ha funnits gästgiveri. En annan tidsbild över var i Ale det funnits gästgiverier och skjutsstationer ger oss 1890-talets ekonomiska karta samt några än idag bevarade gästgiverimiljöer. Om man börjar i söder så låg enligt kartan en skjutsstation vid Skårdal. Enligt kartan låg nästa gästgiveri på Nol Södergården. Det var en efterträdare till det ovan nämnda gästgiveri med skjutsstation som låg en bit söder om den södra infarten till Nödinge sedan 1600-talet. Stället hette Lahall och lades ner år 1815 då Jöns Anton Bogemark var gästgivare. Byggnaden flyttades på 1910-talet och bär numera namnet Granhäll. Gästgiveriet i Nol spelade en viktig roll under sin verksamma tid men lade ner omkring 1908.

För resande mot Vänersborg kom nästa anhalt vid Kattleberg i Skepplanda. Hit flyttades härads tingsplats på 1670-talet från Grönnäs och då följde även gästgiveriverksamheten efter. De som valde vägen utmed Grönnäs dalgång kunde från år 1684 få mat och husrum vid Vadbacka och längre norrut i Verle i Hålanda socken.

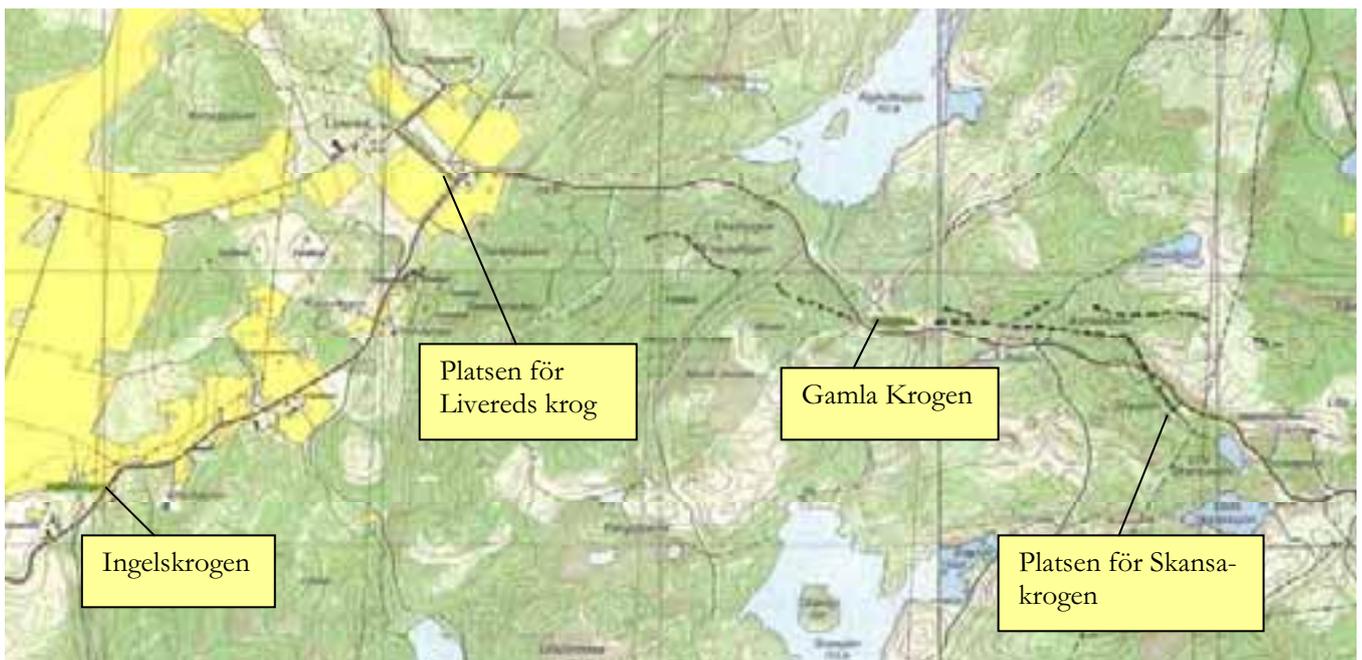

Motell Göta älv – en modern efterföljare till de gamla gästgiverierna. Det startades av Harry Blank och Einar Egenvall på 1950-talet. År 1984 revs det mesta av det gamla och nuvarande byggnad tillkom. Butik tillkom 1996. Bensinen såldes från början under namnet CALTEX, sedan under TEXACO och numera under PREEM. Foto: MOW

Enligt bestämmelser från 1649 skulle gästgivargården ha tre våningar – en för adel, en för annat hederligt folk och en för gemene man. Som framgår av folkminnen, reseskildringar och teckningar så förblev detta en utopi på de flesta ställen. Envånings trähus med enkla förhållanden förblev länge det vanliga. Under 1700-talets senare del förses emellertid många gästgivargårdar med en andra våning. Den bevarade gästgivargården vid Vadbacka är av okänd ålder men har ett utseende som kulle kunna härstamma från 1700-talets andra hälft då gästgiveriverksamheten återupptogs efter att ha legat nere i knappt två decennier. Huset har dock under årens lopp genomgått flera förändringar. Enligt uppgift var gästgiveriet i Verle uppfört i två våningar och den bevarade byggnaden på Kattleberg är ett utmärkt exempel på en gästgivargård i flera våningar. På storskifteskartan från 1809 ligger gårdarna i Kattleberg tätt sida vid sida och i mitten tronar gästgiveriet som genom sin storlek på byggnaderna skiljer ut sig från de övriga gårdarna.

Systemet med gästgiverier och skjutsstationer fanns kvar in på 1930-talet då bilen började ta över och drastiskt förkortade restiden. En efterföljare till gästgiverierna i modern tid är vägkrogar och motell med Motell Göta Älv som en karaktäristisk representant.

Förutom gästgiverierna har det också funnits ett antal krogar runt om socknarna som besöktes av såväl resande som lokalbefolkning. Inte många spår finns idag efter denna verksamhet. I Hålanda minner dock ett par namn, Krogen och Ingelskrogen om tidigare krogverksamhet. Här finns också intressanta system med halvvägar (se streckade linjer) som visar äldre sträckningar av landsvägen mellan Lödöse och det inre av Västergötland och minnet av flera numera försvunna krogar.

Milstenar och vägvisarstenar registrerade i Fornminnesregistret.

- Milsten
- Vägvisarsten

Självkärlart har det funnits flera stenar men många är försvunna, stulna eller förstörda. I Hålanda har de försvunna stenarna ersatts med stolpar som märker ut var de stod.

Helmilstenarna från 1754 bär förutom landshövdingen Adolf Mörners initialer också kung Adolf Fredriks monogram. Milsten nära Gamla Krogen i Hålanda.

Milstensfaddrar

Efter översynen 1999 av kommunens mil- och vägvisarstenar har hembygdsföreningarna åtagit sig att sköta om tillsynen av dessa intressanta vägminnen.

Drottning Kristina gjorde att "alla milar blir lika långa"

I den gästgiveriförordning som under drottning Kristinas regering utkom år 1649 angavs att vägarna skulle mätas och att varje mil skulle utmärkas med milstolpar för att underlätta för de resande. Från 1730-talet utmärktes även varje halv- och fjärdedelsmil med stolpar.

I Älvsborg utfärdade landshövding Adolf Mörner år 1754 en befallning att alla gamla milstolpar, då ofta av trä, skulle ersättas med nya, helst av sten från Kinnekulle. Förutom avståndsangivelsen märktes stenarna med årtal och på helmilstenarna dessutom med kungens namnskiffer och landshövdingens initialer. I Ale kommun finns 20 milstolpar registrerade i fornminnesregistret. Av dessa är dock 6 borttagna eller försvunna. År 1999 restaurerades kommunens samtliga stenar och i samband med detta nyupptäcktes och återfanns ett par stenar. I Ale är knappt hälften av de kvarvarande stenarna från Adolf Mörners tid, främst utmed vägen från Älvängen upp till Livered men också utmed nuvarande E 45, alltså de gamla huvudvägarna. Vägen mellan Vadbacka och Kilanda har stenar märkta 1785 och 1846. Också vägen mellan Alafors och Kilanda har stenar från 1785. Mellan Alafors och Älvängen finns dessutom ett par stenar daterade år 1819.

Även vägvisare av sten sattes upp vid större vägskäl. I Ale finns flera sådana fykantshuggna vägvisarstenar bevarade, exempelvis vid Verles korsväg, vid korsningen i Skepplanda och vid Högstorp norr om Älvängen där vägen delar sig mot Vänersborg och mot Hålanda.

Från Vänersborg till Alingsås står det på vägvisarstenen i korsningen i Kilanda socken. Foto: MOW

Brobygge

Naturligt finns ett nära samband mellan broarnas och vägarnas historia. En av de äldsta kända broformerna är de s.k. kavelbroarna som består av trädstammar lagda tätt intill varandra för att överbygga sankare partier. Spåren efter en sådan finns nordost om Gamla Krogen i Hålanda. De första egentliga broarna förekom på platser där vattendragen var tillräckligt smala för att överbyggas. Till en början var det frågan om enkla stockar eller spångar. Enkla broar av stenhällar förekom också vid små spännvidder. Ett klassiskt exempel på en ålderdomlig stenkalkbro finns över Hältorpsån vid Hältorp i Starrkärrs socken. På många håll vadade man istället över vattendragen där så var lämpligt vilket namn som Vadbacka i Skepplanda och Vadet i Hålanda minner om.

Stenkalkbro över Hältorpsån i Starrkärr. Foto: RMVG:s arkiv.

Den ca 100 meter långa valvbron vid Vadbacka är kommunens främsta brominne. Den stod klar 1813 och användes sedan för en allt tätare trafik fram till 1969. Numera bär den cykel- och gångtrafik. Materialet i bron kommer från berget vid Frövet. Foto: Ale kommun.

Bron var bra att dansa på!

Förr användes en del broar som dansbanor – kanske ett lite oväntat användningsområde. Men allt som var plant och bra lämpade sig ju för dans! Så har exempelvis bron över Grönån vid Bruket i Skeplanda tjänat som dansbana.

Vid mer svårforcerade vattendrag fick man färja över djur och människor. Vid Bohus finns ännu spåren kvar av färjeläget för Jordfallsfärjan som gick över älven. Färjetrafiken upphörde då Jordfallsbron stod klar 1965.

Först under 1700-talet började man i ökad omfattning bygga stenvalvbroar. Till viss del berodde detta på en ny kunglig förordning. Överintendent Carl Hårleman fick befogenhet att granska alla ritningar till anläggningar som skulle uppföras för ”publici räkning”. Genom att Hårleman förordade välvda stenbroar fick allmogen ytterligare en tyngande plåga då stenvalvbroarna var svårare och mer kostsamma att bygga än träbalkbroar. En stor fördel var dock att de genom flera valvslagningar tillät en betydligt större spännvidd än en balkbro. Önskemålet att spara skogarna från skövling betydde också mycket i sammanhanget. Den lokala tillgången på sten avgjorde i stor utsträckning bronns karaktär - ingen av de äldre stenvalvbroarna är den andra lik. I Ale finns och har funnits ett stort antal små stenvalvbroar. Det förnämligaste provet på brobyggnadskonst från tidigt 1800-tal är naturligtvis stenvalvbron i tre spann vid Vadbacka.

Då tekniken att borra och spränga i berg under 1800-talets senare del blev allt mer utvecklad, blev broarna så småningom bättre och mer lika varandra med kvaderhuggna stenar och bättre passning mellan de olika stenblocken. 1900-talets stenvalvbroar känns igen på sitt mer ”arbetade” utseende jämfört med de äldre stenvalvbroarnas grövre karaktär.

Numera riven stenvalvbro som låg nära Hålsjön i Hålanda. Trafikutveckling men också slentriantänkande utgör ett stort hot mot många av våra gamla broar. Foto: RMVG:s arkiv.

Genom industrialismen, från 1800-talets senare del, har brobyggnadskonsten genomgått en omfattande teknisk utveckling. Järn- och stålbroar kom efterhand att konkurrera ut de äldre brotyperna av trä och sten. Under 1900-talet har sedan betong kommit att bli det förhärskande materialet vid brobyggnad. På senare år har dessvärre många stenvälvbroar och andra äldre broar av kulturhistoriskt värde försvunnit och andra åter är rivningshotade. Bland orsakerna till denna utveckling återfinns den byggnadstekniska utvecklingen, trafikutvecklingen och ökade kostnader. Men också oklara ansvarsförhållanden och slentriantänkande spelar in. Åren 1977-78 inventerades broarna i dåvarande Älvsborgs län. Sammanlagt 65 broar dokumenterades i Ale kommun. Av dessa klassades bron vid Vadbacka högst. Några av de utpekade broarna är dock numera rivna, exempelvis flera små stenvälvbroar utmed landsvägen genom Hålanda.

”Thors bro” över Grönån i Skepplanda var en plattrambro i betong utförd under ledning av kapten John Cederblad på 1930-talet. Numera finns en kulvert på platsen. Foto: RMVG:s arkiv.

Vägar av järn – BJ och LLEJ förändrar landskapet

1800-talets senare hälft och tiden kring sekelskiftet 1900 var de stora järnvägsbyggenas tid i Sverige. Vid sidan av de statliga stambanorna anlades också ett stort antal privata järnvägar. Intresset för att etablera järnvägsförbindelse mellan Västsverige och Bergslagen var stort. Järnhanteringen var transportkrävande och malm, tackjärn och träkol var skrymmande och tunga varor. Efter diskussioner kring alternativa dragningar öppnades den första sträckan mellan Falun och Ludvika år 1875. Sträckan Göteborg - Trollhättan stod klar år 1877 och två år senare var hela bergslagsbanan upp till Falun färdig då bandelarna mellan Öxnered och Kil gjorts klara. Bergslagens järnväg var ett för sin tid mycket stort projekt och Sveriges genom tiderna största enskilda järnväg.

Förutom att järnvägen spelade en väsentlig roll för strukturomvandlingen inom svensk järnhantering och för Göteborgs fortsatta utveckling fick den stor betydelse för samhällsutvecklingen i Götaälvdalen. I anslutning till stationerna växte en mångsidig industri fram. Hit drogs också handel, bostäder och offentlig förvaltning.

Några egentliga tätorter fanns inte i Ale vid järnvägens framdragande och till en början anlades endast last- och hållplatser. I takt med trafikens utbyggnad blev hållplatserna uppgraderade till stationer. Ritningarna till stationsbyggnader utmed Bergslagsbanan utfördes av arkitekt Axel Kumlien. De delades in i fyra klasser beroende på stationens storlek och kunde uppföras i sten eller trä. I Nol uppfördes en station i tredje storleksklassen i trä. I Surte uppfördes snart ett stationshus i fjärde storleksklassen i trä. Bohus fick ny station 1907 i annat utförande liksom Älvängen där en mindre trästation ersattes av en pampig stenbyggnad i nationalromantisk stil år 1909.

Läs mer om järnvägen:

- *Lödöse Lilla Edets järnväg, en historik för åren 1906-1976.* S. Forsaeus. 1978
- *Bergslagsbanan – tillkomst och första verkningstid.* Ingår i *Kring Göta älv.* M Fritz 1993
- *Bergslagens järnvägsaktiebolag 1872-1922.* V. Ahlberg 1923

Ritningarna till stationsbyggnader utmed Bergslagsbanan utfördes av arkitekt Axel Kumlien. De delades in i fyra klasser beroende på stationens storlek. Ritning till Kumliens stationsbus klass 2 av trä.

Stationen i Bohus från 1907 fick en annan utformning än de ursprungliga utmed Bergslagsbanan. Här syns också ångbåtsbryggan med ångaren Kungelf som tog tågresenärer till och ifrån Kungälv. Ovan speglar sig den nya stationen med fjällpanel och ”funkisform” i en vattenpöl. Foto: Nödinge sockens hbf och MOW.

Stationerna blev vid sidan av ångbåtsbryggorna viktiga mötesplatser i samhällena. I Älvängen sörjer många ännu att den pampiga stationen från 1909 revs. År 2006 revs även det kvarvarande magasinet. Äldre vykort ur Älvängen – ängarna vid älven.

Överst syns den gamla stationen i Surte byggd efter Kumliens ritningar och nedan den nya med en funktionalistisk utformning med tegelfasader, tvåluftsfönster och fina detaljer såsom skejffertak och kopparklädd skorsten. Foto: Nödinge hbf och MOW.

Utmed järnvägen fanns också särskilda banvaktstugor. Ursprungligen skötte varje banvakt en järnvägssträcka om 5 km, en vanlig norm vid Sveriges enskilda järnvägar. Någon bevarad banvaktstuga förefaller inte längre finnas i Ale kommun.

Det tog lång tid innan järnvägen blev ett självklart val när människor i Älvdalen skulle in till Göteborg. Tågbiljetterna var dyra och tåget ansågs därmed bara vara något för de mest välbeställda. Istället fortsatte man att åka båt som visserligen tog längre tid men som var påtagligt mycket billigare. (Dessutom lär en del rederier ha bjudit på snaps ombord för att behålla kunderna...)

Den elektrifiering av Bergslagsbanan som genomfördes åren 1937-1946 innebar en påtaglig förändring i miljön kring järnvägen. Under denna period uppfördes också nya stationer i Surte och Bohus. De fick ett för tiden typiskt funktionalistiskt utförande med fasader av gult tegel samt skifferklädda tak i Surte och fjällpanel i Bohus. Ett förrådsskjul och ett äppelträd skvallrar idag om var den gamla stationen låg i Bohus. Rakt nedanför denna plats låg förr stationsbyggnaden där ångaren Kungelf hämtade och lämnade tågresenärer till och ifrån Kungälv.

År 1937 tog staten ett principbeslut om att förstatliga alla enskilda järnvägar och tio år senare, efter långa förhandlingar blev Bergslagsbanan inlemmad i SJ. Persontrafiken lades ner på 1960-talet och efter det har de betydelsefulla stationsmiljöerna tappat sin centrala funktion som mötesplatser och orterna förlorat mycket av sin prägel av stations samhällen.

I och med anläggandet av LLEJ uppfördes en förgreningstation vid Alvbem. Stationshuset byggdes enligt Bj:s mönsterritning för storleksklass 4 i trä. Stationen lades ner 1970. Till miljön som numera är borta hörde också exempelvis jordkällare, ställverk samt godsutrymmen. Äldre foto ur Skepplandaboken.

Väntan på tåget - troligen i väntsalen i Älvängens eller Nols stationshus - i konstnären Ivar Arosenius (1878-1909) tolkning. Han bodde sina sista två år i Älvängen. Här tillkom huvuddelen av hans originella produktion av lekfulla och sinnrika sagodiktningar i akvarell. Den dekorativa jugendstilen och tidens skämtpress spelade stor roll för hans måleri.

Från Alvhem och norrut mot Trollhättan fick Bergslagsbanan en sträckning långt från Göta älv. Detta var en missräkning för Lödöse och Lilla Edet. Planer på en anslutande järnväg från Alvhem upp till Lilla Edet tog därför snart form. Fördelarna med en järnväg med denna sträckning var påtagliga för såväl industrin som persontrafiken. Drivande bakom idén att bygga järnvägen var ingenjör C Emil Haeger i Lilla Edet men även kronolänsmän Emil Lundgren i Skepplanda. Den 15 km långa banan uppfördes åren 1905-1906 och invigdes i augusti sistnämnda år. Namnet blev Lödöse- Lilla Edets järnväg, LLEJ. Fram till 1948 trafikerades banan på arrende av Bergslagens järnväg men införlivades därefter av SJ. Den sista rälsbussen flyttades till Åmål år 1952 och därmed upphörde persontrafiken på banan. Godstrafiken har däremot fortsatt och järnvägen utnyttjas alltjämt för dylika transporter.

I och med anläggandet av LLEJ uppfördes också en förgreningsstation vid Alvhem. Stationshuset byggdes enligt BJ:s mönsterritning för storleksklass 4 i trä men med annan inredning. Stationen lades ner den 30 juni 1970. Till miljön som numera är borta hörde också exempelvis jordkällare, ställverk samt godsutrymmen.

Flertalet stationshus har rivits eller står inför rivning på grund av utbyggnad av E 45 och järnvägen. I Älvängen beklagar många människor fortfarande att den vackra stationsbyggnaden revs. Tills nyligen fanns dock det gamla magasinet kvar som en påminnelse om den för samhället så betydelsefulla stationen.

Vid 2000-talets ingång stundar en ny era för järnvägen genom Ale då den nu byggs ut till dubbelspår mellan Göteborg och Öxnered. Detta kommer med all sannolikhet få stor betydelse för pendeltågstrafiken och ge möjlighet att åter öppna nedlagda stationer för trafik, vilket redan skett i Älvängen.

Utmed järnvägen fanns särskilda banvaktstugor. Denna låg vid Nödinge. Någon bevarad banvaktstuga förefaller inte längre finnas i Ale kommun. Foto: Nödinge blf.

Avstickaren från Alvhem upp till Lilla Edet används numera främst för godstransporter för industrin. Foto: MOW

Kommunikation – några värdefulla miljöer

Vägminnen kan se olika ut. Som ett oväntat inslag i den nutida industrimiljön i Surte ligger den nyligen restaurerade Karons allé. Färjekarlen "Karon" bodde på Karonsberg varifrån han kunde se allén och även Ellesbo på andra sidan älven, där en av direktörerna (ägarna) till Surte glasbruk bodde. När disponenten gick ut och gjorde tecken, skulle Karon omedelbart ro över och hämta disponenten. Efter Surteraset 1950 byggde militären en pontonbro över älven här. Karonsberg finns kvar, men är flyttat en bit (det ligger idag granne med gamla kommunalhuset).
Foto: MOW

Lästips från biblioteket:

- *Fri lejd.* Ove Allansson
- *Vägen till Stormskäret.* Anni Blomqvist.
- *Gäst hos verkligheten.* Per Lagerqvist.
- *Leo.* Ulla-Lena Lundberg
- *Kullagerkriget.* Evert Lundström
- *Ostindiefararen.* Evert Lundström.
- *Vänerskepparen som blev storredare.* Martin Perne.

För barn:

- *Banvaktsbarn.* Margareta Bengtsson.

Stationen med det gamla vattentornet i Nol på 1930-talet. Vattentornet var ett verkligt landmärke som många ännu minns. Numera är miljön uttraderad för att ge plats åt den breddade E 45. Beskuret äldre vykort lånat av Peter Rosengren.

I kommunen finns ett flertal miljöer där man kan uppleva kommunikationshistoria. Vid exempelvis Kattleberg och Vadbacka finns både äldre vägsträckningar och vägminnen in form av gästgivargårdar och milstenar bevarade.

1. Karons allé, Surte
2. Bohus varv och Bohus station
3. Del av äldre, delvis stensatt väg "Anegatan" som bl.a. ledde upp till torvtäkten i Anemossen. Använd som "smuggelväg" runt Skårdals Skate?
4. Offerkast nära Igelkärr (raä 86), Starrkärrs socken.
5. Prästälund med samling av milstenar och väghållningsstenar*
6. Kommunens milstenar och väghållningsstenar (se särskild karta i texten på sid. 140)
7. Allé vid Kilanda säteri*
8. Stenvalvbro, milsten och gästgiveri vid Vadbacka*
9. Gästgiveri, milsten och äldre vägsträckning vid Kattleberg*
10. Bergslagernas järnväg med stationshus i Surte och Bohus samt den gamla stationsplatsen i Alvhem med LLEJ.
11. Supek vid Bråtaslätt, Hålanda socken.
12. Krogen i Hålanda socken med system av hålvägar som visar äldre sträckningar av vägen mellan Lödöse och Skara (se även karta i texten)*
13. Alléer vid Livered, Hålanda socken.*
14. Vallpojkeröset (raä 20), Hålanda socken.

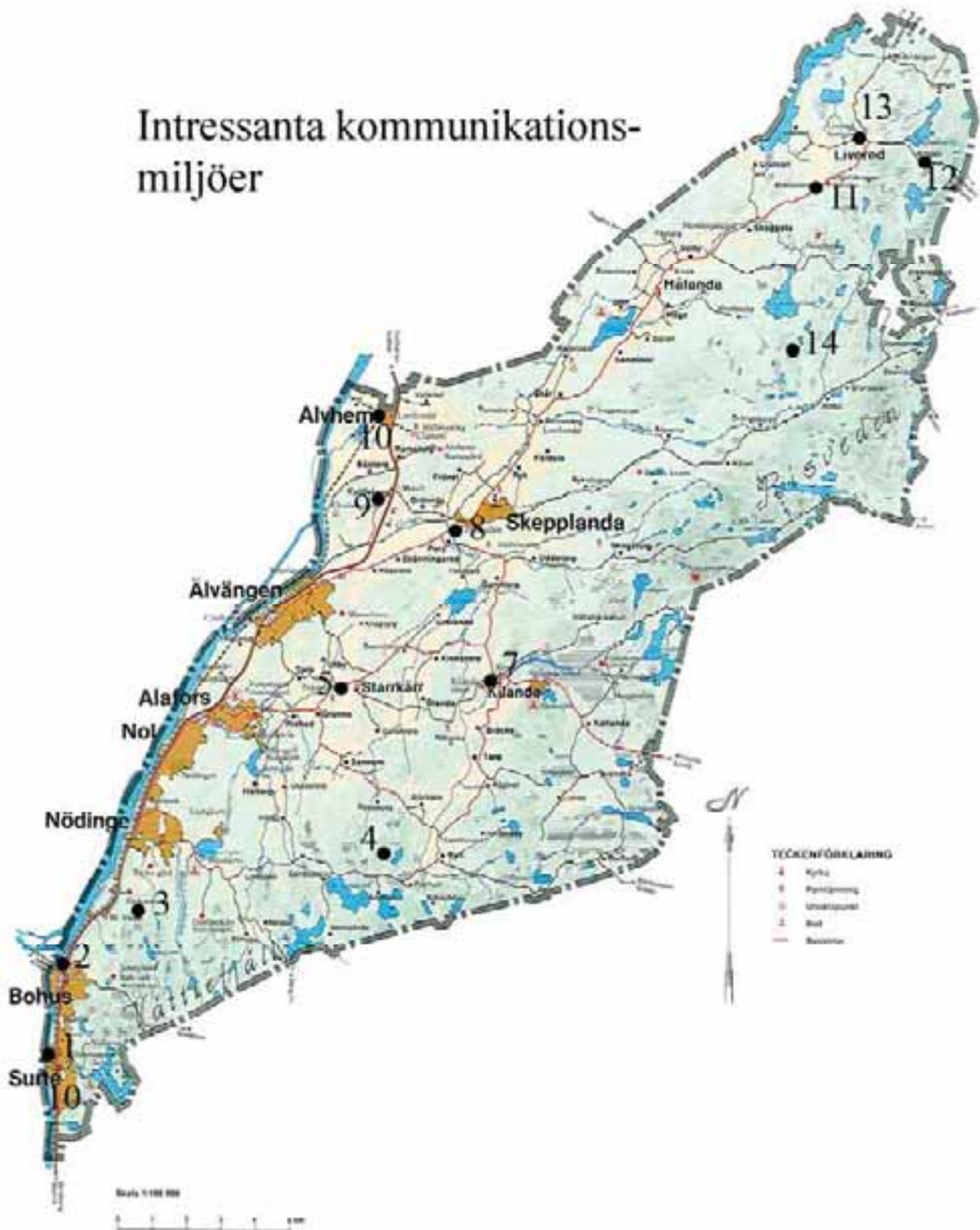
* Ingår i större utpekad kulturmiljö

Forska vidare!

- Vilka fler vägminnen finns kvar i dagens landskap? Det kan vara fysiska lämningar men också platser med en tradition. Finns det bilder, minnen och berättelser kring vägarna och järnvägen?
- Går det att följa äldre vägsträckningar? Vilka kyrkvägar har funnits i kommunen? Går de att rita in på en karta? Äldre kartor och undersökningar i fält kan ge svar.
- Ångbåtsbryggor och stationer var mötesplatser. Var möts vi idag?
- Diskutera begreppet genomfartsled i historiskt perspektiv och nutid.
- Hur har kommunikationerna utvecklats under 1900-talet? När kom den första bussen, bensinmacken o.s.v.
- Telefonens historia är inte medtagen här. Hur har den förändrat Ale?

Intressanta kommunikations- miljöer

Handel – en stark drivkraft då som nu

Idag drar vi oss gärna till minnes alla de affärer som funnits i bygden och förundras över hur många de var – att de bar sig. De gamla handelsbodarna är förknippade med ljusa minnen och var ofta viktiga mötesplatser i bygden. De miljöer vi minns idag är främst de som var knutna till de framväxande järnvägs- och industrisamhällena och bilens barndom. I kommunen har det funnits en mängd affärer som på olika sätt satt sin prägel på bygden. Flertalet av dessa är numera borta, nedlagda och utkonkurrerade av dagens mer storskaliga handel. Ännu återstår dock en del miljöer som är präglade av lanthandelseran eller stationssamhället.

Tullar, torgdagar och marknader

Handeln i Aletrakten går naturligtvis mycket längre tillbaka i tiden än till lanthandlarnas tid. De skepp som hittades på byn Åskekärns marker och som visade sig vara handelsskepp från vikingatiden, av typen Knarr, tillhör de äldsta beläggen för handel i området. Att Lödöseborna redan under 1100-talet ägnade sig åt omfattande utrikeshandel är också känt. Denna handel kom senare att till stor del ligga i händerna på tyskarna och Hansan.

Göta älv fungerade alltså sedan urminnes tider som handelsled. Från 1200-talet finns uppgifter om utförsel av järn denna väg. Stora mängder kalksten till fästningsbyggen forslades från Kinnekulle på älven och ektimmer flottades denna väg för att blir exempelvis master. Boskap var en annan viktig handelsvara. Sill, fisk och salt var de viktigaste varorna uppför älven.

Handel har i alla tider varit omgärdad av regler och bestämmelser. Handel via mellanhänder var före införandet av näringsfrihet 1846 och 1864 i stort sett bara tillåten för städernas borgare medan direktförsäljning alltid varit fri. En viktig inkomstkälla för landsbygdsbefolkningen har ända sedan medeltiden varit att vid torgdagar och marknader sälja gårdens produkter till stadens innevånare. Här har närheten till Lödöse, Kungälv och senare Göteborg med sina marknader vid exempelvis Pålsmässan i januari och Maria Magdalenas mässa i juli spelat en stor roll.

Även om självhushållet långt fram i tiden var utbrett på landsbygden har man haft behov av att skaffa vissa varor som man inte själv producerade, exempelvis järn och salt. Det kunde göras genom uppköp i stan och på marknader men också genom gårdfarihandel och byteshandel med grannar. Många bygder skaffade sig specialiteter och i Aletrakten är det snickeriet och tillverkningen av husstommar som måste lyftas fram som en specialitet. Älven utnyttjades för transport av färdiga timmerstommar och annat material till köpare i exempelvis Göteborg och utmed kusten.

Samtidigt som myndigheterna försökte begränsa all handel till städerna ville de också få inkomster till staten genom att belägga handeln med tullar. Den så kallade lilla tullen eller landtullen som inrättades 1622 togs ut på alla varor som fördes in till städerna för försäljning. Motsvarande tullar inrättades också på några andra platser. Att älven fram till 1658 var gräns mellan Danmark/Norge och Sverige påverkade handeln genom tullar och sätten att försöka undvika dessa var många. Vid Skårdals Skate där danskarna kontrollerade båda sidor av älven skapade man allt emellanåt en spärr med passage-tullar. Vid Vik (Stora Viken) inrättades en tullplats 1638. Båttrafiken var härifrån livlig till Bohus, Kungälv, Kungahälla och Marstrand. I samband

Läs mer om handel:

- *Bilder ur lanthandelns historia.* J Ejdostam m.fl. 1965
- *Västgötahandel genom sekler.* Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1991-92.
- *Från handelsbod till Stormarknad.* G Savås 2000
- *Älvängen – ängarna vid älven.* K-Å Kjellberg. 1990
- *Affärer i Surte fram till 1950-talet.* Bruksongar 2000
- *Surte och Bobus i gången tid.* Nödinge sockens hembygdsförening. 1986
- *Surte – ett samhälle på historisk mark.* K-Å Kjellberg. 1990
- *Minnen från Solbacken och Bobus.* 1991. Nödinge sockens hembygdsförening.
- *Lanthandlare med mera i Skepplanda socken.* Skepplanda hembygdsförening. 1996
- *Nödinge kyrkby. Från landsbygd till tätort med intervjuer och artiklar.* Nödinge sockens hbf. 1996
- *Ablafors sambälle som gamla Ablaforsare minns det.* Häfte utgivet av Ahlaforsgruppen.
- *Ablafors.* Häfte sammanställt av dialoggruppen i Alafors i samband med framtagande av Kulturarvsplan. 2006
- *Hålanda socken.* Sidorna 335-338 handlar om affärerna i socknen. E Högabo.

En viktig handelsled till lands var den gamla landsvägen över Risveden mot Skara. På denna farofyllda väg gick varutransporter till och ifrån omlastningen vid älven. För att skydda sig mot plundring reste man ofta i stora sällskap eller ordentligt beväpnad. Fina hålvägar i Hålanda visar än idag var äldre sträckningar av den gamla vägen gick. Foto: PD

Lanhandlarna var viktiga mötesplatser. Kerstin Bengtsson expedit i "Svängen" i Ramstorp berättar från 1960-talet:

Något som jag verkligen minns var julaftnarna. Alla kom in i affären, köpte lite småsaker, men stannade länge för att bara prata och umgås. Alla önskade varandra God jul.

Trots att affären hos Torsten Andersson & Co i Blinneberg numera är nedlagd andas det bevarade huset mycket av den stämning som fanns kring våra lanhandlare. Huset uppfördes 1928 och byggdes till 1931, bl.a. med ett garage i källaren. Foto: MOW

med Mickelsmässan i Kungälv och Larsmässan i Göteborg sattes extra strandridare in för att bevaka området och förhindra smuggling av varor förbi tullstationen in till städernas marknader. Mellan åren 1646 och 1651 var Vik den enda plats där stadsbor tilläts passera älven. Nästa tullstation norrut låg vid Grönåns mynning och norr därom fungerade Lödöse som tullstation även efter att stadsrättigheterna gått förlorade år 1646.

En viktig handelsled till lands var den gamla landsvägen över Risveden mot Skara. På denna farofyllda väg gick varutransporter till och ifrån omlastningen vid älven. För att skydda sig mot plundring reste man ofta i stora sällskap eller ordentligt beväpnad.

Jordbruket i Aletrakten har sedan gammalt utnyttjat båttransporter ner till Göteborg. För att bättra på ekonomin var det flera som "torgade", d.v.s. åkte in till Göteborg och sålde varor på torget. Det rörde sig framför allt om potatis, grönsaker, smör och ägg. Men efter beställning kunde de även leverera kött och slaktade höns. Denna fraktfart ökade under 1800-talet senare del tack vare tillkomsten av ångbåtar och den växande stadens ökande behov av kött- och mejeriprodukter. Viktiga torgplatser inne i Göteborg var Kungstorget, Kvilletorget och Olskrokstorget. Förutom båt kunde man nyttja cykel, tåg, häst och så småningom bil för att ta sig och sina varor in till staden. Apostlahästarna var också ett färdmedel som varit nog så viktigt genom tiderna!

Varor har också kommit den motsatta riktningen. Uppför älven och ända in till Tors bro i Grönån kom fram till på 1920-talet prämar med latrin från Göteborg som lantbrukarna kunde göda åkrarna med. Per båt kom också tomma äggglådor för påfyllning av nya färskas ägg till stadens innevånare. Bohusfiskare kom in med båt från kusten för att sälja sill eller byta den mot brännrotv, en bristvara ute vid kusten.

Lanhandlare, järnvägen och industrialiseringen

Som nämnts ovan avskaffades det gamla näringstvänet 1846 och det blev tillåtet att hålla handelsbodas i områden som låg mer än tre mil från närmaste stad. År 1864 blev det slutligen fritt fram att driva handel över hela landet och efter detta börjar små handelsbodas växa upp lite var stans. Med framdragandet av järnvägen, för Ales del på 1870-talet, kom nya möjligheter att få varor till affärerna men också att skicka exempelvis smör och ägg vidare till olika uppköpare och denna tid får ses som det stora genombrottet för handelsbodarna som nu ökade markant i antal.

Den nya möjligheten att driva handelsbod, järnvägen och den tilltagande penningekonomin bidrog till att förändra landsbygdens handelsvanor.

Jöns och Martina Mauritzson framför sin affär Mauritzberg. Byggnaden som idag är en av Ale kommuns bäst bevarade äldre affärsfastigheter uppfördes kring sekelskiftet 1900. Affärsverksamheten upphörde 1971 som den sista i Hålanda socken. Foto: A. Hollender. Ur Hålandaboken.

Handelsresorna minskar och allt mer av handeln utträttas genom den lokala handelsboden. Det är svårt för oss idag att föreställa sig den mängd lanthandlare som kom att präglade bygden. Handlare fanns exempelvis i Grunne, Svenstorp och Ölanda i Starrkärrs socken, i Blinneberg, Båstorp, Ryk och Gunntorp i Skepplanda socken, i Kollanda och Kilanda i Kilanda socken.

Förutom handelsbodarna fanns också många ambulerande försäljare. Från 1900-talets förra hälft minns vi "Bernhard i Rished" som sålde kött liksom "Albert i Grunne". "Schäfer från Surte" var en av många som sålde fisk. "Bleck-Klas" sålde egenhändigt tillverkade varor såsom bakformar och bunkar av plåt. Han bar sitt varulager på ryggen. Många fler har ambulerat i kommunen och berättelserna kring dessa handelsidkare är många. När bilen blir mer etablerad får lanthandlarna konkurrens från varubilar som sålde direkt vid bostaden, detta var en praktisk inrättning för alla avsides boende. Många lanthandlare svarade med att köra ut varor till sina kunder.

Från 1800-talets slut börjar olika kooperativa sammanslutningar växa fram vars syfte var att få tillgång till billigare varor. Ett exempel är lantbruket där olika lantmannaföreningar bildades för att köpa in exempelvis gödsel och utsäde till bra priser. Så småningom blev det också aktuellt att avyttra medlemmarnas egna produkter via exempelvis mejeri- och slakteriföreningar.

Lanthandeln i Grunne var en av de affärer som servade Starrkärrsborna. Affären var igång mellan 1909 och 1970-talets början. Foto ur Starrkärr – Kilanda.

Till "Svängen" i Ramstorp och Eklunds i Alvhem kom varor från olika håll:

Läsk kom med "Dricka-Valter" från bryggerier i Alingsås och Lilla Edet.
Mjölk kom från Kallebäck
Bröd från Tengs bageri i Lödöse
Kött kom från slaktare Andersson i Lödöse.

I Alvhem hittar vi en av kommunens få bevarade handlare där lanthandelskänslan lever starkt. Svenssons livs är en viktig knutpunkt och mötesplats i bygden och ett landmärke även för människor som passerar förbi på E 45. Affären startades i början av 1900-talet av Herman Johansson och har sedan drivits av familjen. Foto: MOW

I denna långa låg tidigare Konsum i Alafors. Trots yttre förändringar så andas byggnaden funktionalismens stilideal. Många konsum-butiker fick denna utformning genom att Kooperativa förbundets arkitektkontor hjälpte till med butiksutformningen. Kontoret som bildades 1924 blev en viktig förmedlare av funktionalismens idéer till det svenska folkhemmet. Foto: MOW

Kooperativa i Bohus. Foto: Nödinge hbf.

I Älvängen finns en småskalig centrummiljö med butiker bevarad som ännu ger en känsla av 1940-50-talet. På bilderna syns en översikt och Manufakturen som säljer kläder. Foto: MOW

I Alafors bildades Ahlafors Arbetares Handels AB i syfte att göra inköp till bästa möjliga priser. Affärslokalen låg i en byggnad som i folkmun kallades "Arka".

Kooperativa förbundet (KF) bildades 1899 och verksamheten inriktades på att stödja enskilda konsumentföreningars ekonomi. Under de följande 40 åren skedde en snabb tillväxt av anslutna medlemmar. Genom att organisationen blev allt mer rikstäckande kunde föreningarnas inköp samordnas och priserna pressas. Detaljhandeln expanderade fram till 1950-talet. Under de följande decennierna rationaliserades verksamheten genom en radikal neddragning av antalet försäljningsställen och övergång till större butiker och Domusvaruhus samt till färre men större föreningar. Konsum har funnits centralt belägen i Alafors. I lokalerna ligger numera Alafors Livs. Också i Bohus fanns kooperativ affär. Byggnaden har numera fått ge plats för centrumutbyggnad och en breddad E 45. I Surte har Konsum alltjämt full verksamhet.

Konsumtion blir en livsstil?

Inflyttningen till tätorterna accelererade kring 1900-talets mitt och mycket händer när det gäller handeln. Dels ökar utbudet av specialvaror och i takt med ökat välstånd tillkommer en ökad mängd varor som bjuds ut till försäljning och specialiserade butiker såsom klädbutiker, urmakerier, blomsteraffärer o.s.v. Handelsboden som hade allt ersätts. Samtidigt kan man se hur mjölk-, chark-, bröd- och speceributikerna slås ihop till livsmedelsbutiker. I slutet av 1940-talet dyker de första snabbköpen upp. Det förtätade boendet gav underlag för fler butiker. Centrumbebyggelse med ett varierat utbud skapas i exempelvis Älvängen där en hel del av karaktären från 1940-50-tal än idag finns bevarad. Samtidigt verkar så småningom vår ökade rörlighet i kombination med vikande befolkning på mindre orter och mer utspridd villabebyggelse för att underlaget för mindre och fristående butiker minskar.

Från 1950-talet och framåt dominerar idéer om ABC-samhällen, Arbete-Bostad-Centrum skulle byggas integrerat. I denna anda kan man säga att de centrumanläggningar som tillkom kring 1970 i Skepplanda och Bohus byggdes. Utvecklingen under senare decennier rymmer många snabba skeenden för handeln. De centrumnära varuhusen har hunnit bli omoderna, ersatta av stormarknader med gott om parkeringsplatser.

Bohus x 2. På den övre bilden syns Bohus på ett äldre vykort från tiden före riksvägens breddning på 1950-talet. Affärerna kantar den ännu småskaliga landsvägen. Bland annat syns från vänster Kooperativa och Otto Anderssons affär.

Nedan syns Bohus centrum med den centrumanläggning som uppfördes vid 1970-talets början och som redan hunnit se många butiksetableringar komma och gå. Foto: RMV/G:s arkiv samt MOW

Enskilda handlare slås ut av fackhandelskedjor med likvärdiga butiker över hela landet och numera slåss storbutiker inom ICA och KOOP om kunderna med lågprisbutiker med ett fast men inte så stort sortiment som Rema, Rimi, Netto m.fl. Bensinstationen har numera ett utbud av livsmedel och har i många fall ersatt de särskilda jourbutiker som dök upp från 1970-talet.

Orsakerna bakom förändringen är flera. Bilen har förändrat vårt sätt att handla. Vi konsumerar allt mer och vill ha tillgång till ett stort utbud. Klimatet kanske spelar in – det är trevligt med köpcentra där man kan gå inomhus.

Det återstår att se om dagens modell med satsningar på stora köpcentra blir en lyckosam modell eller om det i slutänden för med sig en total utarmning av samhällen och våra stadskärnor. Handeln har ju en förmåga att dra till sig även andra aktiviteter och på en del håll diskuteras byggande av idrotts- och nöjesarenor och även bostäder i anslutning till köpcentra, egentligen en gradvis förflyttning av stadens tyngdpunkt som kan leda till oanade konsekvenser för våra stadsmiljöer. Ett annat scenario talar om ökat miljötänkande och höjda bensinpriser vilket kanske istället innebär en renässans för lanthandeln.

Två generationer butiksmiljöer i Nödinge. Den nedre bilden visar Ale torg, en satsning med många butiker i en samlad länga. Intressant är att den helt vänder sig mot E 45 och de bilburna kunderna men vänder ryggen mot det närliggande bostadsområdet och Ale gymnasium med bibliotek, teater och annan verksamhet dit människor gärna går. Foto: MOW

Småskalig affärsbebyggelse från 1900-talets mitt i norra Surte. Miljön ligger i farozonen när dubbelspår och vägkorridor skall expandera ännu en gång. Foto: MOW

Lanhandlare i Ale – två dokumentationer

Det finns ingen heltäckande dokumentation över lanhandlarna i Ale kommun men ett par djupdykningar kan presenteras här. Även om de kanske inte är helt heltäckande så ger de en bra bild över vilken mångfald av affärer som funnits i bygderna. Kanske kan de inspirera till fortsatta studier i andra delar av kommunen!

Skepplanda hembygdsförening. Se vidare i *Lanhandlare med mera i Skepplanda socken. Häfte utgivet 1996*

Berättat av Ell-Marie Pettersson, född 1918, om barndomen i fadern Oskar Johanssons affär i Blinneberg.

Affärsverksamheten bestod mest av byteshandel. Kontanta pengar fanns det väldigt lite av. Bönderna lämnade ägg och smör. Vi barn fick hjälpa till med att packa ägg. Varannan vecka for Oskar till Göteborg. Startade klocka 3 på morgonen med att spanna för hästen och köra till Alvhem station. Tog varorna med sig på tåget. Bytte varor i stan och var hemma sent på kvällen. Varorna som han tog med sig hem var specerivaror. Det var mycket hårda tider. Konkurrenten mellan affärerna var stenhård.

A Carl-Olof och Annie Gavin, Högstorp 1930-1980-tal. Huset fick rivas och nytt byggas 1941 p.g.a. omdragning av rv45. Carl-Olof och hustrun Annie hade tandemcykel och hade apor i butiken.

B Nordbolms, Garnvindan. Ca 1900-1950-tal. Från början även poststation.

C Mattsson, Garnvindan. 1951-1972. Från 1973 tog Vivo över. Flyttade till Albotorget 1974.

D Anders Larsson. Skepplanda. 1890-tal-1915. Huset ligger kvar än idag som ett minnesmärke mitt emot Kyrkskolan.

E Erik och Märta Gavin, Skepplanda. 1880-talets andra hälft – 1974. Det äldre huset ersattes med nytt 1938. År 1968 infördes självbetjäning. I affären hade man under en tid även post och sjukkassa och apoteksdepå för ålderdomshemmet.

F Skräddarns, senare Skepplanda blommor. Kanske den äldsta affären i Skepplanda. Upphörde 1891. Här har sedan funnits bl.a. skrädderi, trädgårdsmästeri, Skepplanda - Hålanda Jordbrukskassa u.p.a. Det gamla huset revs 1954.

G Gustavssons eller Mösseskräddarns, Skepplanda. Gustavssons köpte stället av mösseskräddaren herr Engman och drev affär till 1929.

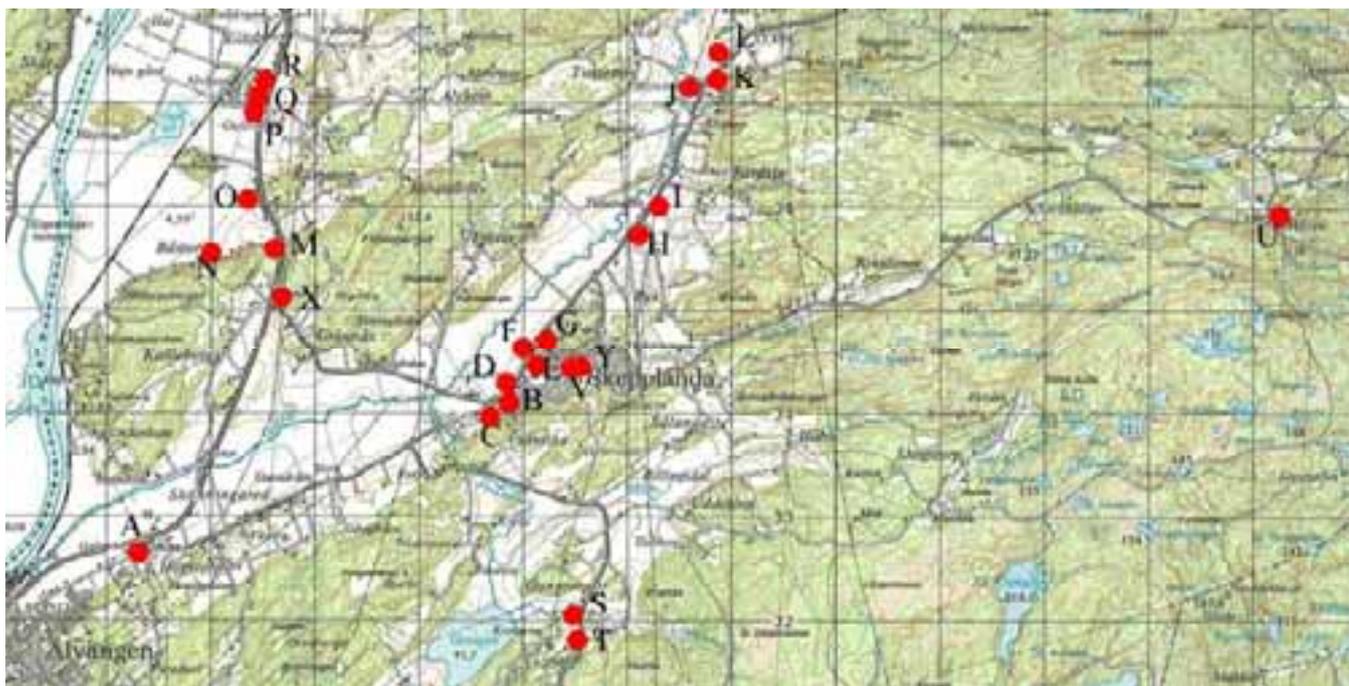
H Gustav Andersson, Ryk. Affär sedan 1880-talet och fram till 1950 med flera olika ägare.

I Hallbergs/Elisabet Karlsson, Ryk. Affär mellan 1880 och 1971. En affär där det finns många berättelser bevarade. Huset är numera rivet.

J Axel Andreasson, Blinneberg. Affär inrymd i jordbruksfastighet mellan 1920 och 1928 då verksamheten flyttade till nedanstående.

K Torsten Andersson & co. Blinneberg. Affär uppförd 1928. En telefonstation låg intill. Affären upphörde på 2000-talet. I slutet av 1940-talet dyker de första snabbköpen upp.

Affärer i Skepplanda socken enligt hembygdsföreningens inventering från 1996.

L *Oskar Johansson, Blinneberg*. 1900-talets början till 1931. Läs i gula rutan vad dottern i huset Ell-Marie Pettersson berättat.

M *Larssons i Bräcka, Båstorp*. Affär vid infarten till Båstorp. Startade 1900 och drevs ett okänt antal år.

N *Store-Karls, Båstorp*. Affär i gården kring sekelskiftet 1900

O *"Svängen", Ramstorp*. Affär som gick under namnet "Svängen". Verksam mellan 1910 och 1970 under ett antal olika handlare.

P *Fridhem, Albem*. Affär i början av 1900-talet.

Q *Eklunds, Albem*. Den första affären brann 1933, huset kallades "Alphyddan". Därefter fortsatte verksamheten fram till ca 1960.

R *Svenssons, Albem*. Affären startade 1925. Affären har även bensinförsäljning och är ombud för Lantmännen med försäljning av gödsel och foder till jordbruket.

S *Lindströms, Gunntorp*. Affär från ca 1875 till 1920-talet.

T *Stomdals Gunntorp*. Fortsättning på föregående. Affär fram till 1960. Här fanns postkontor som skötte utdelningen till Gunntorp, Uddetorp, Skogstorp och Grolanda.

U *Hålan*. Affär från 1920-talets mitt till 1935. Handlaren Johan Andersson var den förste att skaffa bil i denna del av socknen.

V *Matskeppet, Albotorget, Skepplanda*. VIVO-butik som startade 1974 i det nybyggda Skepplanda centrum. I huset fanns även damfrisering, post och klädbutik. Numera finns Skepplanda Livs på Albotorget.

X *Grönnäs motell*. Bensinförsäljning från 1950-talet. Livsmedelsbutik tillkom 1990

Y *Smått och gott, Albotorget, Skepplanda*. Öppnade 1993.

Diloggruppen i Alafors har gjort en sammanställning för Alafors samhälle:

A *Agda Bolins* (Fredings väg) Speceriaffär. Selma Anderssons bageri låg i ett hus något närmare vägen. Färg, tapeter och mattor såldes i en butik strax väster om infarten till Fredings väg. Mitt emot färgaffären låg en cykelaffär/verkstad och ett charkuteri.

B *Jonssons* (Rishedsvägen) Speceriaffär. Mitt emot låg Ingeborg Anderssons speceriaffär.

C *Konsum* som idag är Alafors Livs (Ledetvägen)

D *Ringan* Omkring 1920-1930. Fungerade som kooperativ med arbetsinsats. Arne Svenssons affär under 1950-talet. Speceriaffär. Här fanns även cykelaffär, skomakeri, frisör, sybehörsaffär och Kjellströms blommor och grönsaker.

E *Anna i boden* (även kallad Tjocka Annas affär)

F *Sven Erikssons affär*, specerier

G *Hökare Larssons affär*, revs omkring 1920. Speceriaffär.

H *Walls*, en Ica affär som drevs av syskonen Olle, Edit, Astrid och Konrad Wall.

I *Alagården* - här fanns tvättstuga och servering mellan ca 1940 och ca 1970. Före 1940-talet var det här affär och kallades Nya Arka men hette egentligen Gustav Svenssons affär. Huset är idag rivet.

Se också i skriften "Alafors sambälle som gamla Alaforsare minns det". Där finns mer material om affärerna i Alafors.

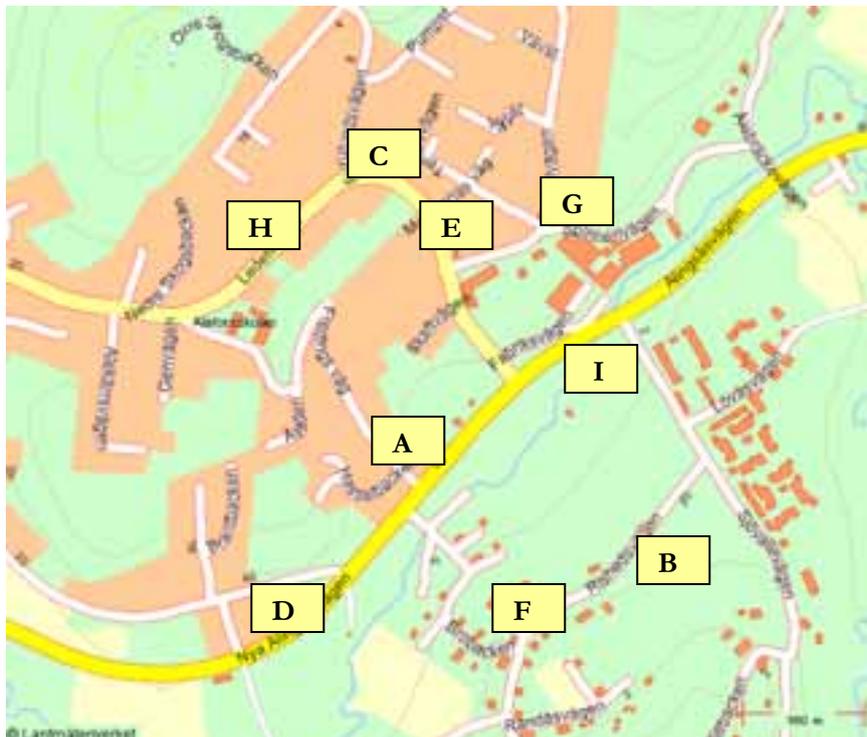
Carl-Olof och Annie Gavin i sin lanthandel i Högstorp år 1933. Affären revs 1942 för att ge plats åt en bredare väg och nytt affärsbus uppfördes istället. Foto: Skepplanda bembygdsförening.

Berättat från Alafors

På 1920- och 30-talen så stod det alltid bilar vid gamla kiosken på torsdagarna för då var det avlöningsdag. De sålde fotogen, fisk, grönsaker, godis, dricka från Lilla Edet, Sollebrunn och Sävedalen. Det upphörde när andra världskriget började p.g.a. bensinbristen.

Samling vid Svängen i Alafors. Till vänster syns Lilly Gustavsson och Erna Östberg och till höger Rolf Sjöholm. Före cafétiden var det cykelaffär i huset och senare hade Romberg livsmedelsaffär här. Cafétet hade jukebox. Foto ca 1952 lånat av Lilly Johannesson.

Också Föreningen Bruksongar har gjort en fin dokumentation över affärer som funnits i Surte. Här syns Gunnars charkuteri som råkade riktigt illa ut i Surteraset 1950. Foto ur *Affärer i Surte fram till 1950-talet*.

Lästips från biblioteket:

- *Ett köpmanshus i skärgården.*
Emelie Flygare-Carlén.

Handel – några välbevarade miljöer

De miljöer vi minns idag är främst de som var knutna till de framväxande järnvägs- och industrisamhällena och bilens barndom. I kommunen har det funnits en mängd affärer som på olika sätt satt sin prägel på bygden. Flertalet av dessa är numera borta, nedlagda och utkonkurrerade av dagens mer storskaliga handel. Ännu återstår dock en del miljöer som är präglade av det mer småskaliga och lokala.

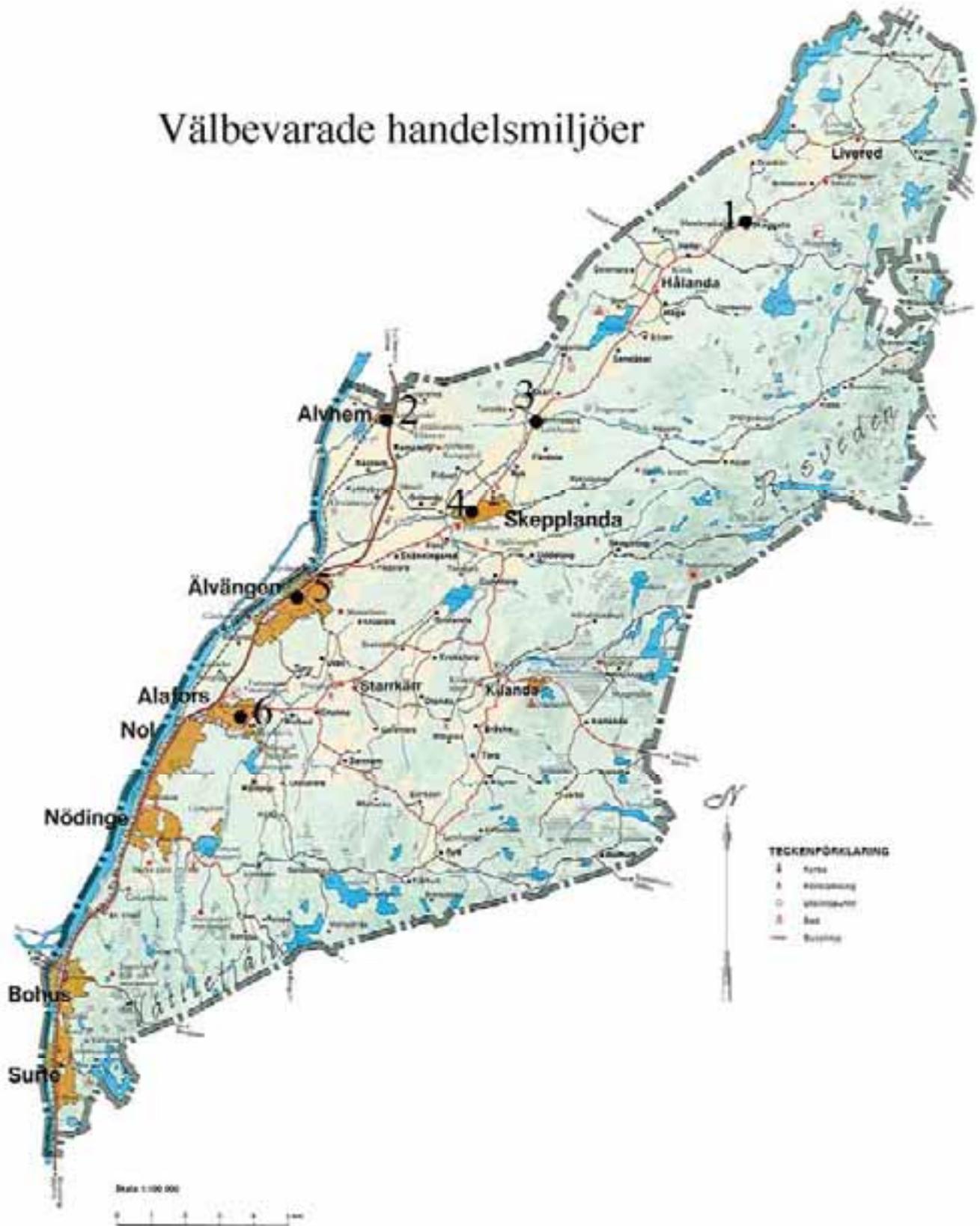
1. Mauritzberg, Hålanda socken.*
2. Svenssons livs i Alvhem, Skepplanda socken
3. Blinneberg, Skepplanda socken
4. Magasin i Skepplanda*
5. Centrum i Älvängen med flera affärshus i funkisstil med bevarad centrumhandel.
6. Konsum i Alafors.*

* Ingår i större utpekad miljö.

Forska vidare!

- Vilken betydelse har handeln som drivkraft i en bygd?
- Varför försvann lanthandlarna? Vilka mötesplatser har vi idag?
- Hur har ditt konsumtionsmönster ändrats över åren?
- Är det människan, marknadsföraren eller stadsplaneraren som styr utvecklingen?
- Vilka affärer har funnits i din omgivning? Kan den dokumentation som påbörjats i Skepplanda, Alafors och Surte göras för hela kommunen? Finns det berättelser eller gamla bilder?

Välbevarade handelsmiljöer

Folkrörelserna – strävan mot ett bättre samhälle

Jordbrukssamhällets förändring och industrialiseringen under 1800-talet medförde förändrade levnadsvillkor och nya idéströmningar. Inflyttningen till tätorterna tog fart och nya samhällsklasser bildades. Människor förenades i nya intressegemenskaper – i en gemensam religiös övertygelse, för nykterhetens sak eller för rösträtt och fackligt inflytande. Till de folkrörelser som växte fram räknas främst frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen men även idrottsrörelsen. Även om de olika rörelserna hade skilda utgångspunkter så fanns en gemensam strävan mot ett bättre samhälle och dess sociala funktioner blev i många fall desamma. Konkurrenterna om medlemmar och skilda ideologiska utgångspunkter ledde dock till motsättningar mellan de olika rörelserna vilket yttrade sig på olika sätt. Frikyrkorörelsen attraherade fler kvinnor än män medan det motsatta förhållandet gällde för nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen.

Folkrörelserna har givit oss en mängd olika byggnader som uppfördes som möteslokaler men som också fick en stor betydelse för folkbildning och social samvaro med aktiviteter för barn, ungdomar och vuxna. Från början samlades man ofta i någons hem eller rent av i det fria. Man kunde också låna exempelvis skolan. Men motstånd från det etablerade samhället satte många gånger stopp för det. Det förekom att man lånade lokaler av varandra men ovan antydda rivalitet försvårade detta och bidrog till att varje rörelse i de flesta fall uppförde egna lokaler. Av den första generationen byggnader är en hel del redan borta men många finns ändå kvar, om än ofta ombyggda och förändrade. De utgör minnesmärken över en mer än hundra-årig epok i vår historia.

Väckelse och frikyrklighet

Även om Götaälvdalen inte är någon utpräglat kyrklig bygd kom den väckelse som präglar svenskt 1800-tal att påverka även Aletrakten. Som antytts i kapitlet om kyrkan påverkade väckelsen Svenska kyrkan men ledde också till att frikyrkligheten vann insteg. Vid 1860-talets början gästades Nödinge, Starrkärr och Skepplanda av lekmanpredikanter som förde med sig nya idéer. Till en början bestod verksamheten av bibelläsning och man träffades i hemmen eller ute. Verksamheten mötte emellertid på ett hårt motstånd från kyrkan och i Alafors och Surte förbjöd fabriksledningarna all form av frikyrklig verksamhet i de lokaler och bostäder företagen ägde.

Kyrkoherden i Nödinge höll extra predikningar i skolan i Surte och inne på glasbruket där han med olika medel försökte varna människor för lekmanpredikanter och deras verksamhet. Trots motstånd spred sig verksamheten och år 1877 bildades den första frikyrkliga församlingen i kommunen – Eskekärrens Missionsförsamling. Den delades senare i två församlingar, en i Älvängen och en i Alafors. År 1883 bildades Surte missionsförsamling. Också i Ryd, Nol, Guntorp och Kilanda tillkom missionsförsamlingar. De äldsta missionshusen var ofta enkla med faluröd träpanel och vita spröjsade fönster.

Läs mer om folkrörelserna:

- *Vad folket byggde. Ett utkast till folkrörelsernas byggnadshistoria.* T Almquist m.fl. 1976
- *Kring Göta Älv Studier i en dalgång.* Göteborgs historiska museum, Älvsborgs läns museum, Länsstyrelsen i Älvsborgs län. 1993
- *Fantasins fågel över Ale Tankar och samtal om kultur.* Ale kommun 2001.
- *Skepplanda.* B A Andersson m.fl. 1972
- *Hålanda socken.* E Högabö. 1972
- *Nödinge kommun.* B A Andersson 1969
- *Starrkärr-Kilanda socknar.* 1975
- *Kulörta lyktor och dansbiljetter. Västsvenska festplatser under 100 år.* C Carlsson, Regionmuseum V Götaland. 2006
- *Granvattnet – säsongernas fest-sensation.* R Antehag 2001
- *Ale socialdemokratiska arbetarekommun 1907-1917. En minnesskrift.* E Alexandersson. 1997
- *Ablafors sambälle som gamla ablaforsare minns det.* 1990??. Häfte utgivet av Ahlaforsgruppen
- *Fotbollens intåg i Sverige.* K-Å Kjellberg 2000
- *Västgötafotbollens 1900-talshistoria.* H Jakobsson 2006

Kyrkolokaler kunde iordningsställas på enkelt vis såsom på jordkällarens vind i Uddetorp i Skepplanda eller som här i ett f.d. bostadsbus i Hålan på Risveden. Här hade Älvängens missionsförsamling verksamhet till in på 1950-talet. På bilden syns Kristina Vik med dottern Selma och hennes son Arne samt dotterdottern Anni. Foto ur Risveden en västsvensk obygdshistoria Del 2

Missionshuset i Ryd är ett av kommunens få bevarade exempel på något äldre frikyrkobyggnader. Foto: MOW

I ett Götaälvdalsperspektiv utmärker sig Nödinge och Starrkärrs socknar. Här var viljan att bilda frikyrkoförsamlingar stark både om man jämför med socknar i norr och socknar på älvens västra sida. Kanske beror det på de många industriorterna och goda kontakter med församlingar i Göteborg.

Inom missionskyrkan utvecklades med tiden tydligare arkitektoniska ambitioner. En sentida representant för detta är den omsorgsfullt utformade missionskyrkan i Surte, byggd kring 1960. Här finns en spännande lek med olika husvolymmer och en påtaglig omsorg om detaljutformning och materialval. Foto: MOW

Det var vanligt med rumsindelning bestående av en större och en mindre samlingsal och kök samt ibland en lägenhet för vaktmästaren eller kringresande predikanter. År 1885 byggdes missionshus i Guntorp vilket fortfarande är i bruk samt 1908 i Ryk och 1920 i Hålan, samtliga i Skepplanda socknen. Ett bra exempel på hur de äldre lantliga missionshusen såg ut är det bevarade missionshuset i Ryd. Det används numera som samlingslokal. Inom missionskyrkan utvecklades med tiden tydligare arkitektoniska ambitioner med påkostade fönster i kyrksalen, takryttare och andra utsmyckningar. En sentida representant för detta är den omsorgsfullt utformade missionskyrkan i Surte, byggd kring 1960. Också i Älvängen finns en modernare missionskyrka.

Inom väckelsen framkom också mer radikala strömningar och med bap-tismen kom en definitiv brytning med kyrkan. Barndop ersattes med vuxendop och en radikal, individualistisk religiositet kännetecknade rörelsen. Baptisterna inledde verksamhet i Älvängen omkring år 1910 och uppförde sitt första kapell år 1926. Man hade inga strävanden att utforma sin miljö efter kyrkliga mönster. En enkel och osmyckad miljö eftersträvades och ett särskilt signum är att kyrkorummet är försett med talarstol och dopgrav.

Som en fortsättning på den radikala linjen inom väckelsen fick pingströrelsen sitt genombrott år 1910. Här är upplevelsen av ett extatiskt tillstånd ett centralt tema. Med sin emotionella slagkraft nådde rörelsen samhällsgrupper och människor som inte tidigare haft med frikyrkorörelsen att skaffa. Pingströrelsen bildade en församling i Alafors år 1916. Den nuvarande Elimförsamlingen bildades år 1928.

I Alafors och Surte förbjöd fabriksledningarna all form av frikyrklig verksamhet i de lokaler och bostäder företagen ägde. Ett resultat av detta blev att Pingstförsamlingen fick bygga sin kyrkolokal en bit utanför sambället. Foto: MOW

I Älvängen bildades en pingstförsamling, Smyrna, år 1936. I Skår och Kollanda hade pingstvännerna predikolokaler och bedrev söndagsskola.

Också i Bohus bildades en pingstförsamling omkring 1934. Kyrkolokalerna saknar den traditionella kyrkformen och på många håll har en medvetet modern form valts. Man har också övertagit andra lokaler som byggts om för församlingens behov. Så hittar man exempelvis idag pingstkyrkan i Älvängen i det gamla tingshuset och församlingen i Bohus har sin verksamhet i en ombyggd skola.

Kampen för ett nyktert samhälle

En starkt ökad konsumtion av brännvin under 1800-talets förra hälft med alla de negativa följder detta medförde var orsak till nykterhetsrörelsens tillkomst. Den fick ett första genombrott på 1830-40-talen genom kyrkoherde Peter Wieselgren som reste runt i landet och talade. Nykterhetsföreningar bildades runt om i socknarna i södra Sverige. Den tidiga nykterhetsrörelsen gick ofta hand i hand med väckelserörelsen.

På 1870-talet började en ny och mer målmedveten nykterhetsrörelse med starkare folklig förankring växa fram. År 1879 hade godtemplarrörelsen, IOGT fått fäste i Göteborg och den nådde snabbt ut till de mest avlägsna bygder. I kommunen tillkom en IOGT-förening i Alafors under namnet Solstrålen. IOGT hade också verksamhet i Älvängen under den aktive ledaren Werner Sundin. Blåbandsrörelsen från 1883 och Nationalgodtemplarorden NGTO från 1888 hade liksom IOGT kristen grund. En Blåbandsförening fanns i Alafors "Aktiv blå" och 1901 bildades logen Lyckan knuten till NGTO också den i Alafors. Verdandi som kom att knytas till arbetarrörelsen och främst organiserade socialdemokratiska medlemmar fanns representerat i Nol.

Ett nyktert samhälle kom att bli ett gemensamt mål för nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och frikyrkorörelsen och från de förstnämndas sida fanns krav på totalförbud mot rusdrycker. Dessa krav upphörde emellertid efter nederlag i den folkomröstning som hölls år 1922 kring förbud eller ej. Nykterhetsrörelsen arbetar dock alltjämt för att begränsa alkoholens skadeverkningar.

Nykterhetslogerna liknade i mycket de tidiga frikyrkobyggnaderna. Idag finns dessvärre inga bevarade äldre logebyggnader kvar i kommunen.

Arbetarrörelsen – kampen för ett bättre liv

Arbetarrörelsen växte i Sverige fram under 1800-talets andra hälft och syftade till att förbättra arbetarnas ekonomiska, sociala, kulturella och politiska ställning. Till arbetarrörelsen räknas fackföreningar, politiska organisationer och från början även den konsumentkooperativa rörelsen.

Ett nyktert samhälle är ett mål för nykterhetsrörelsen. Här syns den lilla IOGT-logen "Starke" i Älvängen och två skönsjungande godtemplarflickor på besök från Trollhättan sommaren 1951. Foto lånade av Ester Sundin.

Arbetarrörelsen syftade bl.a. till att förbättra arbetarnas ekonomiska och sociala förhållanden och möjligheterna att påverka förhållandena kring såväl arbete som boende. En fråga som blev allt mer brännhet under 1800-talets slut var användandet av barn som arbetskraft inom industrin. Både i Surte och i Alafors användes barnen som arbetskraft. Surte glasbruk med barn som arbetade som inbärare m.m. Foto ur Nödingeboken.

Berättat från Alafors:

Flickorna var 14 år och pojkarna 13 år när de började på fabriken. Min mormor började arbeta på fabriken 1885. Hon berättade att när kvinnorna som arbetade på fabriken hade fått barn så fick de börja arbeta igen bara någon dag efter födseln. De fick ta med sig barnen till arbetet där det fanns ett särskilt utrymme där de fick lägga dem. Sedan turades de om att gå ifrån och amma och passa barnen medan någon av de andra skötte deras maskin.

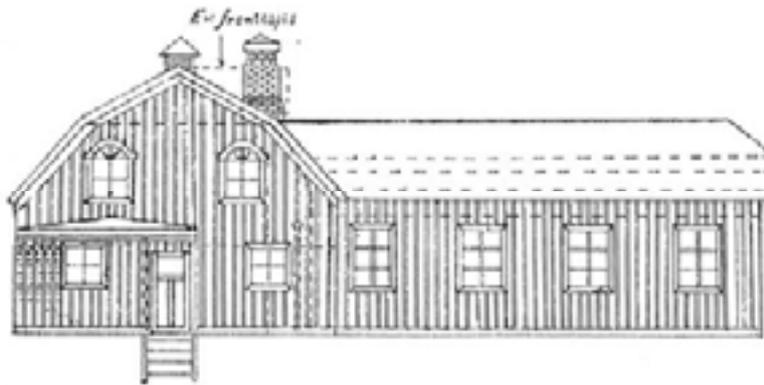
Uppförandet av egna samlingslokaler startade på 1890-talet i Skåne där fackföreningarnas hus i Kristianstad brukar räknas som det första. År 1893 invidgdes Folkets hus i Malmö och året innan hade landets första Folkets Park tillkommit i samma stad. År 1889 tillkom den första svenska arbetarskyddslagen och yrkesinspektionen och Sveriges Socialdemokratiska parti bildades.

I Surte drabbades glasbruksarbetarna år 1894 av en löneminskning på grund av ombildning av företaget vilket ledde till att man i all tysthet började organisera en fackförening. Man träffades utomhus eftersom ingen ville upplåta lokal för mötena som sågs med misstänksamhet och motarbetades av bruksledningen. I Surte fanns också en ambition att stärka glasbruksarbetarnas situation i hela Sverige och år 1898 anordnade man här ett möte under vilket Sveriges Glasbruksarbetarförbund bildades. Styrelsen placerades i Surte och härifrån utgick resor till glasbruk där arbetarna ännu var oorganiserade.

I Nol och Alafors dröjde det ända till 1920 innan den första fackföreningen bildades. Varför det dröjde så pass länge är oklart men kanske den patriarkala bruksandan i Alafors höll tillbaka radikalare tankar och handlingar. I Nol var arbetsstyrkan liten och mycket rörlig vilket kan ha verkat hämmande. År 1920 tog Hjalmar Adiels, påhejad av kvinnorna i Alafors initiativ till bildandet av föreningen som kom att tillhöra Svenska Textilarbetarförbundet. Mångårig ordförande blev sedan Axel Eliasson. Samtidigt bildade konstläderarbetarna i Nol en fackförening under Svenska Pappersindustriarbetarförbundet.

Folkets Hus i Älvängen är byggt 1930 och renoverat 1952 och 1980. Trots vissa förändringar har byggnaden mycket av sin ursprungliga karaktär i behåll och utgör ett värdefullt monument över den tidiga arbetarrörelsen i kommunen. Foto: MOW

I Nol fanns tidigare ett Folkets Hus som till det yttre påminde om det i Älvängen. Huset stod klart 1921 och om- och tillbyggdes redan 1927. Ritningen visar gaveln på det äldre huset samt den tilltänkta utbyggnaden. Folkets Hus i Nol ersattes år 1970 av ett nytt i mer modernistisk tappning.

Socialdemokratiska arbetarekommuner bildades i Surte 1907, i Starrkärr 1923, i Bohus 1924 och i Hålanda 1932. År 1926 bildades särskilda ortsavdelningar i såväl Älvängen som Alafors. Också kommunistiska arbetarekommuner bildades, exempelvis i Starrkärr. Periodvis, såsom under 1930- och 40-talen, var motsättningarna inom arbetarrörelsen påtagliga mellan radikala och liberala krafter. Skulle reformer och förbättringar uppnås vid förhandlingsbordet eller genom mer drastiska metoder såsom blockader?

Byggandet av Folkets Hus blev en viktig sammansvetsande faktor för det fortsatta politiska arbetet inom de lokala arbetarorganisationerna i landet. Kopplingen mellan arbetarrörelsen och folketshusrörelsen har därför genom alla tider varit mycket stark. Liksom andra folkrorelsebyggnader blev Folkets Hus också arena för andra aktiviteter i den sociala samvarons och folkbildningens tjänst. Här anordnades föredrag och kursverksamhet för att öka bildning och medvetenhet i olika frågor men också mera nöjesbetonade arrangemang såsom teater, bio och dans. Fackliga organisationer, föreläsningföreningar, idrottsföreningar, musik- och teatersällskap hyrde gärna sig i lokalerna liksom även privatpersoner.

Det äldsta bevarade Folkets Hus i kommunen ligger i Älvängen. Det uppfördes i trä på en tomt strax utanför samhället år 1930. Trots vissa ombyggnader har byggnaden mycket av sin ursprungliga karaktär i behåll och utgör ett värdefullt monument över den tidiga arbetarrörelsen. Bygganden sköts numera av Ale Folketshusförening och här hålls exempelvis dans och danskurser, fester och möten.

I Nol fanns tidigare ett Folkets Hus som till det yttre påminde om det i Älvängen. Initiativet till detta hus kom av ovan nämnde Hjalmar Adiel vid samma tid som fackföreningar bildades i Alafors och Nol. Huset stod klart 1921 och om- och tillbyggdes redan 1927. Folkets Hus i Nol ersattes år 1970 av ett nytt i mer modernistisk tappning. Bygganden drivs idag av Ale Folketshusförening och till verksamheten hör studiecirklar, konferenser, bio med mera.

Också i Alafors fanns en Folkets Husförening. Den drev ett Folkets hus vid Mossens väg där det visades film och gavs olika föreläsningar. År 1960 byggdes Medborgarhuset i Alafors. Det sköts numera av Ale Folketshusförening och här finns exempelvis bio, skolbespisning, teater, mötes- och festlokaler.

Bygdegårdsföreningar

Bygdegårdarna kan sägas vara ett slags landsbygdsbefolkningens motsvarighet till arbetarrörelsens Folkets Hus-lokaler. Det svenska bondeförbundet bildades 1913 i syfte att säkra bondeklassens inflytande på svensk politik. I Starrkärr bildades en lokalförening år 1917 och därefter tillkom ytterligare lokalavdelningar.

Nuvarande Folkets hus i Nol uppfördes 1970. Foto: MOW

Filmtips!

Den röda tråden – Arbetarspel i Alafors. Ale teatersällskap, Socialdemokraterna, ABF och LO. Finns på vhs och dvd.

Den svarta katten. Spel om Tudor i Nol. 1993. Finns på dvd.

Glasblåsarna – Surte arbetarspel. Finns på vhs.

Carlmarks – en föreställning med många trådar. Finns på vhs.

Alla finns att låna på biblioteket.

För 10 kronor kunde man teckna en andel i Starrkärrs bygdegårdsförening 1935. Detta tillhörde lantbrukare Otto Karlbom i Svenstorp. Lånat av Ann-Marie Carlsson.

Bygdegården i Starrkärr invigdes år 1936 och om- och tillbyggdes 1974. Av kommunens bygdegårdar har denna mest välbevarad originalkaraktär. Foto: MOW

Minnessten över svenska landsbygdens ungdomsförbund utanför bygdegården i Starrkärr. Foto: AMC

För att skaffa lokaler för bl.a. sin ungdomsverksamhet började jordbrukets föreningsrörelse att uppföra bygdegårdar från ca 1920. Även här var Starrkärr först ut då man byggde en bygdegård år 1936. Ett decennium senare, år 1947 uppfördes bygdegård i Nödinge och två år senare tillkom bygdegården i Skepplanda. År 1951 öppnade bygdegården i Hålanda, inrymd i två återanvända militärbaracker.

De olika bygdegårdarna bär spår av sin tillkomsttid men samtliga har under 1970- och 80-talen genomgått om- och tillbyggnader och den ursprungliga karaktären har därmed delvis gått förlorad. I Hålanda byggde man en ny och större bygdegård år 1993. Gårdarna drivs av bygdegårdsföreningar i respektive socken och verksamhet såsom fester, studiecirklar, dans och teaterverksamhet står på programmet.

Till nytta och nöje – dansbanor

Också själva dansbanetraditionen bör kunna kopplas samman med folkrorelsetiden. Man har naturligtvis dansat även tidigare, ofta i samband med jordbrukets större gemensamhetsarbeten såsom slätter och andra typer av gillen eller vid fester såsom bröllop. Dansen kunde ske lite var stans, vid ett vägskäl, på logen eller på broar. Det som behövdes var en någorlunda jämn yta och någon som spelade. Exempel på sådana traditionella, mer ”tillfälliga” dansplatser är bron över Grönån vid Bruket i Skepplanda och Björkeladan vid Livered i Hålanda.

Ätminstone sedan 1800-talets slut har man dock anlagt särskilda platser för dans och nöjen. Det kunde vara allt från ett enkelt hopsnickrat dansgolv under bar himmel till mer påkostade anläggningar med dansrotunda, tombo-lastånd och servering. De flesta är sedan länge försvunna och lever kanske bara kvar i människors minnen medan andra fortfarande är i bruk. Dessa folkliga nöjesanläggningar besöktes i första hand av arbetar- och bondebefolkningen. De kunde också fungera som politiska arenor där inbjudna politiker höll tal. Det gäller kanske främst de anläggningar som drevs av arbetar- eller bonderörelsen. Mest kända i det sammanhanget är folkparkerna där Hellsfjälls Folkets park som låg i Bohus och Nols Folkets Park tillhörde denna kategori. Exempel på numera försvunna dansbanor fanns vid tennisbanan i Bohus, vid Lindåsen utanför Nödinge och på kullen i Ramstorp i Skepplanda. Den sistnämnda gick under namnet ”Oskuldsullen”.

En av kommunens mer kända festplatser är Granvattnet som låg vid Gransjön precis innanför gränsen mellan Hålanda och Långared. Den flyttade hit från Långared och hade premiär på Pingstafton 1930. På 1940-talet fick platsen mer ordnade former under Risvedens Socialdemokratiska ungdomsklubb och under 1950-talet upplevde festplatsen en lysande epok. Det var annars en tid då många dansbanor brottades med problem. Granvattnet hade egen orkester, Harrys kapell som spelade och man hyrde även in framstående artister. Den sista dansen trädde den 10 juli år 1961. Det hela fick

I Vinningsbodala vid Bobus fanns denna dansbana under 1920- och 30-talen. Foto: Nödinge bbf

Mellan åren 1900 och 1961 fanns 7 dansbanor under olika perioder i Hålanda socken. Den mest kända festplatsen låg vid Gransjön – Granvattnet. Här gick dansen mellan 1930 och 1961. Idag har naturen återerövat platsen men en skylt berättar om fornstora dagar. Foto: MOW

ett något abrupt slut då arrangörerna tröttnade på de bråkstakar som drogs till Granvattnet och förstörde. Idag har naturen återtagit platsen vid Gransjön men en skylt berättar om fornstora dagar.

Strax utanför Alafors hittar man Furulunds festplats som numera är känd från TV då den figurerat i Kurt Olssons program. Dansbanan återinvigdes 2005 efter en brand men är ursprungligen från 1938. Anläggningen hade sin blomstringstid på 1950-60-talen med 8-900 besökare en bra kväll. Den förföll under 1970-talet men rustades upp på 1980-talet.

Idrotten – fotboll, bandy och mycket mer

Till folkrörelserna räknas också idrottsrörelsen som växte fram med start under sent 1800-tal. I Ale kom fotboll och bandy att bli bland det mest betydelsefulla och populära. Surte fotbollsklubb, bildad år 1898 var först ut, följt av Ahlafors idrottsförening bildad år 1913. Under nästkommande decennier tillkom en stor mängd nya föreningar såsom Bohus IF, Nödinge SK, Nols IF, Älvängens IK, Skepplanda BTK och Kilanda IF.

Fotbollen kom till Surte genom Fridolf Nilsson som vid 1800-talets slut varit i Skottland och idrottat. Han tog initiativ till ovan nämnda fotbollsklubb som emellertid snart bytte namn till det mer allmänna Surte idrotts-sällskap. Den första fotbollsmatchen lär ha utspelat sig mellan glasblåsare från Surte och vävare från Jonsered. I bergen öster om Surte anlades den första fotbollsplanen (den syns fortfarande som en öppen yta i skogen) och SvarteFilip, Otto Andersson och Conrad Hirsch var stjärnor på dåtidens fotbollshimmel.

Också i Alafors kom fotbollen från England via de engelsmän som installerade spinnermaskiner i fabriken och Ahlafors IF har än idag en stark position i samhället.

Damfotbollen gjorde entré i kommunen på 1960-talet och har liksom den manliga sidan under årens lopp bidragit med flera spelare till landslaget.

Den bandykultur som vi så starkt förknippar med Surte kom med de värmländska glasblåsare som år 1911 förflyttades till Surte från glasbruket i Liljedal. En speciellklubb för bandy bildades år 1927 – Surte Skridskosällskap och Surtesjön blev därefter skådeplats för mången spännande match, däribland landskampen mellan Norge och Sverige 1952. Klubben avancerade i seriesystemet för att så småningom nå elitserien. Surtesjön och spolade gräsplaner i all ära men uppförandet av Jennylunds konstfrusna bandybana betydde mycket för bandyns fortsatta starka ställning.

Andra folkrörelser var från början påtagligt fientliga till idrottsrörelsen eller ”sportfåneriet” som det ofta kallades. Man ansåg att det tog kraft och intresse från bildnings- och studiecirkelverksamhet och från arbetarrörelsens frammarsch.

I Ale finns många idrottsplatser som har en stor betydelse för de olika samhällena och deras identitet. Här syns entrén till Surte IP. En annan genuin miljö är Blocket – en enkel sandplan för fotboll i Bohus. Foto: JB

Alafors fotbollslag någon gång 1920-1930. Fotot är taget vid det dåvarande klubbhuset vid Furulundsparken. Grunden efter byggnaden syns fortfarande. Foto lånat av Kerstin Ljungqvist.

OK Alehof är en av kommunens största idrottsföreningar. Man har sina klubblokaler i en tillbyggd äldre stuga vid Dammekärr. Foto: MOW

Sport- och simhallen i Skepplanda ligger mitt i samhället med sin karaktäristiska siluett. Foto: MOW

Lokal identitet och idrott

Den lokala identiteten är laddad med idrott. Inte minst media har bidragit till idrottens starka utveckling och man ser hur idrott och näringsliv gärna går hand i hand. En våg av investeringar i idrottens infrastruktur pågår på olika håll i landet, gärna i direkt kontakt med kommersiella centra.

Golfbanor och stora ridanläggningar utgör nya och dominerade inslag i landskapet - på gott och ont. Golfen stänger ute och bryter med en lång tradition kring kommunens herrgårdsmiljöer som varit viktiga jordbruksfastigheter genom årbundraden men bidrar samtidigt också till att hålla landskapet öppet. Foto: MOW

Inställningen ändrades dock så småningom och från 1900-talets mitt ökade intresset starkt och stat och kommun börjar att bidra till idrottens utveckling i form av anslag till klubbar och idrottsanläggningar. Media, inte minst TV har också bidragit till idrottens starka utveckling under de senaste decennierna.

Från 1800-talets slut växte intresset för skytte som sport- och skytteföreningar bildades. Dessa kunde förutom skytte också driva dans- och annan nöjesverksamhet. Idag finns ett flertal skytteklubbar inom kommunen. En rolig detalj är att Skyttelvägen i Alafors tidigare hette Skyttevägen. Längs in på gatan låg fram till 1920 en skjutbana och på 1920-30-talet användes platsen för utflykter.

Andra idrotter som utövas i kommunen är brottning och i Älvängen, Nödinge och Skepplanda är handboll stort. Orientering, skidåkning och terränglöpning utövas av OK Alehof med fast anläggning vid Dammekärr. I Alafors bildades 1936 gymnastikföreningen "Friska Flickor" – en än idag mycket livaktig förening.

Numera finns en mångfald anläggningar för idrottsutövning i kommunen såsom mer än 20 fotbollsplaner, flera hockeyrinkar, idrottshallar, tennisbanor och skjutbanor, två skidbackar och en simhall. Ett ökat intresse för golf och ridning är också påtagligt. Miljöerna kring Kungsgården i Alvhem och Backa säteri har på gott och ont genomgått stora förändringar genom anläggandet av golfbanor och stora ridanläggningar ligger som nya dominerande inslag i jordbrukslandskapet på flera håll, exempelvis norr om kyrkbyn i Starrkärr.

De olika folkrörelserna är invända i varandra. Här propagerar Alafors frisksportare för bättre hälsa och mot tobak och sprit. Ett budskap som är gångbart alltså. Foto lånat av Kerstin Ljungqvist.

Hembygden i våra hjärtan

I kölvattnet till de regionala fornminnesföreningar som tillkom i slutet av 1800-talet växte lokala hembygdsföreningar fram. Föreningarna bildades ofta med målet att bevara traktens äldre byggnadsskick och materiella folkliga kultur. Viktiga insatser har också gjorts för att dokumentera muntliga traditioner. Verksamheten som är helt ideell är ofta knuten till en hembygdsgård dit olika byggnader flyttats och där föreningen visar upp sina samlingar och bedriver olika typer av verksamhet. I nyare tid har många föreningar valt att bevara bebyggelse på ursprunglig plats istället för att flytta den.

I Ale finns fyra hembygdsföreningar. Längst i norr hittar vi Hålanda hembygdsförening, bildad 1954. Föreningen sköter flera äldre byggnader; en stuga från Skaggata som numera fungerar som hembygdsgård och står uppställd vid Järnklevs gård, en ramsåg vid Grönån samt smedjan på torpet Ingelskrogen.

Skepplanda fornminnes- och hembygdsförening tillkom år 1948. Man har sin verksamhet förlagd till Skepplanda hembygdsgård vid Vadbacka. Här finns exempelvis ett sockenmagasin och en framkammarsstuga. Föreningen driver också "Björns kvarn" vid Boaredal. På föreningens repertoar står numera dessutom Skepplandaspelen.

Drottninggårdets såg vid Hålanda hembygds gård. Foto: MOW

Webbtips 1

www.ale.se

Läs mer om kontaktpersoner, öppettider och evenemang på hembygds gårdarna.

Webbtips 2

www.hembygd.se

Sveriges hembygdsförbunds hemsida där många föreningar berättar om sig själva och sin verksamhet.

Det gamla kokhuset från Vadbacka gästgiveri ligger numera på Skepplanda hembygds gård. Foto: MOW

Förutom sina omfattande samlingar av byggnader och föremål är Prästalund också känd för sitt stora midsommarfirande, en tradition sedan 50 år som lockar ca 2000 besökare. Här går dansen år 1971. Foto: WÅ, RMVG:s arkiv

Jag tjänte i Skepplanda – där hade de två majstänger, en karl och ett fruntimmer. De kallade henne för Maja, men om de kallade honom något vet jag inte. (Berättat av Maria Andersson, född 1842).

Webbtips!

www.sofi.se

Klicka på Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG).

I detta arkiv finns över en miljon handlingar som beskriver människors liv och leverne från 1800-talets bondesamhälle till dagens mångfaldssamhälle. Under 2007-08 samlar man exempelvis särskilt in berättelser från andra världskriget.

Bilden och texten ovan kommer från en av arkivets uppteckningar gjord 1929.

Nödinge hembygd förenings verksamhet förlagd till Backa gård där man bl.a. sköter om det gamla gårdsmejeriet. Foto: MOW

Alla kommunens hembygd förenings har på senare år utfört torpinventeringar som på ett intressant sätt belyser den rika torp- och backstugubebyggelse som funnits i stor omfattning runt om i socknarna.

En form av hembygd förenings men inte sockenbaserade utan mer kopplade till en särskild ort är Kulturföreningen Bruksongar i Surte och Föreningen Bevara repslagarbanan i Älvängen. Kulturföreningen Bruksongar samlar minnen och berättelser från glasbrukstiden och har sina lokaler i glasbruksmuseet. Man har bland annat en omfattande bildsamling från bruket och det omgivande samhället och arrangerar berättarkaféer m.m. till-

sammans med museet. Byalag som exempelvis finns i Kilanda är andra som aktivt arbetar med kulturarvet.

En mer individuell folkrörelse som rör det helt personliga kulturarvet är släktforskningen. Här finns många aktiva och Ale släktforskarförening driver verksamhet sedan 1993.

Ett sätt att levandegöra kulturarvet är de olika bygdespel och teaterföreställningar som uppförs på olika ställen i Ale. Ovan nämnda Skepplandaspelelen är exempel på det men här finns också Ale teatersällskaps och Teatervindens verksamheter med exempelvis arbetarspel kring Nol och Alafors eller friluftsteaterföreställningen *Åskas prövning* där handlingen är förlagd till Vikingatiden. Den sistnämnda är ett samarbete mellan Ale teatersällskap och Ale Vikingagård. Att inte bara bevara utan också berätta är ju vad kulturarvsarbetet går ut på! Den snabbt växande "lajvkulturen" är också ett sätt att närma sig och använda historien som tilltalar många, kanske främst yngre generationer. Kring vikingagården finns flera föreningar som samlas runt särskilda företeelser som exempelvis vikingatida skepp.

*Att bevara och berätta är grundpelare i kulturarvsarbetet. Med marknader och teater, såsom friluftsteaterspelet **Åskas prövning** vid vikingagården, kan äldre tider komma helt nära och ge oss en särskild känsla för det som varit. Foto: JJ*

Webbtips 1

www.genline.se

Här hittar du det mesta om släktforskning på nätet. Bland annat går det att skriva ut sidor ur den svenska kyrkobokföringen.

Webbtips 2

www.industrihistoria.se

Här kan du läsa om olika levnadsöden och få tips om hur du själv kan börja leta efter din egen släktberättelse!

Webbtips 3

www.bygdeband.se

Här kan olika föreningar lägga in eget material om sin hembygd. Exempelvis torpinventeringar och berättelser från bygden.

Folkrörelserna - några välbevarade miljöer

I kommunen finns ett flertal miljöer där folkrörelsernas byggnader bevarats på ett mer eller mindre ursprungligt vis. Här tas också kommunens hembygdsgrändar med. På dessa finns flera byggnader från Ales äldre historia av stort intresse bevarade.

Lästips från biblioteket:

- *Jerusalem*. Selma Lagerlöf
- *Mannen utanför*. Kurt Salomonson.
- *Tåbb med manifestet*. Lars Ahlin.
- *Virveln*. Maria Sandel.

1. Hålanda hembygdsgränd*
2. Granvattnets festplats, platsen är skyltad.
3. Skepplanda hembygdsgränd vid Vadbacka*
4. Folkets hus i Älvängen
5. Starrkärr-Kilanda hembygdsgränd vid Prästlund*
6. Medborgarhuset i Alafors
7. Backa gränd med Nödinge hembygdsförenings samlingar*
8. Ryds missionshus*
9. Glasbruksmuseet med Kulturföreningen Bruksongar*
10. Missionskyrkan i Surte

*Ingår i större utpekad kulturmiljö

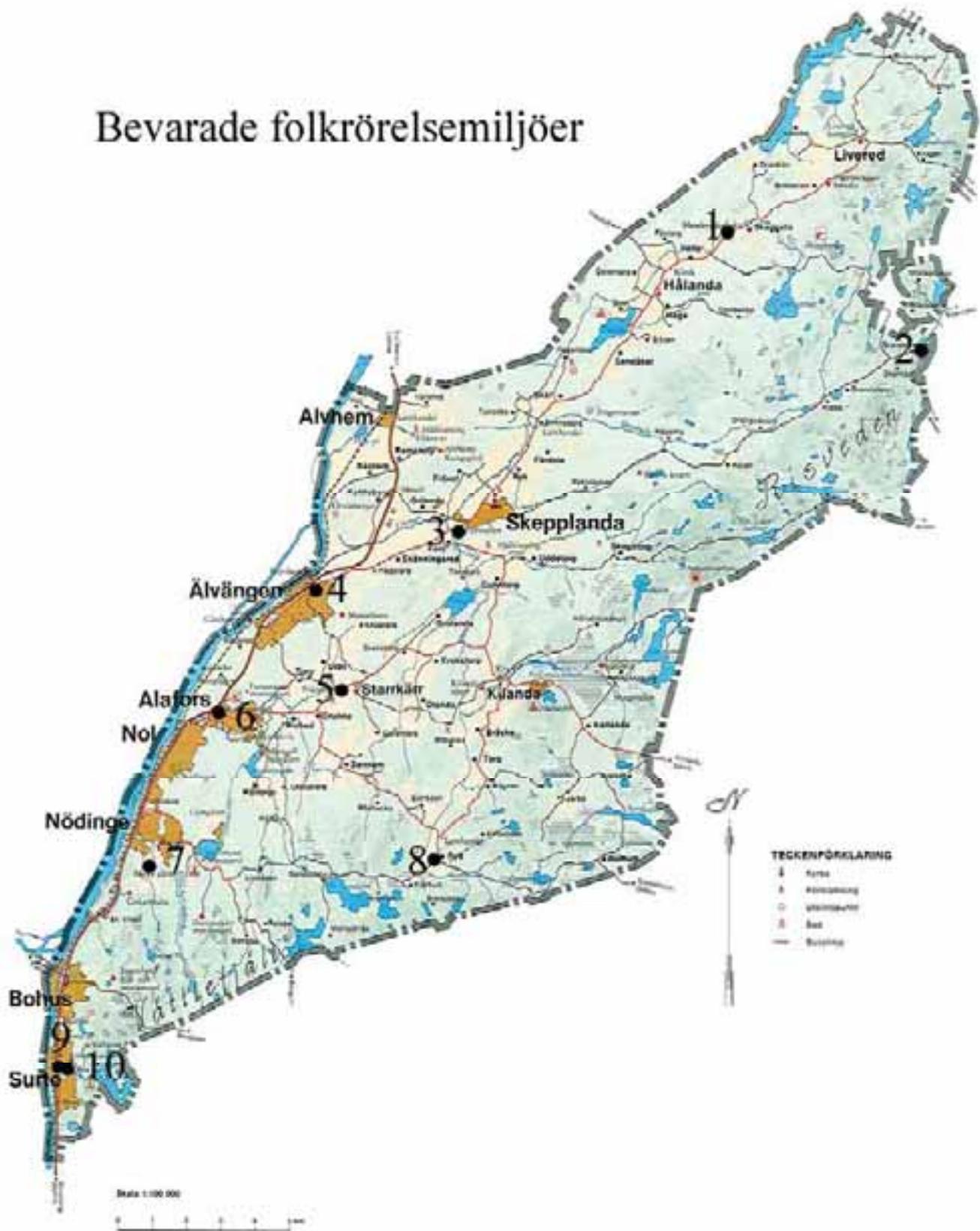
Forska vidare!

- Vilka föreningar finns och har funnits i bygden?
- Har föreningslivet förändrats? Ser engagemanget olika ut idag mot för 100 år sedan?
- Vilka olika uttryck tar sig vårt intresse för historia?
- Vilka mötesplatser har funnits? Finns det fler bevarade miljöer än de som tas med i denna framställning? Hur ser mötesplatserna ut idag?

Alafors Dam- och Herrlag på Sjövallens fotbollsplan, troligen vid mitten av 1950-talet. På övre raden syns bl.a. Harry Elg, Karl Gustavsson (Lillys pappa) och näst sist: Karl Hansson. På raden längs fram bl.a. Gunvor Martinsson, Eva Sand, Margareta Eliasson, Helga Olsson och näst sist Mary Martinsson. Foto lånat av Lilly Johannesson, Alafors.

Bevarade folkrörelsemiljöer

Så byggde man – från stuga till höghus

Varje hus är ett stycke levande historia – en länk till vårt förflutna. Husen ser olika ut beroende på vad de använts till, när de uppförts och var de ligger. Hantverkstraditioner och material, näringsinriktning och teknik, estetik och lagstiftning – allt påverkar utformningen av våra hus. Den nuvarande bebyggelsen i Aletrakten är huvudsakligen tillkommen under 1800-talets andra hälft och 1900-talet. Här finns den rena jordbruksbebyggelsen som ännu på sina håll har en tydligt regional prägel när det gäller utformning. Men här finns också industrisamhällets bebyggelse med nya formspråk och stilinflenser. Inte minst präglas Ale idag också av de senaste decenniernas villa- och radhusbebyggelse för en arbetspendlande befolkning.

Bondgården i landskapet

Bebyggelsen i områden som ligger under högsta kustlinjen, vilket gäller för större delen av Ale, är i regel lokaliserad till moränbackar och låga bergknallar ovanför den odlingsbara jorden. Detta är ett mönster som stämmer väl in på Ale där man kan se hur bebyggelsen ligger uppdragen mot dalgångarnas kanter, i övergången mellan odlingsmark och skog. Fördelen med att placera husen på förhöjningar och impediment var minskad risk för framtida fuktproblem och på samma gång tog man ingen odlingsbar mark i anspråk för byggnaden.

Den äldre jordbruksbebyggelsen i Ale tillhör det västsvenska traditionsområdet, som sträcker sig från det småländska höglandet upp mot de värmäländska bygderna, och har även sin motsvarighet på andra sidan norska gränsen. Ett av huvuddragen inom detta område är den s.k. västsvenska gårdstypen. Den kännetecknas av en oregelbunden form där byggnadernas inbördes placering oftast anpassats efter terrängen och byns övriga bebyggelse. Man kan dock se en tendens till vinkel- och/eller parallellställda långor. Ofta utnyttjas vägen som gräns mellan man- och fägård, fina exempel på detta finns i Östentorps by i Hålanda och i Kattleberg i Skepplanda.

Från tiden efter jordbrukets skiftesreformer vid 1800-talets mitt märks dock en strävan mot större regelbundenhet och symmetri på de normalstora och expanderande gårdarna. Nya placeringar i landskapet gav bättre utrymme och efter förebilder från herrgårdar, prästgårdar och militära boställen kompletterades ofta manbyggnaderna med flygelbyggnader, vanligtvis en eller ett par bodar och en lillstuga. Ett exempel på detta är kommunens herrgårdar men också gården Hamnen i Skepplanda som har en mangård med påkostad huvudbyggnad med två flyglar. Fägården ligger något avsides.

Läs mer om byggnadstradition:

- *Gårdar i Västergötland – en bebyggelsehistorisk översikt.* 2004
- *Landsbygdens folkliga byggnadsskick.* Riksantikvarieämbetet 1998
- *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige.* F. Werne. 1993
- *Så renoveras torp och gårdar.* O. Hidemark m.fl. 1982
- *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925.* E. Stavenow-Hidemark, 1971
- *Från egnabem till villa.* L. Jonsson 1985
- *Rekordåren en epok i svenskt bostadsbyggande.* Hall T. (red) 1999
- *Funktionalismen – värd att värda!* Docomomo. 1992
- *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden.* E. Rudberg 1992
- *Kommunens bemygdsvärdar*

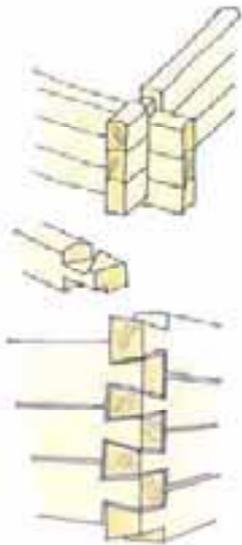

Att vägen ligger som en gräns mellan man- och fägård är vanligt på gårdarna i Västsverige. Här syns gården Sandviken under Lived i Hålanda. Foto: MOW

Det symmetriska byggnadsskicket med huvudbyggnad och flyglar förekommer främst på herrgårdar, prästgårdar och boställen. Sättet att bygga blev dock populärt även på vanliga gårdar under 1800-talets andra hälft. Lived på 1920-talet. Foto: Gustav Ewald, RMV/G:s fotoarkiv.

Knuttimringstekniken har varit den vanligaste byggnadstekniken i Aletrakten från medeltid till ca 1900. Det gamla sockenmagasinet vid Prästalund. Foto: MOW

Överst syns korsknut, en form av utknut och underst den yngre släta knuten, s.k. laxknut. Mellan dem syns en alehäringsknut – en variant av laxknuten som blev mycket använd av alesnickarna kring sekelskiftet 1900. Ill. MOW.

Berättat av Evert Högabo, Hålanda:

Alebönderna hade alltid fina hemgjorda verktyg och deras yxor var som regel s. k ”daskebackare” från Hjärtum. En speciell låda för förvaring av verktygen hade de också kallad ”Alebolåda”.

Under 1800-talets senare del blir det populärt med hyvlade paneler i ljusa oljefärger, profilerade snickerier, glasverandor och spröjsade fönster. Bostadsbus från ca 1870 i Östentorp, Hålanda. Takfotsfönster med krysspröjs liksom bruket att sätta fönster två och två är detaljer som förekommer på många gårdar i Aletrakten. Foto: RMV/G 1970.

Något om byggnadsmaterial och Alesnickare

Knuttimring har varit den vanliga byggnadstekniken sedan medeltiden. Till en början var husen rundtimrade, d.v.s. stockarna var endast avbarkade. Under 1800-talet blev det vanligt att man skräddade timret i fähus och stall. Knuttimringen började under 1800-talet ersättas av brädklädda plank- stolp- och regelverkskonstruktioner i lador, logar och andra enklare ekonomibyggnader men hängde kvar i boningshusen en bit in på 1900-talet.

Husbyggnad och timring har en särskild plats i Ales historia. Från dess skogrika trakter utgick de ”snälle snickare och timmermän”. Dessa snälla, alltså flinka och snabba, snickare är kända sedan åtminstone 1600-talet då de var med och byggde upp Göteborg. Timmermansyrket var ett säsongarbete som alebönderna kombinerade med sitt jordbruk. Det kunde bestå av hemsnickeri, arbetsvandringar eller färdigställande av monteringsfärdiga husstommar. Särskilt det sistnämnda blev en specialitet i Ale härad från mitten av 1800-talet. Dessa s.k. ”byggnadsresningar” eller ”upphuggningar” gick ut på att virket fälldes, torkades, skräddades och monterades till en stomme på hemmaplan. Stommen såldes till en hugad spekulant och monterades därefter ned, transporterades till byggplatsen och byggdes upp där. Mängder av hus har på detta sätt gått från Risvedens skogar till Hisingen, Tjörn och Orust med flera platser kring Göteborg och utmed kusten. Snickare från Ale var också verksamma i uppbyggnaden av Göteborgs alla landshövdingehus.

Under 1700-talet blev det allt vanligare att brädfodra boningshusen. Gårdens byggnader var länge grå och omålade. Under 1800-talets lopp när emellertid den faluröda slamfärgen först mangårdshusen och så småningom ladugårdar och logar. Långt in på 1900-talet har man själv kokat sin röda slamfärg på gårdarna. Under 1800-talets senare del blev hyvlade paneler i ljusa oljefärger populärt. Ladugårdar och uthus fick fina detaljer som oljemålade fönsteromfattningar och listverk vilka kontrasterade mot den röda väggen.

Bruket att använda andra material än trä ökar under 1800-talet. Detta var delvis en följd av virkesbrist och propaganda från statsmakt och hushållningssällskap. All den röjningssten som uppkom vid nyodlingen kunde på detta sätt utnyttjas. Under 1900-talets förra hälft har fähusen gärna murats i tegel, putsad cementshålsten eller formgjuten cementsten som imiterar natursten.

Under senare decennier har nya material och industrins snabba lösningar förenklat byggnader och gårdar. Plåt och betong i färdiga modulsystem har blivit det dominerande materialet vid nybyggnad av ekonomibyggnader och den regionala variationen och särprägel är idag mycket liten.

Välbevarad ladugård i Rösbacka i Starrkärr med fähus i natursten. Taket är idag belagt med plåt vilket blivit vanligt på ekonomibyggnader under senare decennier. Foto: MOW

Halm- och torvtak är gamla typer av taktäckning. Fram till 1700-talets början var torven dominerande på många håll. I takt med mer omfattande rågödling ökade också användandet av halm. Under 1800-talets andra hälft blir det populärt att lägga hyvlat spån på ekonomibyggnaderna. En förutsättning för detta var maskinellt framställd spik. Men detta material ersätts under det tidiga 1900-talet liksom halm- och torvtaken med tegeltak. Papp och betongpannor samt korrugerad plåt är andra material som vinner insteg under samma tid. Under 1900-talet ökar användandet av plåt och på 1950-60-talen blir eterniten populär.

Hus för förvaring, förädling och djurhållning

Bondgårdens hus skall täcka många behov. Djuren skall stallas, foder och matvaror skall förvaras och råvaror skall förädlas vidare till en mängd olika produkter. Grundbehoven på gården har varit de samma över tiden men byggnadernas form och tekniska standard har förändrats.

Man kunde uppföra separata hus för varje funktion men i Västsverige börjar man tidigt att bygga ihop olika funktioner till långa längor. Ett återkommande tema är att logen med tillhörande lador byggdes samman med fähus och stall, ibland under samma tak. Efter skiftet och framförallt under 1900-talets förra hälft blev det vanligt att man bygger en enda stor ladugårdsbyggnad som samlar gårdens funktioner under ett tak. Dessa uppfördes oftast efter mönsterritningar.

De funktioner som inte lades i ladugårdslängan hade egna hus, t.ex. jordkällare, brygghus och smedjor. Av brandskäl förlades den sistnämnda byggnaden ofta lite avsides gårdens övriga byggnader. Andra byggnader som också låg avsides var ängs- och lövlador. I dessa samlades foder som transporterades hem på vinterföret allt eftersom det konsumerades. Denna mångfald av ekonomibyggnader betyder mycket för vår upplevelse av landsbygden och förståelsen av äldre tiders jordbruk. Efter självhushållets avveckling har många av dessa ekonomibyggnader emellertid tappat sin betydelse och försvinner allt mer ur vårt landskap.

Alesnickaren står staty utanför biblioteket i Skepplanda.

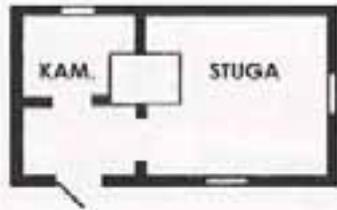
Starta en studiecirkel!

Till boken **Den svenska gården – från torp till herresäte** av Catharina Svala finns en studiehandledning. Hör med Studieförbundet Vuxenskolan.

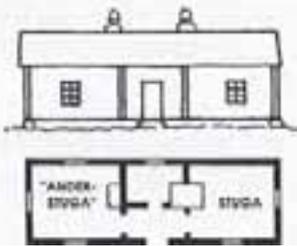

Logporten på ladugård vid Häljered. Utsmäckningarna kring fönster och dörrar är inspirerade av tidens mönsterritningar. Foto: MOW

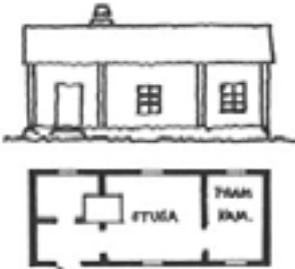
Till vänster syns en av de många jordkällarna som ligger utmed bergskanten i Båstorp, Skepplanda. Till höger den välbevarade smedjan vid Ingelskrogen i Hålanda. Mångfalden av ekonomibyggnader betyder mycket för vår upplevelse av landsbygden och förståelsen av äldre tiders jordbruk. Foto: MOW

Drängstugan på Skepplanda prästgård förefaller ha enkelstugans plan.
Foto: MOW

Parstuga.

Framkammarestuga. Ill. MOW

Alderdomlig stuga i Skönningared.
Foto: MOW

Grundtypen för de gamla manbyggnaderna i Höga by, Hälanda, före laga skifte. Här kan man se att enkelstugan fått ett separat kök och att en liten kammare ligger intill farstun – en form av enkelstuga med sidokammare. Ill. Otto L Karlsson ur Hälandaboken.

Hus för boende och förvaring

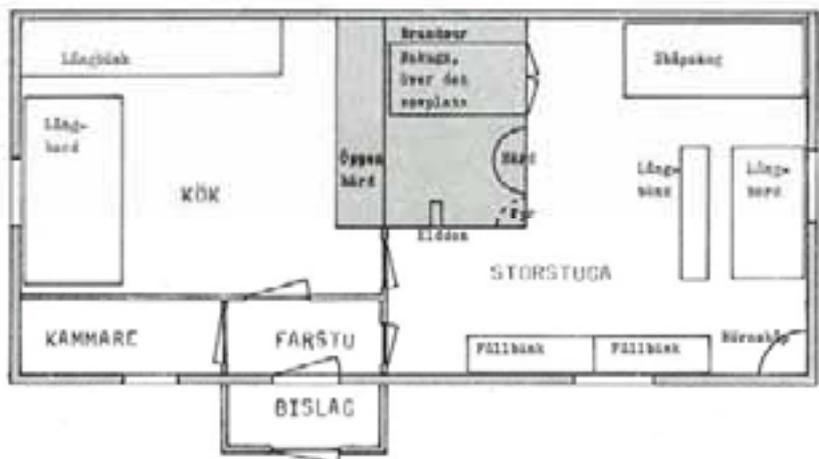
I äldre tid kan man se hur boende och förvaring varit starkt ihopkopplat. Till stugrum och kamrar har man fogat bodar för förvaring av t.ex. matvaror, spannmål och textilier. Under 1700-talet påbörjas en allmän standardhöjning av bostaden. Husen får skorsten, väggfönster istället för takfönster och i vissa gårdar också separata kök. Husen byggs också högre, särskilt efter sekelskiftet 1800. Standardhöjningen sammanfaller med den agrara revolutionen och den förbättrade ekonomiska ställningen på landsbygden.

Enkelstugan är en av de mest ålderdomliga hustyper vi känner till. Man antar att den timrade enkelstugan med ett stugrum samt förstuga med avdelad kammare utvecklades under medeltiden. Typen har troligen varit vanlig som bostadshus på mindre och medelstora gårdar men har främst levt kvar på småbruk och torpställen.

Den s.k. parstugan har två vanligtvis lika stora rum, med ett mellanliggande parti bestående av förstuga och kammare. Av exempelvis domböcker framgår att parstugan var en vanlig bostadsform för bönderna och prästerna redan på 1500-talet. Under 1600-talet blev den allmän på herrgårdar och civila boställen. 1734 års Byggnings Balk säger att gårdar av storleken ett halvt och ett helt hemman bör ha gäststuga. Parstugan är officiellt upptagen såsom modell för manbyggnad på torp eller 1/8 hemman i Wijnblads mönstertitningar 1766. Kunskapen om parstugans utbredning i Ale är emellertid begränsad. Genomgången av dagens byggnadsbestånd har inte visat på en enda bevarad parstuga.

Framkammarestugan är i princip en enkelstuga som fått en eller två kammare tillbyggda på bortre gaveln av stugrummet. Den s.k. framkammaren, som också kunde vara delad i två, var i äldre tid främst avsedd för förvaring och saknade eldstad. Framkammarplanen finns som typritning för boställen från 1687 och som normalplan för prästgårdar från 1720. Framkammarestugor har sannolikt varit vanlig på små och medelstora gårdar i Ale kommun fram till 1800-talets mitt. Idag finns dock inga välbevarade exempel kvar utom på kommunens hembygds gårdar. Både Prästalund och Skepplanda hembygds gård kan visa upp fina framkammarestugor.

I början av 1800-talet slog en nyhet igenom. Den innebar att köksfunktionen förlades till kammaren bakom förstugan. Det gällde i både enkelstugor och framkammarestugor. Troligen kan man förknippa det särskilda köket med utvecklingen av enkelstugan till det som brukar benämnas enkelstuga med sidokammare och långkök. Hustypen dök upp i början av 1800-talet, eventuellt redan under 1700-talets senare del. Den har varit mycket dominerande i Västergötland.

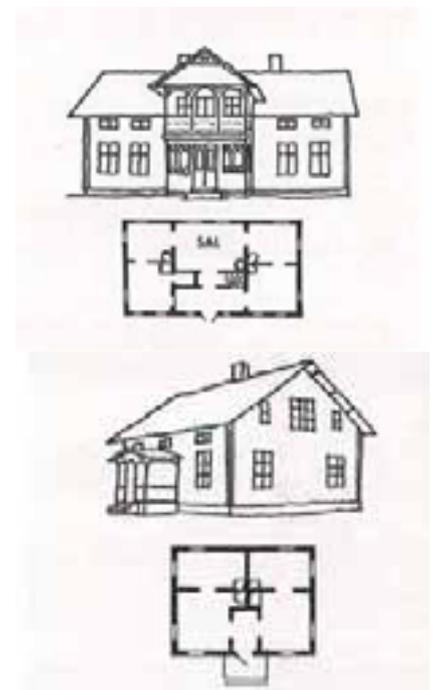
En av kommunens få bevarade framkammarstugor finns på bemygdsmuseet Prästlund i Starrkärr (t.v.). Huset var från början sergeantbostad i Åskekärr och flyttades till museet 1951. På det lilla skogsbhemmanet Holmedalen i Hålanda finns ännu bevarad ålderdomlig bebyggelse. Manbyggnaden ser ut att vara av typen enkelstuga med sidokammar, jfr föregående sida. Foto: MOW och PD

Under inflytande av den ståndsmässiga bebyggelsen utvecklades under 1700-talet de s.k. *dubbelradhusen*, d.v.s. hus med rum i dubbla rader med fem- eller sexdelad plan. Den sexdelade planen, den s.k. *salsbyggnaden* har sitt ursprung från Italien och Frankrike och kom vid 1600-talets mitt till Sverige som en bostadstyp för samhällets överskikt. Under 1700-talet kom plantypen att användas för officersboställen och prästgårdar. Från 1800-talets mitt blev byggnadstypen vanlig också på de större bondgårdarna. Den rikare planen innebar ett utvecklat boende med separat kök, särskilda sovkamrar och sal/finrum.

På mindre och medelstora gårdar fick dubbelradhusen en enklare utformning med endast fyra rum grupperade kring en murstock, dock med smärre varianter. Byggnadstypen brukar benämnas det *västsvenska dubbelhuset* och är vanlig i norra Halland, Västergötland, Dalsland och Bohuslän. Hus-typen kom att uppföras i stor omfattning från 1800-talets mitt, möjligen ännu tidigare i denna del av länet, fram till ca 1930. Hus-typen har haft en mycket dominerande ställning som bostadshus i Ale kommun.

Under 1800-talet får bebyggelsen som nämnts tidigare en mer varierad och fantasifull utformning. Hyvlade paneler i ljusa oljefärger slår igenom. Fasaden dekorerats med profilerade lister och verandor med lövsågerier. Impulser kom bl.a. från de mönsterritningar för lantmannabyggnader som spreds samt från dåtidens arkitekturritade villor och stadsbebyggelse. På 1920-talet blir det brutna taket populärt.

Några av kommunens mest ursprungligt bevarade exempel på det västsvenska dubbelhuset. Alla har fina snickeridetalyer, originalfönster samt tegeltak. Till vänster Långetorp i Hålanda, nedan i mitten Svenstorp och nedan till höger Snäckebacken, båda i Starrkärr. Till höger syns ett fint upprustat dubbelhus i Rished, Starrkärr. Foto: MOW

Salsbyggnad och västsvenskt dubbelhus. Ill: MOW

Sibirien är den enda kvarvarande arbetarbostaden som kan ge en bild av hur den äldre bostadsbebyggelsen som glasbruket stod för kunde se ut. Ursprungligen bestod lägenheterna av ett rum och kök. Sibirien flyttades till Surte från glasbruket i Liljedal i Värmland i samband med den stora flytten 1915-16. Namnet fick huset redan i Värmland för att det där låg så långt från glasbruket. Foto: MOW

Av äldre arbetarbebyggelse i kommunen är det mesta idag rivet eller kraftigt ombyggt och därmed är en del av sambällenas äldre historia uttraderad. Plåtfasader vid Brukstorget i Nol. Foto: MOW

Berättat från Alafors:

Man måste ha arbete på fabriken för att få en lägenhet i "Bostäderna". De som var ogifta kunde hyra möblerade rum. Då ingick också ett handfat och en kanna.

Man arbetade treskift på fabriken. Min farfar var nattvakt. Han tog en stor käpp och gick till "byggninga" och gick längs korridoren och slog på dörrarna så att alla skulle vakna. När de som arbetat klart kom hem bodde de i samma rum och kunde då lägga sig i varma sängar!

I Bohus uppfördes Solbacken, ett område med arbetarbostäder till AB Kvävefabriken. Området som var ett betydande inslag i det gamla Bohus är idag helt borta. Foto: Nödinge hbf.

Från arbetarlängor till egnahem

Skildringen har hittills rört sig kring landsbygdens bostadsbyggande. Men också de framväxande industriorterna har sin byggnadstradition. De olika samhällena har var och en sin karaktär men gemensamt är att de kommit att präglas av egnahemsbebyggelse och mindre flerfamiljshus. Det som idag är bevarat är i hög grad 1900-talets historia. Äldre arbetarbebyggelse har främst funnits i Alafors, Surte och Bohus men är numera riven. Av den typiska arbetarlängan med många små lägenheter om ett rum och kök som byggdes och ägdes av företaget finns egentligen bara "Sibirien" i Surte kvar i någorlunda oförändrat skick. "Bracka" i Alafors och Solbacken i Bohus var andra exempel som dock numera är rivna. Rivningarna och en del kraftiga ombyggnader gör att mycket av den tidiga industrihistorien i Ale kommun numera är uttraderad. Även om flertalet av bostadshusen var enkla och med låg standard var många av dem vackra och betydelsefulla inslag i samhällena. I moderniserat skick har äldre arbetarbebyggelse blivit eftertraktade bostäder i många bruksmiljöer i andra delar av landet.

År 1901 fanns i Surte hela 26 arbetarbostäder med sammanlagt 649 bostäder. De bar namn som Hoppet, Slottet och Borgen och var av skiftande kvalitet. Solbacken hette det område med arbetarbostäder som AB Kvävefabriken uppförde för sina arbetare i Bohus på 1910-talet.

"Bracka" i Alafors uppfördes av fabriken för de anställda. Byggnaden innehöll senare också Starrkärrs kommunkontor. Bracka revs i början av 1990-talet. Foto lånat av Kerstin Ljungqvist, Alafors.

Företagen styrde över det egna bostadsbeståndet med fast hand. De anställda var i såväl arbete som boende beroende av arbetsgivaren. Det vanliga var att en familj förfogade över ett rum och kök men även bostadsrum utan kök förekom. På många håll var dock standarden låg och många av bostäderna ohygieniska. På fabriken i Alafors fanns en bok där det stod uppskrivet vilka tapeter de anställda fick när det skulle renoveras. De vanliga arbetarna fick 10-örestapeter och sedan var det graderat upp till tjänstemännen som fick 90-örestapeter.

Åren efter 1900 uppstod i Sverige en egnahemsrörelse. Den föregicks av en strävan, dels från arbetarhåll, dels från företagare och myndigheter att upplåta mark till mindre bostäder och jordbrukslägenheter samt att på olika vägar förmedla lån till jordköp och husbyggande. Stora statliga lån beviljades av riksdagen för att utbetalas fr.o.m. 1905. Ordet "egnahm" betyder ursprungligen mindre friliggande bostadslägenhet med eller utan åtföljande jord där boningshuset endast bebos av ägaren, vanligen arbetaren och hans familj. Ofta låg egnahemmen tillsammans på markområden vilka avstyckats från någon gård och delats upp i tomter. Från företagets sida understöddes ofta egnahemsbyggandet, genom upplåtande av mark och utlåning av pengar, parallellt med byggandet av hyreslägenheter för de anställda. Ett exempel är Alafors där disponent Freding skänkte tomter längs det som idag är Fredings väg. Ett annat är Konstläderfabriken i Nol som för sina anställda bidrog till uppförandet av 15 egnahem 1931. Typiskt för många egnahem är hus med blygsam storlek på väl tilltagna tomter med gott om plats för potatis- och fruktodling.

De s.k. "gårdarna" eller "nybyggena" uppfördes av Alafors fabriker i början av 1900-talet och innehåller än idag bostäder. Foto: MOW

Vid Backa i Nödinge uppförde "De nordiske fabriker" (Denofa) under sent 1910-tal några bostadslängor som en del i den fabriksanläggning man planerade på platsen. Arbetarbostäderna är välbevarade med många för tiden typiska drag såsom verandor, småspröjsade fönster, valmade tak och många lägenheter. Foto: MOW

Flygbild över Nol där Härden och Vilan m.fl. arbetarbostäder grupperar sig kring Brukstorget. En del av den egnahemsbyggelse som präglar Nol syns också, både hus med brutna tak från 1920-30-tal och mer funktionalistiska hustyper såsom den karaktäristiska "sockerbiten". Äldre flygfoto ur RMVG:s fotoarkiv.

I början av 1900-talet uppförde Alafors fabriker ett antal tjänstemannabostäder. De ritades av Ernst Torulf och Ivar Tengbom i en tydligt nationalromantisk arkitektur. Tidstypiskt är de mångspröjsade fönstren, branta takefallen, förstukvistarna samt bruna panelerna. De timrade husen har ursprungligen varit för upp till fyra familjer. Det äldre vykortet visar hur husen från början låg väl exponerade med en parkanläggning i förgrunden. Idag skymts de dessvärre av nyare villabebyggelse. Äldre vykort lånar av dialoggruppen i Alafors.

Välbevarade egnahem med 1910-20-talens karaktäristiska brutna tak och bevarade originaldetaljer såsom fönster. Nol, Albem och Älvängen. Foto: MOW

Pampig villa flyttad till Älvängen på 1910-talet. Huset har en välbevarad karaktär med valmat mansardtak och stor frontespis med balkong och veranda. Detaljer som det runda fönstret och kuporna har drag av jugend. Byggnaden uppfördes av handelsman Rudolf Olsson. Foto: MOW

Planlösningar för villa- och egnahemsbyggelsen har i allmänhet haft sitt ursprung i den fyrdelade kvadratiske eller rektangulära planen, liknande de ovan nämnda västsvenska dubbelhusen. Med början från 1920-talet har sedan varianter av standardhus, "Borohus", "Ekjöhus" m.m. uppförts.

Formspråket från sent 1800-tal med ljusmålad symmetriska bostadshus ofta med utbyggd frontespis levde som nämnts ovan kvar en bra bit in på 1900-talet. Veranda som antingen var öppen eller försedd med småspröjsade glasrutor var vanligt. Under 1900-talets första decennier framträdde också nya strömningar inom arkitekturen. Jugend bröt medvetet med 1800-talets former och strikta symmetri och tog fasta på naturens organiska former i dekoren. En annan inriktning var nationalromantiken som hämtade sina ideal från inhemska historiska byggnader. Som en följd av det blev Falu rödfärg återigen starkt efterfrågad på 1910-talet, för att sedan finnas kvar parallellt med funktionalismens ljusa färger. Under en period från 1910-tal till 1940-tal var brutna tak mycket populärt inom villabyggnaden. Mot slutet av 1930-talet hade plank helt ersatt timmer i stommen.

Från 1930-40-tal gör sig funktionalismens avskalade formspråk allt mer gällande i bebyggelsen. Byggnadens funktion ställdes i förgrunden och dekorativ utsmyckning och tillbakablickande arkitektur övergavs. Husen gavs exempelvis slätputsade fasader och tvåluftsfönster utan spröjs. Ljus, luft och rymd eftersträvades och exempelvis fönster över hörn blev populärt. I sin mest utpräglade form fick "funkishuset" gärna platt tak. Men hustyper med flacka sadeltak och putsade fasader blev också mycket populära under 1940- och 50-talen. Bevarade exempel från denna period finns i samtliga Ales tätorter och även på landsbygden.

Utmed Granbäcksvägen i Surte finns flera villor och tvåfamiljsbus med funktionalistisk utformning. De två till vänster har flacka sadeltak och putsade fasader medan huset nedan är har flackat tak och ett tidstypiskt rundat burspråk. . Foto: MOW

Funktionalismen passade väl in i det framväxande svenska folkhemmet och välfärdssamhället. Det finns en hel del hyreshusbebyggelse från 1930-50-talet i kommunens tätorter. Många av dessa är dock idag ombyggda och har försetts med plåtfasader utanpå tilläggsisolering, nya fönster och nya takmaterial. Funktionalismens starka men sparsmakade arkitektur tål inte så stora ingrepp utan att förlora sin särart. Exempel är lamellhusen vid Grangärdsvägen i Surte. De fick bygglov 1929-35 och ritades av arkitekt Jöran Curman.

Curman fick i början av 1940-talet i uppdrag av Industrins utredningsinstitut att göra en utredning om arbetarbostäder. Slutsatsen blev att varje arbetarfamilj skulle bo i en bostad med god standard och marknadsmässiga kontrakt och att industriföretag inte alls skulle ägna sig åt bostäder utan åt varuproduktion. Ur utredningen växte en intresseförening fram; Industriens Bostadsförening. Nödinge kommuns första markinköp för bostadsbyggande ägde rum år 1947.

Överst syns radbusbebyggelse utmed Egnahemsvägen i Surte med intressant och välbevarad 1940-talskaraktär samt lamellbus i Surte från 1930-talet. Husen är i senare tid kraftigt ombyggda. Längst bak i den nedre bilden skymtar "Ormen länge", ett bostadsbus som består av flera äldre hus som byggs ihop till en lång länga. Foto: MOW

Hyreshus med välbevarad funktionalistisk karaktär med slät panel och fönster över hörn. Det flacka taket över entrén, tvålufts-fönster i fasadlivet samt balkongfronter med fint sinuskorrugerad plåt hör också till tidens detaljer. Vid renovering är det viktigt att tänka på att funktionalismens sparsmakade arkitektur inte tål så stora ingrepp utan att förlora sin särart. Hyreshus i Älvängen. Foto: MOW

Flygbild över Nödinge tagen efter den omfattande utbyggnaden som förvandlade kyrkbyn till förortsmiljö. Lamellbusen med sina gula tegelfasader dominerar centrum. Utanför vidtar radbus- och kedjehusbebyggelse. Vy-kort lånat av Ale kommun.

Små enfamiljshus i funktionalistisk stil med träfasader, flackt tegeltak och tvåluftsfönster blev populära på 1940-talet. I kommunen finns många exempel. Dessa välbevarade hus finns vid Grunne och i norra Surte. Foto: MOW

Skivhus uppförda 1969 av HSB i Surte centrum. De har tidstypiska fasader med tegel, fasadskivor, långa fönsterband och plåtfronter på balkongerna. De är fortfarande kommunens högsta hus. Foto: MOW

Stora förändringar i efterkrigstid

Merparten av dagens tätortsbebyggelse är tillkommen i efterkrigstid. Då har stora sammanhängande bostadsområden byggts ut. Surteraset år 1950 utlöste en febril verksamhet. Många av de hus som drabbades kunde räddas men några hade fått för stora skador och fick rivas. Ny bebyggelse uppfördes så småningom även i själva rasområdet.

Fram till 1950-talet var husen platsbyggda och byggandet var fortfarande hantverksmässigt. Det gav variation och möjlighet till fina detaljlösningar. I början av 1960-talet var bostadsbristen stor i Sverige och riksdagen beslutade att det skulle byggas en miljon bostäder på tio år. Detta förutsatte ett standardiserat byggande. Byggföretagen introducerade ett prefabricerat byggande där förtillverkade byggelement monterades på plats. Byggandet blev storskaligt med gruppbyggda bostäder i form av lamellhus, punkthus eller kedjehus. Kommunerna blev starkt engagerade i utvecklingen.

I Ale är denna utveckling tydligt avläsbar. Nödinge kyrkby, Skepplanda kyrkby och stora delar av Älvängen genomgick stora förändringar under 1960- och 70-talen. Särskilt för de två förstnämnda var utvecklingen dramatisk och ändrade samhällenas identitet från större byar till förorts- eller villasamhällen. Nödinge byggdes ut med ett stort flerfamiljshusområde med flera hundra lägenheter samt flera radhus- och kedjehusområden. En orsak till den kraftiga utbyggnaden var att möjligheten att bygga i Surte och Bohus var begränsad samtidigt som bostadsbrist rådde. Många göteborgare sökte sig till området för att hitta bostäder.

Bobus centrum med sina karaktäristiska blå punkthus från 1980-talets början. Husen har tidstypiska detaljer såsom motfallstak och förskjutna husvolym. Riksbyggen. Foto: MOW

Också Skepplanda kyrkby byggdes ut under slutet av 1960-talet och 1970-talet. Det gjordes främst i form av rad- och kedjehusbebyggelse samt friliggande villor. Vid denna tid fick också Nödinge, Skepplanda och Bohus sina centrumplanläggningar med affärer, bibliotek och andra serviceinrättningar. Även Älvängen genomgick en betydande förändring. Serviceinrättningar tillkom och bostadsområden som Maden byggdes ut.

Med modernismens byggande, kanske egentligen redan från kataloghusens entré på 1910-20-talen minskar de regionala särdragen i byggandet. Utvecklingen är likartad i hela landet när det gäller hustyper, materialval och byggnadsteknik. Denna utveckling blir särskilt tydlig från 1960-talet och framåt. I Ale kommun finns flera enhetliga områden med villabebyggelse från 1950- till 70-talen. Goda exempel är Alekärrsvägen i Alafors med villor i gult och rött tegel från ca 1960, området kring Oljobergsvägen med Harstigen m.fl. gator i Nol samt Platåleden i Skårdal.

Efter den stora utbyggnaden under 1960- och 70-talen har nybyggandet gått ner men under senare år har trycket ökat. Förbättrade kommunikationer med ökad pendling som följd i kombination med höga villapriser i och kring Göteborg gör Ale med sina vidsträckta naturområden attraktivt. Nybyggandet sker nu dels i sammanhängande områden såsom Bohushöjd och Backa men också i form av ensamliggande villor. De sistnämnda byggs i stor utsträckning på landsbygden, på avstyckade enstaka tomter eller i mindre grupper. Stora enplansvillor designade av kataloghusfabrikanterna med inbyggda garage har blivit ett vanligt inslag i landskapsbilden, framförallt i södra och mellersta delen av kommunen.

Ett större område med enhetliga villor som uppfördes efter Surteraset 1950. De två på bilden är de enda som ännu är bevarade i originalskick. Foto: MOW

Affärsfastighet i Älvängen med tidstypisk entré med mosaikklädda nischer. Foto: MOW

På 1970-talet byggdes Maden, ett enhetligt område med enfamiljsbus i Älvängen. I förgrunden syns också det samtida högstadiet som fått sitt namn efter Ivar Arosenius som levde sina sista år i Älvängen vid 1900-talets början. Foto: AB Flygtrafik, Dals Långed.

Den villabebyggelse som uppförs kring det senaste sekelskiftet är allt annat än enhetlig. Husfabrikanterna erbjuder allt från faluröda sörgårdsidyller med snickarglädje till djärva hus i ”nyfunkis”. Det ger mycket att välja på och något för alla smaker. Detta i kombination med dagens små tomter kan dock ge ett ganska brokigt intryck.

Liten friliggande tegelvilla i Älvängen. Sättet att förskjuta busvolymen var mycket populärt under 1950-60-talen. Liknande bus finns på flera håll, bl.a. utmed Alekärrsvägen i Alafors. Foto: MOW

Som en del i miljonprogrammet byggdes områden med småbus med inredningsbar vind över hela Sverige. Under de 30-40 år som gått har busen bunnit genomgå en del förändringar när det gäller exempelvis inredning, färgsättning och takmaterial. Villaområde i Nödinge kring Blåeldsvägen och Lövängsvägen. Foto: MOW

Ett större område med relativt enhetlig villabebyggelse från 1960- och 70-talen finns kring Oljobergsvägen med tvärgator i Nol. Här syns ett par exempel på villor i två fulla våningar med inbyggt garage. Foto: MOW

I dagens nyproduktion av bostäder finns en stor variationsrikedom – ”sörgårdsidyllen” ligger sida vid sida med ”nyfunkis”. Här samsas de djärvt formgivna radbusen på Bobushöjd med mer traditionellt utformade villor, som knyter an till busbyggandet vid förra sekelskiftet. Foto: MOW

Fritidsbebyggelse

Det är först i och med det industriella samhället som en tydligt avgränsad fritid, helt skild från den dagliga produktionen, gör sitt inträde i bredare folklager. Det dröjer i och för sig fram till semesterlagstiftningen innan denna fritid får någon större omfattning, men i och med det så uppstår en självständig sfär i samhällslivet med tydlig fokusering på rekreation och resande. Som en del i denna utveckling har fritidshusen blivit allt mer förekommande. Från 1940-talet och framåt har sommarstugor blivit ett inslag i den byggda miljön. Ofta styckades tomter av från gårdar på mark som hade liten betydelse för jordbruket. Större sommarstugeområden i Ale finns vid Hultasjön i Kilanda och vid Vimmesjön öster om Nödinge. Kring Hålsjön i Hålanda och spritt i terrängen i Alefjäll finns också fritidsbebyggelse.

De äldsta stugorna har ofta ett formspråk som knyter an till äldre byggnadsskick medan stugor från 1900-talets mitt kunde få den enkla ”stockstugans” utseende med liggande stockpanel. Äldre fritidshus var genomgående enkelt utformade med plankstomme eller regelstomme. Flertalet av dessa är idag ombyggda och många är de fritidshus som numera är permanentbostäder. Några exempel på den enkla stugan finns dock fortfarande.

Naturskönt belägen invid Stora Sandsjön ligger denna lilla sommarstuga av den enkla typ som kännetecknade fritidsboendet under 1900-talets mitt. Foto: MOW

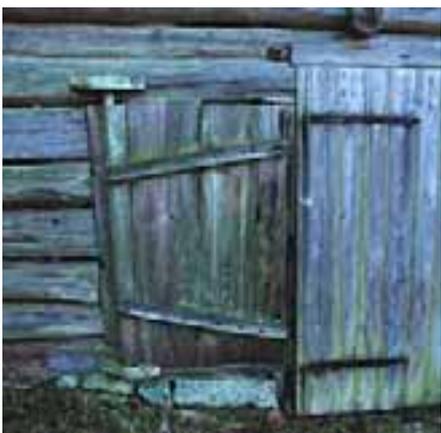
Från bondgård till funkis – byggnadstraditionen i Ale kommun

Ett av de numera rivna vackra bostadshusen på Solbacken i Bobus. Notera de fina nationalromantiska verandorna. Foto: Nödinge blf.

Hulda Eriksson framför boningshuset vid Högsjön på Räsveden. Verandan har en mycket speciell utformning med konstfärdigt utsågade dekorationer. Bild lånad av Bo Björklund.

Prov på Alesnickarnas handlag dröjer sig ännu kvar på gården Holmedalen i Hålanda. I den timrade ladugården sitter denna dörr med såväl gångjärn som lås helt i trä. Foto: PD

I kommunen finns en mängd välbevarad bebyggelse som har med boende att göra. Här presenteras ett axplock, dels sådant som ligger i mer samlade miljöer, dels några unika enskilda anläggningar samt några exempel på nyare bebyggelse. För andra specialkategorier av hus såsom skolor, kvarnar m.m. hänvisas till övriga kapitel.

1. Livereds säteri med underliggande arrendegårdar*
2. Arrendegårdar vid Sandviken*
3. Smedjan vid Ingelskrogen*
4. Hålanda hembygdsgård och Mauritsberg*
5. Bymiljö vid Östentorp*
6. Bymiljö vid Färdsle*
7. Skepplanda hembygdsgård.*
8. Häljered, Starrkärrs socken. Gårdsbebyggelse.*
9. Olsonska villan i Älvängen
10. Tjänstebostäder i Alafors*
11. Bymiljö vid Grunne*
12. Prästalund, Starrkärr-Kilanda hembygdsgård*
13. Kilanda säteri*
14. Kring Oljobergsvägen i Nol. Exempel på 1960- och 70-talens villabyggnad.
15. Tjänstebostäder Denofa*
16. Torpbebyggelse vid Dala-Valfrid stuga. Exempel på torpbebyggelse.*
17. Sibirien, äldsta bevarade arbetarbostaden i Surte*
18. Funkisvillor utmed Granhäcksvägen i Surte
19. Radhus utmed Egnahemsvägen i Surte

* Ingår i större utpekad miljö

Forska vidare!

- Hur har byggnadstraditionen utvecklats i Aletrakten?
- När kom moderniteter som kylskåp, tvättmaskin och dammsugare in i hemmen och hur påverkade det boendet?
- Vilka minnen finns från de äldre arbetarbostäderna i samhällena?
- Hur ligger den äldre bebyggelsen placerad i landskapet? Hur gör man idag när man skall bygga nya hus?
- Vad finns kvar av äldre bebyggelse där du bor?
- När, hur och varför är ditt eget hus byggt?

Webbtips!

Gå in på www.bvn.se

Byggnadsvård Näås är Västsveriges byggnadsvårdscentrum. De är bra på gamla hus, material och tekniker och kan tipsa om duktiga hantverkare.

Tidstypiska bebyggelsemiljöer

Kultur i arv – går identitet att ta på?

Ale är jordens medelpunkt – om man tar sin utgångspunkt från Ale! Alla trakter och bygder har sin egen historia och sina egna berättelser. Det är viktigt att ta tillvara och dokumentera dessa för att skapa sammanhang och rötter som i sin tur ger underlag för identitet. Vad är det som är speciellt med just den här trakten, och varför? Att kartlägga och beskriva en kommuns kulturarv är ett försök att sätta fingret på vad det är som format dagens landskap och varför det ser ut som det gör. Genom olika teman har vi i denna skrift försökt spegla verksamheter och företeelser i kommunen. Utgångspunkten har till stor del fått bygga på det som finns bevarat omkring oss i form av exempelvis gamla vägar, bebyggelse, minnesmärken och berättelser. Att i ord fånga och beskriva det specifika som utgör "Ales identitet" är en dock en svår uppgift. Beskrivningar och berättelser blir naturligtvis ett skrap på ytan av en mångskiftande och sammansatt helhet. Ett skrap på ytan som ändå förhoppningsvis kan ge något perspektiv på och tankar kring den unika plats som i dag benämns som Ale kommun

Landskapet och vår miljö formas i människors tankar, drömmar, berättelser och minnen samtidigt som det också formas av hur vi lever och praktiskt organiserar vår vardag. I denna växelverkan mellan inre och yttre blir landskapet och vårt kulturarv till. Både identitet och landskapet är dock föränderliga som vi skall diskutera mer nedan. Men landskapet står också för något bestående som hjälper oss att känna kontinuitet och sammanhang i livet. Landskapets olika delar är en del av ett gemensamt minne och minnet är av stor vikt för vår identitet. En del menar att vår känsla för det förflutna hjälper oss att förstå vilka vi är och varifrån vi kommer. De olika infallsvinklar på Ale som denna skrift har försökt förmedla bidrar till att spegla den identitet som hänger samman med vårt förflutna.

Det homogena möter förändringen

Ales identitet kan på ett sätt ses som ganska homogen. Kommunens geografiska område går tillbaka på det gamla häradet, en urgammal enhet som bundit samman bygden. Geografin med den breda älvdalen som gynnat kommunikation och de vidsträckta skogarna som förr var barriärer mellan bygder har satt sin starka prägel och detta märks än idag. I äldre tid var större delen av befolkningen tämligen bofast och knuten till jordbruket.

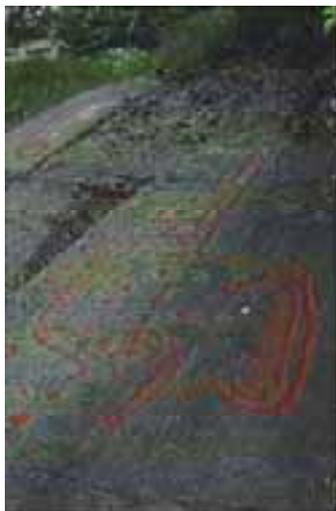
Läs **Fantasins fågel över Ale – tankar och samtal om kultur**. I denna bok försöker man ringa in vad som är speciellt för Ale. Ett axplock ser ut så här:

Ales natur med vandringsleder
Hällristningar och Vikingagård
Jordbruket
Industrisambällena
Risveden och Alesnickarna
Älven
Skårdals skate
Dialekten
Idrotten
Äskekärrskeppet
Glasblåsarnas påverkan på dagens Ale
(bidrog till en "mångetnisk" kultur)
Glasbruksmuseet
Repslagarmuseet
Ales moderna industrier
Kyrkor och frikyrkor
Ale arbetarkommuns historia
Bygdegårdarna
Denofa och Backa gård, Hembygdsföreningarna
Kultur- och föreningslivet
Brynöst
Ale i konsten
Litteratur
Folkbildningstraditionen
O.s.v.

Genom kulturarvet får vi tillgång till de erfarenheter som gjorts av tidigare generationer. Kulturarvet skapar identitet och en känsla av samhörighet.

Kulturlandskapet är en del av ett gemensamt minne och minnet är av stor vikt för vår identitet. En del menar att vår känsla för det förflutna hjälper oss att förstå vilka vi är och varifrån vi kommer. Jordkällare vid Höga Bränna. Foto: PD

Detta vykort förmedlar en traditionell bild av Aletrakten med klassiska inslag som många känner bör samman med Ales identitet – hällristningarna, älven och stenvalvbron vid Vadbacka. Vykort med foto av PU, BS och TE

Hälsningar från Ale

Känslan för miljön kan snabbt ändras. Det gamla brukskontoret i Surte är en viktig byggnad i Surtes historia och kulturmiljö. Den nuvarande användningen som boende för utslagna har dock fått huset att chansera och många Surtebor ser det nu främst som en belastning. Nu skall huset rivas p.g.a. vägutbyggnaden och Surte blir ännu ett minnesmärke fattigare. Foto: MOW.

Många av våra äldre kulturmiljöer är lätta att ta till sig såsom Björns kvarn här ovan. Men hur är det med Ales modernare industrier? Är inte dessa också förknippade med ortens identitet och värda att slå vakt om inför framtiden? EKA:s anläggning i Bobus. Foto: PD och MOW

Med industrialismen byggs nya sammanhang och en ökad rörlighet märks. Industrin lockar till sig människor som tillsammans bygger nya sammanhang och tillhörigheter kring en industri eller ett stationssamhälle. Så kom exempelvis textilarbetare och glasblåsare från England eller från mer närbelägna bygder till Alafors och Surte. Under 1900-talets andra hälft kom många från Finland eller Sydeuropa. I Ale växte en stark känsla för den egna orten fram i de olika industrisamhällena som bildades kring de nya industrierna. Denna platsanknutna identitet lever i viss utsträckning fortfarande kvar och förstärks kanske av att samhällena är så många och lika i storlek.

I Ale blandas numera människor som bott hela sitt liv på samma plats och har all släkt omkring sig med människor som kommit hitflyttande från andra platser. Den andel av befolkningen som har en långvarig och djupt rotad relation till sin boendemiljö är idag väsentligt mindre än tidigare. Här blandas också människor som bedriver jord- och skogsbruk och förvaltar en mark med dem som enbart bor i en villa eller lägenhet. Det ger också helt olika syn på den miljö man lever i.

Något som också påverkar vår upplevelse är den ökade rörligheten och den numera nästan gränslösa ekonomin. Långa avstånd är inte längre något hinder. Tiden och rummet krymper ihop. Man är inte längre så starkt knuten till en enskild plats. Man kanske pendlar långt till arbetet. Man har kanske ingen lång anknytning till den plats man bor på. Man kanske träffar likasinnade via Internet istället för att umgås med sina grannar.

En av de mest påtagliga förändringar som skett i Sverige under de senare decennierna är den allt högre graden av etnisk differentiering. Detta är en följd av människors allt större sociala rörlighet och en tilltagande generell globaliseringstendens. En allt högre andel av befolkningen är födda utomlands eller har utlandsfödda föräldrar/er. Totalt beräknas de utgöra ca 20% av befolkningen i landet och siffrorna för Ale kommun är i nivå med genomsnittet. Det finns skäl att tro att det kan upplevas mindre självklart för människor med annan kulturell och etnisk bakgrund att engagera sig i, och bidra till utformningen av en lokal kulturarvsplan. Det behöver naturligtvis inte betyda att intresset för vård och bevarande av den lokala kulturmiljön är mindre, men den kan säkert komma att ta sig andra former och möjligen gälla andra företeelser än det man traditionellt förknippar med det lokala kulturarvet, och är svårare att fånga upp då det saknas utarbetade kanaler för dessa medborgargrupper att uttrycka sina uppfattningar.

Har miljön blivit en konsumtionsvara?

Vi har numera ett stort intresse för upplevelser och kanske är det så att vi vill att även vår omgivning, landskapet skall ge oss upplevelser och därmed blir föremål för någon slags konsumtion. Det skall ge oss skönhet, en vacker ram kring vårt boende, vår semester, vår motionsrunda med hunden osv. Denna inställning till närmiljön kanske ökar i takt med den ovan skissade utvecklingen där den ökade rörligheten gör att allt fler saknar en djupt rotad förankring på en plats. Man har ingen grundläggande kunskap om den plats man bor på utan synintrycken och upplevelsen blir det viktiga. Denna inställning till miljön skymtar fram i olika sammanhang. Om man frågar nyinflyttade vad som är viktigt i Ale så lyfter man gärna fram närheten till naturen som viktigt och som en grundläggande kvalitet som gjorde att man valde att flytta till just Ale. Närheten till vatten är en annan sådan viktig faktor. Man upplever också älven och utsikten över detta landskapsrum som central och viktig. Här uppstår genast en konflikt med industrins och kommunikationsutbyggnadens intressen som blockerar älven och möjligheten att utnyttja den för rekreation. Ale i har i ökad grad blivit en förortskommun till Göteborg som förväntas ge sina innevånare upplevelser och trevligt boende. Har man större förståelse för störande och mindre vackra inslag i miljön om man vuxit upp med det och kanske är beroende av det för sitt arbete?

Ytterligare en infallsvinkel på ordet identitet får man om man ser Ale utifrån. Vad associerar en besökare Ale med? Kanske tänker man på Surteraset som gjorde Ale riksbekant, eller på bandylaget. Kanske ser man främst Ale som en del av Götaälvdalen och E 45 och tänker på det pärlband av samhällen som man passerar i hög hastighet och faktiskt kan ha svårt att skilja från varandra och komma ihåg i vilken ordning de ligger...

*I Ale blandas numera människor som bott hela sitt liv på samma plats och har all släkt omkring sig med människor som kommit bitflyttande från andra platser. Det ger olika syn på den miljö man lever i. Anknypningen till den plats man bor på kanske är svag och med parabolens och datorns hjälp kan man rikta öron och ögon långt bort. Teknik och global rörlighet skapar nya förutsättningar.
Foto: MOW*

Att diskutera vidare:

1. Går det att sätt fingret på en plats identitet?
2. Vad tycker du är Ales identitet?
3. Vad är viktigt för dig? Vilka identiteter har du?
4. Varför bor du i Ale?
5. Har platsen du bor på någon betydelse för din identitet?

Vi har numera ett stort intresse för upplevelser och kanske är det så att även vår omgivning, landskapet blir föremål för någon slags konsumtionstänkande. Det skall ge oss skönhet, en vacker ram kring vårt boende, vår semester, vår motionsrunda med hunden osv. Betande hästar på strandängarna invid Göta älv. Foto:PD

Några infallsvinklar på Ales identitet

Identitet och kulturarv är alltså något som kan vändas och vridas på i det oändliga. Svaren varierar utifrån vem man frågar och hur man frågar. Här följer tre olika inlägg kring identitet. Dels Göran Börjessons försök att fånga in Ales identitet i en text han skrev före sin bortgång år 2005. Dels två av dialoggruppernas svar på frågan om vad som är den egna ortens identitet. De tillför olika infallsvinklar: landsbygdens och industrisamhällets.

Så här skriver Göran Börjesson om Ales identitet:

Är en kommuns identitet enbart en påklitrast etikett eller är den en frukt av geografiska förutsättningar, en långvarig kulturell utveckling eller blott av en nutida etablerad och snabbt växande butikskedja? Svaren kan variera och att solen lyser, eller rättare skrivet lyste, över en stad norr om Väneren är väl blott ett epitet. Däremot, om vi betecknar en stad som en lärdomsstad, ja då går våra tankar genast till Lund, Uppsala eller Skara. Men visst finns schatteringar och årstidsperspektiv även vid en jämförelse dem emellan.

Säkert var delar av Ale Kommun, med älven som bas och en grönskande dalgång, en identitet för folket redan på stenåldern. Tar vi ett kliv bland epoken fram till Gustav Vasas tidevarv var säkert identiteten ännu starkare. Det var då man kunde byta några hektar vildmark i Risvedens tassemarker mot ett par kuttingar brännvin ... Någon gång däremellan blickade säkert vikingarna, vid färder på farleden, ut över bördiga marker och boplatser framom den mörka och bakomvarande skogen – spännande och oviss då som nu.

Den bördiga dalgången gav tidiga jordbrukssamhällen som också tillvaratog de många vattendrag som österifrån sökte sig mot älven. Forsarnas kvarnar och senare kraftverksanläggningar speglade en stark boendekultur där också älven och skogen fortfarande bidrog till en fortsatt stark identitet.

Starkare fäste av identiteten medförde tveklöst industrins intåg. Industrisamhällen växte fram på ett flertal platser. Vägarna rätades, gästgivargårdarna – även dessa ett identitetstecken – försvann och kommunikationen på älven kompletterades med järnväg. Församlingar, skolor, bruks- och industriorterna gav sina egna identiteter rent lokalt. Och i ett större perspektiv klingade Wickanders Kork, Tudor, Ahlafors spinneri, Eka och Surte glasbruk, inte sällan långt utanför landets gränser. Samtidigt satte Alesnickarna med landshövdingehus i Göteborg och till kustbandet utfraktade monteringsfärdiga hus en stark prägel.

Identiteten av Ale Kommun fångar vi inte lika lätt idag. Förbleknat har Älvbygdens motorkillars och Skepplanda sportskyttars insatser i mästerskap inom och utom landet, O-ringens inledningsetapp med 25 000 löpare med målgång på Backa i Nödinge är ett minne blott och Vildkatterna från Surte-Bohusbergen ges ej några glimtar i söndagarnas sportspeglar.

Kan hända är det butiksetableringen i Nödinge som idag fångar i namnet Ale, kanske vandringslederna och den årligen återkommande Vättlefjällsvandringen, kanske Rosenfinken då den syns eller hörs på strandängarna vid Stora Viken eller storskogens många fiskesjöar där vildmarken fortfarande andas och lockar...

Ty alla alternativa sträckningar av RV 45 samt dubbelspår och pendeltåg på järnvägen är väl fortfarande av lokalt intresse.

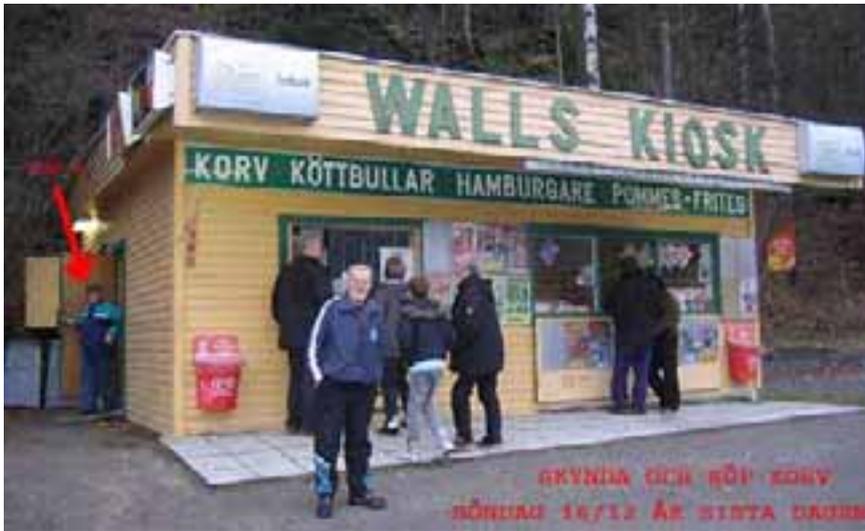
Däremot vet jag med bestämdhet, att när jag själv skall förklara var mitt eget boende i Ale är beläget för den icke initierade och rabblar orter och stoppljus från Angeredsbron i söder till järnvägsövergången i Alvhem i norr blir oftast slutscenariot: - Då bor du en bit söder om den där korvkiosken där vi ofta stannar till på vår genomfart. Mittemot den stora skidbacken som alltid lockar så stark precis under den period som korvhandlaren har stängt.

Den gamla huvudvägen genom Risveden väcker många tankar om forna tiders förhållanden och har en stor plats i nutida människors medvetande. Spåren efter vägen går att se som hålvägar i terrängen. Man har också hittat bästskor av medeltida typ. Foto:PD

Den andel av befolkningen som har en långvarig och djupt rotad relation till sin boendemiljö är idag väsentligt mindre än tidigare. Här blandas också människor som bedriver jord- och skogsbruk och förvaltar mark med dem som enbart bor i en villa eller lägenhet. Sådana skillnader kan påverka den syn man har på sin närmiljö. Kedjebus i Skepplanda. Foto: MOW

I all sin enkelhet har Walls kiosk under många år varit ett landmärke i Ale där den ligger utmed E45, mitt emot slalombacken. Med den nya utbyggnaden av vägen försvinner nu denna karaktäristiska miljö. John Wall, bror till Herbert Wall som startade verksamheten 1 maj 1955, syns i dörröppningen. Fotot är taget straxt före stängningen den 16 december 2007. Foto: TE

Geografiska förutsättningar, eget intresse och slumpens skördar sätter oftast sin prägel på det som vi tror oss vara någon form av identitet.

Så här skriver dialoggruppen i Alafors om vad som är ortens identitet:

Orten Alafors uppstod på adertonhundrafemtioalet då platsen valdes för etablering av ett bomullsspinneri. Möjlighet att utnyttja vattenkraft samt närhet till älven och planerad järnväg, i förbindelse med hamnen i Göteborg, bidrog till val av etableringsort. Vid forsen i bäcken, som mynnar i Sköldsån där den når Mälje nedre, växte alar. Detta gav namn åt fabriken. Bruksamhället Alafors var skapat.

Fabriken i Alafors var den första industrietableringen i Starrkärrs socken. Fram till mitten av 1800-talet bestod området av byarna Övre och Nedre Mälje som tillsammans bestod av fem bondgårdar, tre torp och en självägare. Fabriken anlades i mitten av 1850-talet av några grossister från Göteborg, bl. a. Alexander Keiller som 1831 hade medverkat till anläggandet av Jonsereds fabriker. Driften startade 1856. 1888 omvandlades fabriken till Ahlafors nya spinneri AB och 1896 utvidgades företaget med ett väveri som hade 144 vävstolar. Mellan 1856 - 1911 drevs fabriken med turbindrift, 1911 - 1938 drevs den med el från Trollhättan och från 1938 och framåt med el från egen kraftstation. År 1942 fick Almedahl-Dahlsjöfors AB aktiemajoriteten i företaget.

Fabriken stängde 1966 och därmed var en 110-årig industriepok till ända. Fabriksnedläggningen påverkade naturligtvis takten i ortens identitetsförändring då en stor del av arbetskraften fick ordna försörjning utanför orten och i flera fall även utanför kommunen. Dokumentationen av den gamla bruksorten känns angelägen.

Fabriken byggde bostäder och affär samt höll med skola, post, polis, sjukvård och begravningsentreprenör. Man hade också bakstuga, trädgårdsmästare och nattvakt i samhället. Låga löner gällde i fabriken. Detta komparerades delvis med en viss gemenskap som gav trygghet.

Alafors sägs ibland vara lite säreget. Förklaringen kan ligga i att fabriken hade ett mycket stort och starkt inflytande i samhället och i samhällslivet. Allt kretsade kring fabriken. I början av 1900-talet var Alafors ett mycket modernt brukssamhälle. Fabriken hade helt nya maskiner från England och man fick gatubelysning väldigt tidigt. Fabriken stod för mycket av servicen i samhället. Alafors hade många butiker och hantverkare och var självförsörjande på mycket samtidigt som naturliga kommunikationsvägar saknas. Det fanns därför inget större behov av kontakt med andra orter. Detta gav Alafors en stark identitet och det rådde som på så många andra platser stark rivalitet mellan orterna i närområdet.

I den lilla byggnaden i bildens mitt, kaffekvarnen kallad fanns under en period posten i Alafors. Nedan syns samma bus idag, med sin speciella form och historiska funktion ett viktigt landmärke i dagens Alafors. Foto lånat av dialoggruppen i Alafors samt MOW.

För många bar Alafors fortfarande en stark egen identitet kopplad till den gamla textiltfabriken. Ny spännande verksamhet i de gamla fabrikslokalerna bidrar till att hålla denna miljö levande. Foto tillhörande Kerstin Ljungqvist, Alafors.

Engelsmän installerade maskinerna i fabriken. De tog med sig fotbollen till Alafors. Idrottsföreningen bildas 3 okt 1913 och har än idag en stark position i Alafors.

Så här skriver Starrkärrs hembygdsförening om bygdens identitet:

En besökare i Starrkärr frågade en gång dåvarande kyrkvaktmästaren Paul Olsson: "Varför ligger kyrkan så långt från samhällena?" Området runt Starrkärrs kyrka var ju ett samhälle förr. Det som idag kallas samhällena kom ju först när järnvägen blev klar 1877, och olika industrier etablerade sig. Stationshuset i Älvängen invigdes 1907. I Starrkärrs "samhälle" fanns ju det som erfordrades. Förutom kyrka med tillhörande prästgård, fanns ju skola, ålderdomshem, sockenmagasin och ett antal bondgårdar. Affärer för inköp av dagligvaror fanns i grannbyarna Grunne, Svenstorp och Ölanda. På så vis var byarna i Starrkärr egna små samhällen och det som inte fanns i den egna byn fanns i någon av grannbyarna.

Med dåtidens mått mätt var bondgårdarna ganska stora och välmående, och med underlydande torp, sysselsatte och livnärde de en stor mängd människor. Där Älvängens samhälle idag ligger fanns förr utmarker för gårdarna i Starrkärr och Svenstorp och vägen som ledde upp från älvdalen till byarna heter en kort sträcka fortfarande Hövägen. Eftersom terrängen runt Starrkärrs byar inte är skogrik hade gårdarna även utmarker eller skogsskiften upp i Risveden där de fick hämta virke för underhåll av gårdshusen, men till viss del även vedbrand.

Gårdarna odlade spannmål och rotfrukter för eget behov till djurfoder. Mjolk levererades till mejeri, först i Grunne, sedan till Bohus och så småningom ner till Göteborg. Slaktdjur föddes upp och hämtades för leverans till slakthuset i Göteborg.

I Svenstorp dikades Svenstorpssjön ut 1905-06 och gav stor och bördig åkermark till gårdarna.

Det fanns också utrymme för små- och ensamföretagare. Sålunda fanns det skomakeri i Ölanda, skrädderi i Krogstorp och smedja i Starrkärr och Älvängen.

För att bättra på ekonomin var det flera som "torgade", det vill säga de åkte in till Göteborg och sålde varor på torget. Det rörde sig då framförallt om potatis, grönsaker, smör och ägg. Men efter beställning kunde de även leverera kött och slaktade höns.

Fram till mitten av 1900-talet var Starrkärr en jordbruksbygd med vinstgivande gårdar som sysselsatte en stor del av befolkningen.

Idag en bit in på 2000-talet är det endast några få gårdar som har mjölkproduktion. De djur som betar av markerna är nötkreatur och får för köttproduktion samt hästar som används att rida på.

Gubben Skytt i skördearbete på havreåkern.
Foto: HS, RMV/G:s fotoarkiv.

*Jordbruket och det öppna landskapet har för många människor en stark identitet. Men känslan skiljer sig samtidigt mellan människor som själva är vana att bruka jorden och de som njuter av det öppna landskapet runt sommatorpet. Betande djur vid en friliggande lada i Starrkärr.
Foto: MOW*

På åkermarken förekommer odling av spannmål, gräs till foder, men mycket av åkermarken odlas inte utan ligger för fåfot och ger EU-bidrag. I mitten av 1900-talet togs gräs på åkerrennar och dikesslänter tillvara som djurfoder vilket inte görs idag. Skillnaden är markant.

Efter att industrier har etablerats i samhällen utefter järnvägen och älven har Starrkärr övergått till bostadsort för pendlare till dessa industrier och även in till Göteborg. Förutom tillkomsten av enfamiljshus har även grupphusbyggnad tillkommit, bl.a. i Starrkärr och Sannum.

Ale med nya ögon

Ungdomars upplevelser och syn på hemmiljön skiljer sig ofta en hel del från den som hembygdsfolket och andra aktiva i kulturarvsfrågor uttrycker. För att försöka fånga in vad ungdomar tycker är viktigt i den egna hemmiljön frågade vi några elever på Medieprogrammet på Ale gymnasium om de ville göra en fotodokumentation som visar vad de förknippar med sin hembygd. Resultatet presenteras här. I sina bilder och kommentarer tar de upp en spännande mix av sådana kulturmiljöer som är väl kända i Ale och som man kanske väntar sig men också helt andra, mer oväntade miljöer. Mötesplatser är viktigt – både formella och informella – något att tänka på i samhällsplaneringen. Många naturliga mötesplatser som fanns förr såsom järnvägsstationerna och de många ångbåtsbryggorna är idag borta. Har de ersatts med något annat? Idrottens miljöer är som väntat också viktiga. Historiska platser som skansen här nedan har för barn och ungdomar andra laddningar, kanske var det här man smygrökte sin första cigarett? Bilderna visar hur personligt det är med vad man uppfattar som viktig i sin närmiljö.

Kultur och hembygd sett ur ungdomars perspektiv:

Dick Elfström

Tips!

I Ale finns **ortsutvecklingsgrupper** och **byalag**. Om man engagerar sig i en sådan har man möjlighet att vara med och påverka utvecklingen på den egna orten.

Plats: Surte svineskog. Samlingsplats för barn.

Plats: Vårans replokal i Bobus. Där repar flera band från området.

Plats: Surte centrum. Det är den enda restaurangen/baren i Surte.

Plats: Surte industriområde. Silorna är som ett landmärke för Surte.

Jeanette Bryngelsson Mp2a

Plats: Glasbruksmuseet i Surte, en höstdag i oktober 2006. Glasbruket är både historia och kultur för Surte. Det är tack vare glasbruket många känner till Surte.

Plats: Konsum och Surtes café, oktober 2006. Här finns både mataffär och café men även ett litet bibliotek. En bra mötesplats.

Plats: Idrottsplatsen hemma i Surte, oktober 2006. Surte IP är idag huvudsakligen en fotbollsplan, men var tidigare en plats för fröidrottsträning.

Plats: Kilanda kyrka november 2006. Vid Kilanda kyrka spelade man 1975 in ett flertal scener för filmen "Raskens" baserad på Wilhelm Mobergs roman med samma namn.

Plats: Kilanda skola, november 2006. Blev klart under sommaren 1867 men undervisningen upphörde i Kilanda skola efter vårterminen 1961, idag används den som en lägerskola.

Michelle Elm Mp2a

Plats: Gamla allén i Kilanda, november 2006. Att cykla eller promenera genom allén i Kilanda är en väldigt befriande känsla.

Plats: Gamla kvarnen i Kilanda, november 2006. På 1920-talet levererade kvarnen el till trakten runt omkring, och en oljemotor sattes in sedan när vattnet inte räckte till.

Cecilia Johansson, Mp2a

Plats: Alafors fabriken, november 2006. I fabriken hittar man många olika saker. Pelar-teatern där många ungdomar engagerar sig. Det finns även gym, ett ungdomsboende, ett bryggeri och en verkstad.

Plats: Alafors kiosken "Görans" november 2006. Görans är Alafors centrum och är ofta det första alla tänker på när man pratar om Alafors. Där hänger många ungdomar hela kvällarna, men på dagarna är det folk i alla åldrar som är där och handlar.

Plats: Alafors kiosken busshållplatsen november 2006. Busshållplatsen är en av de platser där jag är mest i Alafors. Även om man inte väntar på bussen händer det att man sitter där med kompisar och bara pratar och umgås.

Plats: Sjövallen, Alafors november 2006. Här finns något för alla smaker. Det finns en badplats och en liten kiosk som är öppen på sommaren, det finns även minigolfbanor. Men det viktigaste är fotbollen och själva huset är ett klubbhus för Alafors IF. Många går dessutom omkring på promenad här för att det är så vackert. Så man hittar hela tiden människor i olika åldrar här.

Caroline Karnerfors, Mp3a

Plats: Klubbhuset Skepplanda BTK, 15/9 2006. Fotbollen är en stor del av kulturen i Skepplanda, därför tog jag bilden.

Plats: Vadbacka 15/9 2006

Plats: Gamla stenbron, 15/9 2006.

Gamla stenbron strax innan Skepplanda sambälle. Jag tycker att bron är vacker den har en historia som drar sig flera generationer tillbaka.

Plats: Milsten vid gamla stenbron, 15/9 2006.

Roxanna Olofsson, Mp2a

Plats: Klocktornet i Älvängen, oktober 2006. Klocktornet väcker en del barndomsminnen.

Plats: Folkets bus Älvängen 2006. Ett flertal festliga tillfällen under årens gång.

Plats: Posthuset i Älvängen oktober 2006. Ett flertal postliga ärenden har skett där genom åren.

Plats: Tågstationen i Älvängen oktober 2006. Ett antal tågresor har fått sin start där, även lekt där som barn.

Plats: Ica Supermarket Älvängen oktober 2006. Har skett en del tuggummiköp där under uppväxten.

Mikko Anttonen, Mp2a

Plats: Musikrummet på Alboskolan i Skepplanda oktober 2006. Musikrummet där ungdomar från årskurs 4-9 kan repa. På bilden syns de gamla bederliga trummorna som funnits kvar under flera års tid.

Plats: Skepplanda bibliotek, oktober 2006. Där man lånar böcker. Ganska uppenbart.

Plats: Simballen/ idrottsballen i Skepplanda. På bilden ser vi simballen där man badar. I förgrunden syns en bit av basketplanen, som för några år sedan var en mycket populär skateplats. Ungdomar hade betalt virke med sina egna pengar, för att kunna bygga olika hopp och andra saker som t.ex. "funboxar" och en ramp. MEN för några år sedan revs hela skateplanen av Ale kommunen! Det ansågs vara skräp!

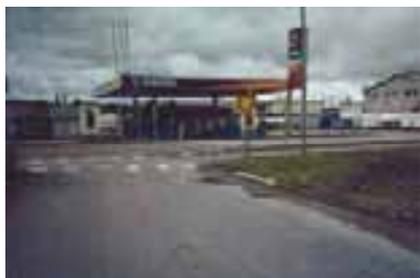
Synpunkter från några "nya svenskar"

Hur ser människor som är helt nya i Sverige på Ale? De har ingen eller liten kännedom om traktens historia eller ens om den svenska kulturen. I ett försök att i någon mån fånga upp dessa befolkningsgruppers tankar kring kulturarvet har ett mindre projekt genomförts. Vi gjorde ett litet experiment och delade ut engångskameror till Lärcentrum/komvux undervisningsgrupp i ämnet Svenska för invandrare. Eleverna fick i uppdrag att göra en fotodokumentation av sin nya hembygd och till bilderna beskriva varför man valt just de motiven och varför de uppfattas som betydelsefulla. Följande påståenden fick man som utgångspunkt:

- Detta vill jag visa er.
- Detta är typiskt svenskt.
- Den här platsen trivs jag på
- Den här platsen är konstig

Totalt medverkade ett 20-tal elever i projektet. Av förklarliga skäl har många haft svårt att uttrycka sig och ibland missförstått uppdraget, varför man bör vara försiktig med att dra slutsatser från materialet.

En ganska stor del av de bilder som tagits är naturmiljöer. Många nämner också naturen och dess påtagliga närvaro i vardagsmiljön som något som är utmärkande för det svenska, något som uppfattas både fint men också konstigt. Väder och klimat nämns också i flera fall, möjligen av det skälet att vädret i Sverige uppfattas som mycket mera oförutsägbart än man är van vid? Religion och religiösa byggnader/symboler förefaller påfallande ofta vara sådant som noteras och som fästs betydelse vid. Dessa byggnader uppfattas som vackra och miljöer man trivs i. Lekplatser, buskurer, planteringar är annat som förekommer på bilderna. Måhända ett tecken på att man upplever det svenska samhället som organiserat och tillrättalagt? I alla fall tycks det ge uttryck för något typiskt svenskt. Historiska byggnader och platser förekommer också som motiv. Det som upplevs gammalt förefaller uppfattas som typiskt svenskt. Man associerar till det egna hemlandet. Bohus fästning blev flitigt fotograferad. Även om den ligger utanför kommunens gräns påverkar den i högsta grad miljön i Ale.

Något eleverna på Komvux utbildning tyckte var fint med Sverige är naturen och gamla anrika platser såsom Bohus fästning. Här och i våra gamla kyrkor är det trivsamt att vistas.

Bensinmacken och den välordnade lekplatsen uppfattade man som typiskt svenska miljöer. Foto: Vasilya Ismailova, Ismailov ValiTaben Nazini, Kalkali Mohamad, Kobra Ebrahimi, Hasan Dukhlalla, Salam Elias m.fl.

Källor

- Aarsrud, Christian. 2000. *Varvsrörelsen i Götaälvdalen*. Ingår i: Nedslag i Västergötlands industrihistoria. Västergötlands fornminnesförenings Tidskrift 1999-2000. Skara.
- Affärer i Surte fram till 1950-talet*. 2000. Utgiven av Kulturföreningen Bruksongar i Surte, Ale kommun.
- Ale ÖP 07*. Samrådshandling. 2006. Ale kommun
- Alexandersson, Eric. 1997. *Ale socialdemokratiska arbetarekommun 1907-1917*. En minnesskrift.
- Alexandersson, Eric m.fl. 1981. *Några glimtar från gångna tider*. Jubileumsskrift 1981. Nödinge sockens hembygdsförening.
- Antehag, Roland. 2001. *Granvattnet – säsongernas festsensation*. Bjärke hembygdsförening. Sollebrunn.
- AB Axel Christiernsson hundra år 1888-1988*. 1988. Jubileumsskrift utgiven av företaget.
- Ablafors sambälle som gamla ablaforsare minns det*. 1990??. Häfte utgivet av Ahlaforsgruppen.
- Ahlberg, Vincent. 1923. *Bergslagernas Järnvägsaktiebolag 1872-1922. Historik del I och II*. Göteborg.
- Andersson, Bror A. 1963. *Nödinge kyrka. Ur en offerkyrkas historia*. Utgiven av Nödinge kyrkoråd.
- Andersson, Bror A. 1969. *Nödinge kommun. Historisk översikt utarbetad på uppdrag av Nödinge kommunfullmäktige*. Nödinge kommunalkontor. Surte.
- Andersson, Bror A. m.fl. 1972. *Skepplanda socken. Från forntid till nutid i ord och bild*. Skepplanda kommunfullmäktige. Skepplanda.
- Andersson, K-E & Björklund, Bo. 2001. *Risveden. En västsvensk obygd historia*. Del 1. Acta Risvedensis.
- Andersson, K-E & Björklund, Bo. 2006. *Risveden. En västsvensk obygd historia*. Del 2. Acta Risvedensis.
- Andersson, S. 1967. *Stenåldersboplatser vid Backa i Nödinge*. Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift, Fynd 1967.
- Berggren, Lennart. 1982. *Övre Götaälvdalens industri från Bobus – Trollhättan*. Del 1. Uppsats/stencil. Kungälv
- Blank, Ylva. 2003. *Attityder till kulturarv i Västra Götaland – en medborgarundersökning om människa, sambälle, kulturarv*. Göteborg
- Borgås, Einar. 1962. *Starrkärrs församlings helgedom genom tiderna*.
- Broar i Älvsborgs län – en kulturbeskrivning*. 1978-79. Etapp 2. Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum. Vänersborg.
- Carlsson, Carina. 2005. *Kulörta lyktor och dansbiljetter. Västsvenska festplatser berättar*. Regionmuseum Västra Götaland. Vänersborg.
- Carlsson, Kristina. 2003. *Historia kring vikingatid, Ale kommun*. Projekt Ale i vikingatid 2001. Utbildnings- och kulturförvaltningen, Ale kommun.
- Cserhalmi, Niklas. (1998) *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Sveriges hembygd förbund. Studiehandledning ingår i boken. Stockholm.
- Dahl, Robert m.fl. 1994. *PA Carlmarks Tågvirkes- och Bindgarnsfabrik*. Institutionen för kulturvård. Göteborgs universitet.
- Dahlberg, Marcus red. 2002. *Västergötland landskapets kyrkor*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna kulturarv och bebyggelsehistoria. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Dalberg, Pelle m.fl. 1995. *Upptäck din hembygd. Sevärdbeter i Risvedentrakten*. Trollskogens natur & kulturförlag.
- Danielsson, Gunnar. 1994. *Dansbanor i långa banor. Livat liv i Bjärke under hundra år*. Bjärke hembygd förbund. Sollebrunn.
- Emanuelsson, Inga. 2003. *Rundtur i Liveredsbygden*.
- Fantasins fågel över Ale. Tankar och samtal om kultur*. 2001. Utbildnings- och kulturnämnden, Ale kommun.
- Fischer, Cornelia. 2003. *Fadderverksambet för forntid och historia. En vägledning*. Länsmuseet på Gotland. Visby.
- Fogelberg, Torbjörn. 1962. *Surte glasbruk 100 år. Kort historik utarbetad av fil lic Torbjörn Fogelberg på uppdrag av PLM*. AB Plåtmanufaktur Malmö

Forshult, Ingallil & Sture. 1960. *Kulturgeografiska undersökningar av byarna Verled, Höga och Sandåker i Västergötland*. Geografiska proseminariet. Stockholms högskola. Stockholm.
Forsaeus, Svante. 1978. *Lödöse Lilla Edets järnväg, en historik för åren 1906-1976*.

Hajdu-Rafis, Ann-Charlott. 2002. *Backa gård och Nödinge by*. Nödinge socken, Ale kommun. Kulturhistorisk analys av markanvändningen via det historiska kartmaterialet. Regionmuseum Västra Götaland.

Vänersborg

Hall, Thomas (red.). 1999. *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*. Stockholm.

Hallbäck, Sven Axel. 1979. *Medeltida dopfuntar i västra Sverige*. Ingår i: Senmedeltid i Västergötland.

Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1979-1980. Skara.

Hedberg, Erik. 1988. *Skolhistoria Nödinge Surte Bohus. Delar av folk- och grundskolans historia samt notiser från bygden*. Jubileumsskrift i anledning av Bohus- och Grundskolans 25-årsjubileum och ”Skårdals skolas” 60-årsjubileum.

Hellgren, Mats. 2002. *Arkeologisk utredning/förundersökning. Inför nedläggning av VA-ledning runt Vimmesjön. Nödinge socken, Ale kommun, Västra Götalands län. Rapport 2002:02*. Lödöse museum.

Hellgren, Mats. 2004. *Bronsåldersgrav i Nödinge socken. Arkeologisk slutundersökning gällande Raä 43. Nödinge socken, Ale kommun, Västergötland. Rapport 2004:35*. Lödöse Museum.

Hellgren, Mats. 2004. *Arkeologisk förundersökning vid nyupptäckt fornlämningsområde inom fastigheten Nödinge 4:23. Nödinge socken, Ale kommun, Västergötland. Rapport 2004:36*. Lödöse Museum.

Hellgren, Mats. 2005. *Arkeologisk förundersökning gällande VA-ledning inom fastigheterna Nödinge 4:26, Nödinge-Kullen 1:8, Nödinge 38:2. Nödinge socken, Ale kommun, Västergötland. Rapport 2005:21*. Lödöse Museum.

Holmström, Erik & Odenbring Widmark, Marie. *Gårdar i Västergötland – en bebyggelsehistorisk översikt*.

Rapport nr 2004:36, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Västergötlands museum, Regionmuseum Västra Götaland.

Humbla, Philibert. 1934. *Båtfyndet vid Äskekärr*. Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift, Fynd 1934.

Högabo, Evert. 1972. *Hålanda socken*. Skepplanda kommunfullmäktige. Skepplanda.

Imnander, Maj-Britt. 2000. *Den svenska gården*. Studiehandledning. Studieförbundet Vuxenskolan i samarbete med LRF:s kulturråd.

Jakobsson, Harald. 2006. *Västgötafotbollens 1900-talshistoria*. Älvängen

Jankavs, Peter (red.). 1995. *Långt borta och nära. Gudaoffer och vardagsting från bronsåldern*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 21. Skara

Johansson, L. 1997. *Fördjupad områdesanalys av Backadalgången i Nödinge socken i Ale kommun*. Älvsborgs länsmuseum, Lödöse museum.

Johansson, Nils. 2000. *Pebr Osbeck Torparpojken från Hålanda Carl von Linnés apostel*.

Johansson, Sören. 1985. *Boken om Ale*. Red: Frövenholt Kjell m.fl.

Kjellberg, Kjell-Åke. 1990. *Surte – ett sambälle på historisk mark*.

Kjellberg, Kjell-Åke. 1990. *Älvängen – ängarna vid Älven 1823-1990*.

Kjellberg, Kjell-Åke. 2000. *Fotbollens intåg i Sverige. En fotobok om fotbollens historia kring glasbruken, industrisambällena och Surte*. Surte Idrottsförenings 100-årsjubileum. Surte.

Kring Göta älv. Studier i en dalgång, 1993. Utgiven av Göteborgs historiska museum, Älvsborgs länsmuseum, Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Göteborg

Kristensson, Hjärdis. 2005. *Skolhuset. Idé och form*. Lund.

Kulturmiljövård i skogen. Att känna och bevara våra kulturminnen. Skogsstyrelsen. Skogsstyrelsens förlag 1992
Studiehandledning finns framtagna av Skogsstyrelsen.

Lanthandlare med mera i Skepplanda socken. 1996. Häfte utgivet av Skepplanda hembygdsförening. Skepplanda.

Larsson, Eva-Lena & Öborn, Gösta. (1991) *På upptäcktsfärd i landskapet. Fakta och idéer*.

Lindahl, Göran. 1955. *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*. Diakonistyrelsens bokförlag. Stockholm.

Lindblad, Carl S. 1897. *Lödöse stad samt Ale och Flundre*. Göteborg.

- Linnarsson, Linnar. 1961. *Risveden*. Skara.
- Lundgren, Kjell. 1988. *Ablafors Idrottsförening 75 år, 1913-1988*. Utgiven av Ahlafors IF.
- Löfgren, Eva & Åström, Per-Ola. 2001. *Kulturarv Etik Demokrati*. Arbetsrapport 2001. Länsstyrelsen i Västra Götaland. Göteborg
- Mascher, Chatarina m.fl. 2002. *Agrarhistorisk landskapsöversikt – Västergötland och Dalsland*. Rapport 2002:14. Länsstyrelsen i Västra Götaland, Regionmuseum Västra Götaland, Västergötlands museum.
- Minnen från Solbacken och Bobus*. 1991. Nödinge sockens hembygdsförening.
- Mjörnfors, Ivar. 1981. *Västgötska landsvägar*. Ingår I: Vägar och vägfarare i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1981-1982. Skara.
- Munkenberg, Betty-Ann m.fl. 1996. *Nordlänken delen Trollhättan-Alvhem*. Arkeologiska utredningar UV Väst 1996:6. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar.
- Munkenberg, Betty-Ann m.fl. 2007. *Väg 45, ombyggnad mellan Älvängen och Alvhem*. Nyfunna fornlämningar längs planerad ombyggnad av väg 45 mellan Älvängen och Alvhem. UV Väst rapport 2007:4. Riksantikvarieämbetet, avdelningen för arkeologiska undersökningar.
- Naturvårdsprogram. Fakta och åtgärder*. 2007. Ale kommun. Utställningsupplaga 2007.
- Nilsson, Allan T. 2000. *Carlmarks repslageri i Älvängen*. Ingår i: Nedslag i Västergötlands industrihistoria. Västergötlands fornminnesförenings Tidskrift 1999-2000. Skara.
- När sockna va' kommun – så minns vi livet på 1900-talet*. En studieplan för dokumentation av liv och händelser under ett århundrade (1900-talet) sett i ett lokalt perspektiv. Studieförbundet Vuxenskolan, Västra Götaland & Västergötlands hembygdsförbund, studiekommittén.
- Nödinge kyrka, fynd forskning, folk och bygd*. 1982. Utgiven av Nödinge sockens hembygdsförening. Nödinge.
- Nödinge kyrkby. Från landsbygd till tätort med intervjuer och artiklar*. 1996. Nödinge sockens hembygdsförening.
- Nödinge och Starrkärr inför 70-talet*. 1969. Skriften utgiven av Älvängens Lions Club i samband med 10-årsjubileet den 1.2.69.
- Olsson, Anders & Pettersson, Bengt. 1993. *Kulturmiljövård i skogen. Att känna och bevara våra kulturminnen*. Studiehandledning. Skogsstyrelsen. Jönköping
- Ortnamnen i Älvsborgs län*. Del II, Ale härad. Utgiven av Kungl. Ortnamnskommittén 1909. Stockholm.
- Palmberg-Eriksson, Stina. 2003. *Skolbuset som samhällspegel – en upptäckarbok*. Riksantikvarieämbetet och Södermanlands museum. Stockholm.
- Pile, Lotte. 1987. *Den estetiska miljön kring E 45 i Ale kommun*. Sammanställt på uppdrag av Ale kommuns bygg- och miljönämnd.
- Program för kulturminnesvård. Ale kommun*. 1986. Ale kommun och Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Vänersborg
- Rex Svensson, Karin. 1982. *Hällristningar i Älvsborgs län. En inventering av samtliga kända hällristningar i Dalsland och Göta Älvdalen*. Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum. Vänersborg.
- Rudberg, Eva (red.). 1992. *Funktionalismen – värd att vårda*. Do.co.mo.mo-gruppen, Riksantikvarieämbetet, Arkitekturmuseet, Stockholms stadsmuseum. Stockholm.
- Sager, Lennart. (1981?) *Skepplanda kyrka i Göteborgs stift*.
- Sarauw, G & Ahlin, J. 1923. *Göta Älvområdets fornminnen*. Göteborgs Jubileumspublikationer III. *Skepplanda sockenmagasin. Ett minnesmärke över en tid så det var svårt att hålla svälten från dörren. Återinvigning av Skepplanda sockenmagasin den 24 september 1988*. 1988. Häfte utgivet av Skepplanda fornminnes- och hembygdsförening. Skepplanda.
- Skarin, Ole. 1979. *Gränsgårdar i centrum. Studier i Västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300-1600*. Det nordiska ödegårdsprojektet. Publikation nr 8a. Göteborg
- Savås, Gunnar. 2000. *Från handelsbod till stormarknad*. Värnamo
- Smith, Lena. 2001. *Ängs- och bagmarker i Ale kommun. En återinventering, sommaren 2001*. Biologiska institutionen, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Starrkärr-Kilanda socknar*. 1975. Ale kommun, Nol.
- Starrkärr – Kilanda hembygdsförening. 1994. *Starrkärr – Kilanda i svunnen tid*. Del 1 och 2. Älvängen.
- Strååt, Lars. 1982. *Från bondbyg till sovstad. En studie av samhällsförändringen i Nödinge kyrkby*. B-uppsats vid etnologiska institutionen, Göteborgs universitet. Göteborg.

Strömberg, Lars G. 1999. *Skepplanda. Västgötaminnen 1900-talet som vi minns det*. V. Frölunda.
Surte och Bobus i gången tid. 1986. Utgiven av Nödinge sockens hembygdsförening.
Svala, Chatarina. 1998. *Den svenska gården. Från torp till herresäte*. Stockholm

Thomasson, H. 1934. *Åskekärrsbåtens ålder*. Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift, Fynd 1934.

Thorstensson, Gunnar m.fl. *När sockna va' kommun – så minns vi livet på 1900-talet*. En studieplan för dokumentation av liv och händelser under ett århundrade (1900-talet) sett i ett lokalt perspektiv. Västergötlands hembygdsförbund – studiekommittén, Studieförbundet Vuxenskolan, Västra Götaland.
Torp i Starrkärr – Kilanda socknar. 1988. Utgiven av Starrkärr-Kilanda hembygdsförening. Älvängen.
Torp och backstugor i Nödinge socken. 19?? Nödinge sockens hembygdsförening. Nödinge.

Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län. 1994. Rapport 1994:5. Miljö och planenheten Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Vänersborg.

Wahss, Ann-Katrin. 2002. *Utifrån en gård*. Studiecirkelmateriel. Västergötlands museum. Skara.

Widmark, Maj-Britt. 2002. *Vägen till glasbruket*. Ingår i: *Drömmen om ett bättre liv*. Red. Anna Christina Sundgren.

Widmark, Maj-Britt. 2002. *Bilden av ett förlorat land*. Ingår i: *Drömmen om ett bättre liv*. Red. Anna Christina Sundgren.

Västergötlands äldre historia. Fakta och hypoteser. 1985. Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum Vänersborg. Uddevalla.

Ängs- och hagmarker i Ale kommun. En återinventering sommaren 2001. Biologiska institutionen, Göteborgs universitet.

Inventeringar och material utan särskilda rapporter

Material framtaget av dialoggrupperna. Deltagarna presenteras i rapportens början.

Regionmuseum Västra Götalands topografiska arkiv:

Fornminnesregistret.

Prästgårdsinventering i Göteborgs stift. 1976

Kyrkoinventering i Göteborgs stift. 2002-2006.

Notiser från besök vid det nedlagda Älvängens garveri.

Utställningsmaterial från Surte framtaget inom ramen för Storstadsprojektet.

Digitala källor

www.raa.se Riksantikvarieämbetet hemsida med Fmis-Fornsök, Bebyggelseregistret och Kulturmiljöbild

www.o.lst.se Länsstyrelsen i Västra Götalands hemsida med Kartskåpet med information om fornlämningar, kultur- och naturreservat m.m.

www.ale.se Ale kommuns hemsida med information om museerna m.m.

www.lantmateriet.se Lantmäteriverkets kartdatabas.

Göta älv, Hällristningar, Brynost, Äskekärsskeppen, Alesnickare, berömda industrier med produkter som rep, glas och textil, kyrkomiljöer och bondgårdar – allt och mer därtill ingår i Ales kulturarv. I denna skrift beskrivs mycket av det som format Ale och här presenteras många av alla de värdefulla miljöer som finns och som kan berätta kommunens historia.

Skriften kan läsas fristående som den är men den är också en del i den kulturarvsplan som arbetats fram under 2006 och 2007. Särskilt värdefulla miljöer och objekt pekas ut och dessutom finns det förslag på åtgärder för att stärka hänsyn och kunskap kring kulturarvet.

Kulturarvsplanen har tagits fram i samverkan med ett antal dialoggrupper som rapporterat in viktiga kulturvärden från den egna bygden. Materialet har sedan tagits om hand av Regionmuseum Västra Götaland (en del av Västarvet) som i samarbete med Ale kommun och Länsstyrelsen i Västra Götaland bearbetat och kompletterat underlaget.

Denna skrift kan läsas som en historiebok men ännu hellre användas som grund för vidare studier, gärna i studiecirkelform. Här finns gott om lästips, webbtips och frågeställningar för den som vill fördjupa sig!

